

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 5 (19) 2013

Харків
«Право»
2013

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 2 від 28.10.2013 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПР від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 5 (19). – 288 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смолянук** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», тел. 704-11-35

- © Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013
- © «Право», оформлення, 2013

ФІЛОСОФІЯ

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент

ЗАРОДЖЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ І СПЕЦИФІКИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Зроблено спробу визначити основне світоглядно-методологічне підґрунтя розуміння сутності інформаційного суспільства на підставі аналізування наукових досліджень другої половини ХХ ст. Обґрунтовано, що наукові витоки теорії інформаційного суспільства лежать у концептуальних положеннях теорії постіндустріального суспільства, яка розвивалася на Заході у міру осмислення кардинальних зрушень, що відбувалися в суспільстві, починаючи з середини 1950-х років.

Ключові слова: інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, комп'ютеризація, спосіб виробництва.

Актуальність проблеми. Будь-який соціум, кардинально відмінний від його історичних попередників, передусім характеризується новою якістю людського життя, що породжує «нову людину» та якісно нову соціальну структуру. В інформаційному суспільстві ця нова якість полягає у забезпеченні кожної особи будь-якими знаннями, що зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.) Тобто, як слушно вважають деякі вітчизняні дослідники, основна ідея інформаційного суспільства у соціогуманітарному вимірі полягає у досягненні нової фази розвитку – «суспільства знань» і забезпечення для всіх рівного доступу до них [1, с. 3–4]. Отже, поняття інформаційного суспільства відображає об'єктивну тенденцію в соціальній еволюції, коли інформація (знання) стає однією з основних цінностей у житті людей.

Зміни, що відбулися в результаті комп'ютеризації за останні 30 років, виявилися такими глибокими і масштабними, що торкнулися серцевини соціального буття, способу життя людей. Ці соціальні зміни знайшли теоретичне

освітлення у низці нових концепцій суспільного розвитку, що з'явилися наприкінці ХХ ст.

Сьогодні поняття «інформаційне суспільство» міцно ввійшло до світового наукового і суспільно-політичного термінологічного поля. В даний час існує велика кількість визначень феномена «інформаційне суспільство». Його називають індустріальним, епохою постмодерніті, суспільством знання, науковим, телематичним, постнафтовим тощо. Як зазначає українська дослідниця Л. Компанцева, смислові модифікації поняття «інформаційне суспільство» в різних країнах демонструють соціально-політичні, суспільні, наукові перспективи розвитку цього феномена: «*національна інформаційна інфраструктура*» (США), «*інформаційне суспільство*» (Рада Європи), «*інформаційна магістраль*» (Канада, Велика Британія) [2].

Ураховуючи важливість створення й розвитку інформаційного суспільства, 27 березня 2006 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка проголосила 17 травня 2006 р. Міжнародним днем інформаційного суспільства.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що перші аналітичні дослідження, які стосуються інформаційного суспільства в його сучасному розумінні, були зроблені ще у 1962 р. У праці Ф. Махлупа «Виробництво і розподіл знань у США», а потім – у дослідженні 1974 р. М. Поратса «Інформаційна економіка». Європу проблема інформаційного суспільства зацікавила наприкінці 1970-х років, що було відмічено появою дослідження Р. Пойрера «Інформаційний економічний підхід: характеристики обмеження і можливі перспективи».

На початку 1990-х років інтерес до інформаційного суспільства, здавалося б, вичерпався, але поява Інтернету знову стимулювала дослідження інформаційного суспільства. Разом з тим, незважаючи на досить велику кількість наукових доробок у даній царині, констатуватимемо, що цілісної теорії інформаційного суспільства на сьогодні не існує. Це спричинено перш за все тим, що дослідженням інформаційного суспільства займається низка наук – філософія, політологія, соціологія, теорія комунікації, соціолінгвістика, психолінгвістика та ін. Тому теорія інформаційного суспільства повинна мати міждисциплінарний характер і знайти своє наукове оформлення під егідою філософії. Для цього конче необхідно докладно проаналізувати напрацьовані класики, що й є *метою* цієї статті¹.

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Виклад основного матеріалу. Визначні характеристики інформаційного суспільства як моделі є по суті ідентичними характеристикам постіндустріального суспільства. Головними чинниками суспільних змін стають виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління. Якщо в індустріальну епоху в умовах капіталістичної економіки вирішальне значення мали власність і капітал, то в інформаційному суспільстві відбувається перехід до обслуговуючої економіки, коли домінуючу роль починає відігравати сфера послуг, причому послуг передусім інформаційних [1, с. 5].

Отже, наукові витoki теорії інформаційного суспільства лежать у концептуальних положеннях теорії постіндустріального суспільства, яка розвивалася на Заході у міру осмислення кардинальних зрушень, що відбувалися в суспільстві, починаючи з середини 1950-х років. У рамках концепції постіндустріального суспільства поступово оформилося теоретичне ядро положень, які підкреслювали центральну роль знання (і взагалі інформації) і констатували зрушення, що прискорюється, від виробництва матеріальних благ до виробництва послуг та інформації. Це теоретичне ядро і склало концептуальну основу теорії інформаційного суспільства.

Власне термін «постіндустріальне суспільство» вперше було введено у науковий обіг у 1958 р. американським соціологом і юристом Девідом Рісменом [3, с. 363–385]. У 1960-ті роки це поняття значно поширилося, а до початку 1970-х років постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у західній соціології та політології.

Початок систематичної роботи у цьому напрямку можна віднести до 1965 р., коли у США було створено футурологічну комісію. Прогнози до 2000 р., сформульовані комісією, були опубліковані в журналі «Дедалус» і спеціальній збірці [4], де концепція постіндустріального суспільства була репрезентована як базисна для вивчення перспектив подальшого розвитку. Керівником цієї комісії був Деніел Белл, віце-президент американської академії мистецтв і наук, професор соціології Колумбійського та Гарвардського університетів.

Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології на інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. З цими процесами пов'язані й тенденції перетворення економічної системи на постіндустріальне суспільство, де центр тяжіння переміщується у сферу послуг, а джерела розвитку зосереджуються в основному в університетах і науково-дослідних установах, а не в колишніх індустріальних корпораціях [5, с. 22–35]. У міжнародному плані прогнозувалася актуаліза-

ція таких проблем, як подолання розриву між багатими і бідними країнами, інтенсифікація комунікацій, що сприяють оновленню традиційних поглядів та уявлень.

Новий етап у розвитку концепції постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 р. книги Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» [6], яка ще більш підсилила інтерес до цієї проблематики і зумовила появу багатьох футурологічних концепцій у західній соціології 1970-х років. Починаючи з цього періоду, з'являються численні роботи, присвячені осмисленню історичного рубежу, на якому опинилося людство.

Постіндустріальне суспільство Белл визначає як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень все більшою мірою стало залежати від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство припускає виникнення нового класу, представники котрого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи.

Істотний внесок у розвиток доктрини постіндустріалізму здійснив американський політолог, соціолог та державний діяч Збігнев Бжезинський, який виклав основні положення своєї футурологічної концепції в книзі «Між двох століть. Роль Америки в технотронну еру». Постіндустріальне суспільство, стверджував Бжезинський, стає технотронним суспільством – суспільством, яке в культурних, психологічних, соціальних та економічних відносинах формується під впливом техніки й електроніки, особливо розвиненої у сфері комп'ютерів і комунікацій [7].

Технотронна революція має не локально-територіальний, а глобальний характер, поступово охоплюючи весь світ. При цьому автор концепції «технотронного суспільства» ставить до масової культури та її експорту із США як до закономірного наслідку просторово-часової комунікаційної революції, котра, на думку Бжезинського, означає кінець ідеології. Електронні аудіовізуальні засоби зв'язку створюють нове бачення світу і новий шлях до рівності – через деідеологізацію, що означає звільнення від усіх організованих форм віри і пропонує обирати стилі життя, спираючись на свої відчуття і потреби, а не на цілі, що лежать в основі політичних програм і рухів. Ця нова революція, відзначав Бжезинський, майже одночасно справляє вплив на всю планету, і у результаті всі новації і чудасії у формах поведінки швидко переміщуються від одного суспільства до іншого. Покоління студентів уже живе в технотронну епоху, хоча у низці випадків оточуюче їх суспільство знаходиться ще поза нею [7].

Теорія деідеологізації суспільства, як відомо, не знайшла підтвердження в подальшому розвитку світової культури, і сьогодні більшість західних теоретиків від неї вже відмовилися. В даний час скоріш за все можна говорити навіть про посилення ідеологізації сучасного суспільства, що відбувається під могутнім впливом сучасних ЗМІ.

Концептуальні положення Бжезинського, як відзначає російський дослідник А. Чугунов, близькі до постулатів М. Маклюєна, проте на відміну від ідей Маклюєна вони оформлені у вигляді політологічної доктрини і в методологічному плані істотно відрізняються від позицій американських комунікативістів, які докладно аналізують соціальне коріння, функції і перспективи розвитку ЗМІ [8].

Російський економіст, соціолог і політичний діяч Владислав Іноземцев виділяє дві основні течії (два підходи в руслі концепції постіндустріалізму) [9–11]. *Перша течія* об'єднала авторів, що підкреслюють відмінності між тією, що склалася до кінця 60-х років ХХ ст. у західному суспільстві, новою технологічною цивілізацією і цивілізацією минулого. Деякі дослідники конкретизують свої концепції, говорячи про постіндустріальний капіталізм і соціалізм, екологічний і конвенціональний постіндустріалізм тощо. В основі цього підходу лежить оцінювання нового (що зароджується) соціуму, який різко відрізняється від суспільства, пануючого впродовж останніх століть. При цьому наголошується перш за все на зниженні ролі матеріального виробництва, що випереджає розвиток сектору послуг та інформації. Цьому підходу, найбільш яскраво вираженому Беллом, як і всій концептуальній лінії постіндустріалізму, притаманні настанови технологічного детермінізму, що стало причиною потоку критики на його адресу з боку дослідників – прихильників концепції постмодернізму, яка значно поширилася у футурологічних дослідженнях 1980–1990-х років.

Слід відзначити, що характерним для цього підходу є змішування послуг узагалі з послугами інтелектуального характеру, тоді як робота, наприклад, офіціантів або навіть банківських клерків принципово відрізняється від роботи вчених і винахідників. Але ця відмінність дуже часто не проводиться у західних авторів і все змішується в одну категорію «послуги».

Другий підхід пов'язаний з визначенням нового стану цивілізації через аналізування його окремих ознак, зокрема інформаційних процесів. Теорія інформаційного суспільства почала розроблятися в працях таких авторів, як Й. Масуда, А. Турен, М. Порат, Т. Стоуньєр, Р. Катц та ін.

Темпи розвитку інформаційних технологій, на думку прихильників цієї концепції, переводять постіндустріальне суспільство в новий якісний стан або стадію інформаційного суспільства.

У наукових доробках цього кола вчених слід підкреслити характерне змішування інформаційно-комунікативних процесів і структур з інформаційно-продуктивними, які дуже часто змішуються в одну категорію «інформаційних». Тим часом, наприклад, спілкування підлітків або домогосподарок по телефону принципово відрізняється від тієї інформації, якою обмінюються наукові співтовариства; і якщо перше є просто звичайна побутова комунікація, що не спричиняє за собою жодних наслідків для соціально-економічного розвитку суспільства, то в процесі других інформаційних обмінів виробляється нове знання, здатне істотно змінювати світ. У багатьох працях західних авторів обидва ці типи інформаційних процесів з'єднуються в одну нерозчленовану категорію «інформаційно-комунікативних» процесів і структур.

Теоретичний образ інформаційного суспільства якнайповніше репрезентовано у наукових виданнях засновника японського Інституту інформаційного суспільства Йошита Масуда. Він, аналізуючи період 1940–1970-х рр., відзначав, що зміна поколінь комп'ютерної техніки і перехід від одного технологічного рішення до іншого, більш здійсненого, відбувається зі все зростаючою швидкістю. Швидкість розгортання інформаційної революції є не тільки в декілька разів вищою за швидкість темпів розвитку технологій використання енергії, а й має тенденцію до постійного прискорення [12].

Інформаційне суспільство Масуда характеризує як новий тип людського суспільства, в принципі відмінний від моделі індустріального суспільства. «Підставою для такої інтерпретації, – пише він, – є те, що виробництво інформаційних цінностей, а не матеріальних благ буде провідною силою формування і розвитку суспільства» [12, с. 29]. Масуда дає повну картину інформаційного суспільства, засновану на історичній аналогії з патерном індустріального суспільства. У схематизованій формі ця картина має такий вигляд [12, с. 31–33].

1. Початковою інноваційною технологією в індустріальному суспільстві був паровий двигун, а його основною функцією – заміщення і вдосконалення фізичної праці людини. В інформаційному суспільстві початковою інноваційною технологією буде комп'ютерна технологія, а її основною функцією – заміщення і вдосконалення розумової праці людини.

2. В індустріальному суспільстві енергетична революція (як похідна від винаходу парового двигуна) різко збільшила матеріально-виробничу силу людини і зробила можливим масове виготовлення товарів і послуг, а також прискорене транспортування товарів. У новому суспільстві інформаційна революція (як похідна від комп'ютеризації) різко розширить інтелектуально-виробничу потужність людини і зробить можливим масове виробництво когнітивної інформації і систематизованого знання.

3. В індустріальному суспільстві промислове виробництво стало соціально-сталним символом і було продуктивним центром для товарів. У майбутньому суспільстві інформаційна інфраструктура, що заснована на комп'ютерах і складається з інформаційних мереж і банків даних, замінить завод (як соціально-сталний символ) і стане продуктивним та розподільним центром для інформаційних послуг.

4. В індустріальному суспільстві ринки розширилися через відкриття нових континентів і завоювання колоній. Збільшення купівельної спроможності людей у процесі споживчих перегонів було головним чинником експансії ринку. В інформаційному суспільстві межа пізнання визначатиме потенційний ринок і динамічне розширення можливостей у розв'язанні проблем, стане основним чинником в експансії інформаційного ринку.

5. В індустріальному суспільстві провідними галузями економіки є машинобудування та хімія. В інформаційному суспільстві лідируючими галузями стануть інтелектуальні індустрії, ядром або серцевиною яких буде індустрія знань.

6. Економічна структура індустріального суспільства включає економіку: 1) товарів широкого вжитку; 2) спеціального споживання; 3) розділення виробництва і споживання між підприємствами і домашніми господарствами. В інформаційному суспільстві: 1) синергійна економіка прийде на зміну економіці обміну; 2) інформація як вісь соціально-економічного розвитку проводитиметься інформаційними службами; 3) самовиробництво інформації самими користувачами розширюватиметься; 4) ця накопичена інформація розширюватиметься через синергійне виробництво і спільне використання.

7. В індустріальному суспільстві закон сили як універсальний соціально-економічний принцип управляє рівновагою попиту та пропозиції і підтримує економічний порядок. В інформаційному суспільстві принцип загальної мети як фундаментальний принцип суспільства управлятиме порядком у суспільстві.

8. В індустріальному суспільстві найважливішим суб'єктом соціальної активності є підприємство, або економічна група. В інформаційному суспільстві суб'єктом соціальної активності буде добровільна община, або соціально-економічна група.

9. В індустріальному суспільстві соціально-економічна система постає як система приватних підприємств, що характеризуються приватним володінням капіталу, вільною конкуренцією і максимізацією прибутків. В інформаційному суспільстві соціально-економічна система являтиме собою добровільне громадянське суспільство, яке характеризується верховенством інфраструктури, що формується як суспільним капіталом, так і інтелектуальним капіталом, а також принципом синергії та суспільної користі.

10. Індустріальне суспільство – це суспільство з централізованою владою та ієрархією класів. Інформаційне суспільство, навпаки, буде мульти-центрованим, горизонтально функціональним, добровільним суспільством, де соціальний порядок підтримуватиметься автономними і компліментарними функціями добровільного громадянського суспільства.

11. Мета індустріального суспільства – забезпечити матеріальний добробут громадян від колиски до могили. Інформаційне суспільство прагнучиме до реалізації цінності часу, яка (реалізація) проектує й актуалізує майбутній час для кожної людської істоти. Метою суспільства буде насолода кожного гідним життям у пошуках великих майбутніх можливостей.

12. Політична система індустріального суспільства – це парламентарна система і правління більшості. В інформаційному суспільстві політична система ґрунтуватиметься на демократії співучасті. Це буде політикою автономного самоврядування громадян, яка базується на згоді, участі та синергії, а також ураховує думки меншин.

13. В індустріальному суспільстві трудові колективи є двигунами соціальних змін. В інформаційному суспільстві громадські рухи стануть провідною силою соціальних змін. Їх зброєю буде організація суспільних слухань і судів.

14. В індустріальному суспільстві існують три основні типи соціальних проблем: безробіття, що збільшується, міжнародні конфлікти, що переростають у війни, та фашистська диктатура. Проблемами інформаційного суспільства стануть: а) футурошок, породжений нездатністю людей адекватно реагувати на різкі соціальні трансформації; б) терористичні акти, що здійснюються одинаками або організованими групами людей; в) вторгнення в особисте життя людей; г) криза контрольованого суспільства.

15. Найвища стадія індустріального суспільства – масове споживче суспільство (високий рівень масового споживання, зростаюча моторизація населення). Вищою стадією інформаційного суспільства буде високе креативне суспільство, засноване на масовому виробництві знань, де комп'ютеризація створює умови для пізнавальної творчості і самовдосконалення для кожного індивіда.

16. В індустріальному суспільстві матеріальні цінності, що задовольняють фізіологічні і фізичні потреби людей, є універсальними мірками для всіх соціальних цінностей. В інформаційному суспільстві відчуття задоволення від досягнутої мети стане універсальним стандартом цінностей.

17. Дух індустріального суспільства був ренесансним духом людського вивільнення, що означає респектабельність відносно фундаментальних людських прав і шанування гідності індивіда. Дух інформаційного суспільства буде духом глобалізму. Це такий симбіоз, при якому людина і природа змо-

жуть жити в гармонії, де пануватиме дух суворої самодисципліни і соціальної контрибуції.

Формування інформаційного суспільства Масуда пов'язує з його комп'ютеризацією. Він виділяє чотири етапи комп'ютеризації: 1) науки; 2) менеджменту; 3) суспільства (система освіти, медицини, соціального забезпечення і т. д.); 4) на рівні індивідуальності [12, с. 36–39].

Кожен індивід здатний використовувати комп'ютерну інформацію, одержану із системи «людина – машина» (система, де діалог між людиною і машиною відбувається в режимі спілкування), для розв'язання проблем і пошуку нових можливостей майбутнього [12, с. 39]. Цю стадію комп'ютеризації, яка приведе до розквіту масової творчості, Масуда називає «високоорганізованим креативним суспільством». У такому суспільстві вищою цінністю стає цінність часу, що безпосередньо пов'язано з процесом комп'ютеризації. По-перше, комп'ютерно-телекомунікаційні технології роблять можливим масове виробництво передбачаючої логічної інформації, що дозволяє обрати найбільш ефективний шлях дій. У результаті цього підвищується ефективність використання часу. По-друге, нові технології дозволяють усунути тимчасові обмеження для цілеспрямованої дії. По-третє, комп'ютерно-телекомунікаційні технології розширюють коло автоматизованих операцій у матеріальному виробництві, звільняють людину від продуктивної функції, внаслідок чого різко збільшується вільний час. Через ці три причини відбувається субстанційне вдосконалення інформаційної діяльності, яке наповнює, економить та ущільнює час. За рахунок цього подовжуються, розширюються масштаби життя людини, зростають її можливості у самовираженні, самоактуалізації, самовдосконаленні. Тому цінність часу в житті людини набуває набагато більшої ваги і сенсу, ніж матеріальні цінності. «Час як цінність, – пише Масуда, – це цінність, яку людина творить у цілеспрямованому використанні майбутнього часу. Іншими словами, людина проектує мету на невидимій канві свого майбутнього і прагне його досягти» [12, с. 71].

Час – найдивніший і невлесимий феномен, але що стосується життя людини, час використовується для задоволення її потреб і разом з тим «час сам творить цінності», як відзначає Масуда. У певному значенні цінність часу є конгеніальною (спорідненою) до цінності самого життя. Немає життя поза часом, але час ставить межі життя. «Цінність часу виражає собою вищий рівень людського життя, – пише Масуда. – Вона є вищою, ніж матеріальні цінності, які є базисними економічними цінностями економічної активності. Це відбувається тому, що цінність часу кореспондується із задоволенням гуманістичних і інтелектуальних запитів, тоді як матеріальні цінності кореспондуються із задоволенням фізіологічних потреб... Зростання продуктив-

ної сили пізнавальної інформації – це єдиний мотивуючий чинник, який безпосередньо прославляє цінність часу» [12, с. 74].

З розвитком комп'ютеризації, на думку Масуди, відбувається поступовий перехід від домінування матеріального виробництва до пріоритету синергійної, або інформаційної, економіки, продукція якої і задовольнятиме потреби в часі як духовному феномені.

Масуда виділяє такі фундаментальні характеристики й аспекти нового типу економічної системи. По-перше, в цій економіці інформаційні технології використовуватимуться не тільки як сервіс для масового споживача, а й засіб створення самими користувачами нової інформації. Основною характеристикою продукції інформаційного виробництва (на відміну від матеріального виробництва) буде самозростання. І ця самозростаюча, всіма вироблювана і всіма інтегрована інформація буде доступна новому члену суспільства. Коли це відбудеться, суспільство перейде до синергійного виробництва і синергійного користування інформацією всіма громадянами. По-друге, в новій економіці місце вільної конкуренції посяде вільна синергія. «Це належить, – уточнює Масуда, – до індивідуальних економічних суб'єктів, які повинні синергійно реалізовувати економічну активність з метою досягнення спільної економічної мети» [12, с. 98]. По-третє, економічна етика пересічних громадян інформаційного суспільства ґрунтуватиметься на принципі автономного і вільного обмеження споживання, що має привести до стабілізації економічного розвитку. На відміну від індустріального суспільства, де панує культ безмежного масового споживання, в інформаційному суспільстві гідне місце посяде нова економічна концепція про те, «що проблема виснаження обмежених природних ресурсів буде розв'язана не законом, спущеним зверху, а за допомогою добровільного обмеження споживання всіма громадянами» [12, с. 99]. По-четверте, в новій економіці зросте участь пересічних громадян в управлінні виробництвом і розподілі капіталу. В існуючій економіці спостерігаються авторитарні відносини між власниками капіталу, які монополізували право управління, і найнятими працівниками, вимушеними виконувати вказівки зверху. У прийдешньому суспільстві будуть створені, як вважає Масуда, економічні комуні, в яких люди беруть участь добровільно і розділяють одну й ту саму мету. Еліта керівників в інформаційному суспільстві не буде привілейованим класом, це буде функціональний клас, який виконує менеджерські функції і обов'язки. Синергійна економіка, контури якої змальовано вище, природно, не відразу і не повністю замінить існуючу економіку. Елементи вільної економіки (вільна ціна, вільний ринок, максимізація прибутків і т. д.) ще довго будуть присутніми в надрах нової економічної системи. Масуда лише звертає увагу на те, що без створення синергійної економіки, що спирається на триєдність вільної синергії, мотиву суспільного

внеску, синергійного виробництва і споживання, неможлива реалізація концепції інформаційного суспільства.

Далі Масуда розглядає можливі варіанти реалізації ідеї інформаційного суспільства. Якщо комп'ютери використовуватимуться невірно, тобто виключно для автоматизації виробництва, загального контролю і спостереження за суспільством, то ми прийдемо, вважає Масуда, до диктатури «автоматизованої держави». «Проте я вірю, – зазначає він, – що нам вдасться уникнути цього катастрофічного курсу на «автоматизовану державу» і що нашим вибором стане все ж таки шлях до комп'ютопії» [12, с. 153]. Під комп'ютопією Масуда має на увазі високоосвічене суспільство, що базується на гуманістично орієнтованому застосуванні інформаційних технологій і досягнень фундаментальної науки.

Масуда вважає, що ми не маємо права і не повинні використовувати комп'ютер і фундаментальну науку для руйнування духовного життя людини та людства. Майбутнє інформаційного суспільства він пов'язує з глибкою і системною трансформацією сучасного суспільства на принципах гуманізму; результатом цих трансформацій має стати формування високоорганізованого гуманного суспільства, тобто суспільства, що підтримує людську гідність усіх його членів.

Таким чином, як *висновок*, зазначимо, що у наукових доробках Д. Белла, Зб. Бжезинського, Й. Масуди, Ф. Махлупа, Т. Стоуньєра, М. Пората, А. Турена та інших дослідників містяться концептуальні положення, світоглядно-методологічні орієнтири, які цілком можливо і доцільно покласти в основу побудови сучасної комплексної концепції інформаційного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К. : НІСД, 2010. – 29 с.
2. Компанцева Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества [Электронный ресурс] / Л. Компанцева. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/56.pdf.
3. Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society / D. Riesman // Mass Leisure / eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. – Glencoe (111), 1958. – P. 363–385.
4. Toward the Year 2000. Work in Progress / ed. by D. Bell. – Boston, 1968. – 340 p.
5. Bell D. The Year 2000 – The Trajectory of an Idea / D. Bell // Toward the Year 2000. Work in Progress. – Ed. by D. Bell. – Boston, 1968. – P. 22–35.
6. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / D. Bell. – N. Y., 1973. – 234 p.
7. Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era / Zb. Brzezinski. – N. Y., 1970. – 230 p.

8. Чугунов А. В. Теоретические основания концепции «Информационного общества» / А. В. Чугунов. – СПб. : Лань, 2000. – 340 с.
9. Иноземцев В. Л. К теории постэкономической общественной формации / В. Л. Иноземцев. – М. : Таурус, 1995. – 330 с.
10. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia : Наука, 1998. – 639 с.
11. Иноземцев В. Л. За десять лет: К концепции постэкономического общества / В. Л. Иноземцев. – М. : Academia, 1998. – 528 с.
12. Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda. – Wash., 1983. – 234 p.

ЗАРОЖДЕНИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПОДХОДОВ К ПОНИМАНИЮ СУЩНОСТИ И СПЕЦИФИКИ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Дзевань А. П., Кальницкий Э. А.

Предпринята попытка определить основные мировоззренческо-методологические основы понимания сущности информационного общества на основании анализа научных исследований второй половины XX в. Обосновано, что научные истоки теории информационного общества содержатся в концептуальных положениях теории постиндустриального общества, которая развивалась на Западе по мере осмысления кардинальных сдвигов, происходивших в обществе, начиная с середины 1950-х годов.

Ключевые слова: *информационное общество, постиндустриальное общество, компьютеризация, способ производства.*

ORIGIN CONCEPTUAL APPROACH TO UNDERSTANDING ESSENCE AND SPECIFIC INFORMATION SOCIETY

Dzeban A. P., Kalnitsky E. A.

The attempt to define basic philosophical and methodological basis for understanding the nature of the information society on the basis of the analysis of research of the second half of the twentieth century. It is proved that the scientific theory of the origins of the information society are in the conceptual provisions of the theory of post-industrial society that has evolved in the West as the understanding of fundamental changes that have taken place in society since the mid-1950s.

Key words: *information society, post-industrial society, the computerization of the mode of production.*

УДК 321.728

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор;
М. В. Толочко, здобувачка

ПРАВО ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто право громадян на свободу об'єднання в політичні партії. Показано, що це право відіграє визначальну роль у формуванні та становленні громадянського суспільства в Україні. Зроблено висновки про те, що саме політичні партії повинні розглядатися громадянином як політико-правовий механізм створення організаційної, матеріальної, нормативно-правової бази, що необхідна для реалізації його прав.

Ключові слова: право на свободу об'єднання, політичні партії, громадянське суспільство.

Актуальність проблеми. Конституція України закріплює дуже важливий принцип конституційного ладу та водночас вихідний принцип громадянського суспільства – суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ч. 1 ст. 15). Ураховуючи те, що право на свободу об'єднання є одним із основних політичних прав громадян, принцип багатоманітності суспільного життя є відправним у визначенні засад реалізації цього конституційного права і встановлення інститутів громадянського суспільства, складовою якого виступають різноманітні об'єднання громадян, що представляють певні ідеологічні та інші погляди, інтереси різних соціальних груп та індивідів.

Політичні партії є важливими суб'єктами політичних відносин, без яких неможливо уявити сучасну демократію, адже це той єдиний елемент громадянського суспільства, який за умови заволодіння державною владою може об'єднати приватні інтереси громадян, соціальних верств, зацікавлених груп у загальний політичний інтерес. Вони є найважливішою передумовою формування органів державної влади і певною мірою забезпечують прозорість як формування органів державної влади і місцевого самоврядування, так і їх функціонування. Саме тому важливого значення набувають політичні права і свободи громадян, зокрема колективні, які відіграють важливу роль для побудови в Україні громадянського суспільства і правової держави. Конституція України закріпила такі колективні політичні права і свободи людини і громадянина, як: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти колективні звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядуван-

ня та їх посадових і службових осіб (ст. 40). Право на свободу об'єднання в політичні партії дає змогу громадянину брати активну участь у політичному житті суспільства, а також це не тільки міра можливої поведінки, а й сама можливість для самореалізації, тобто задоволення індивідуальних потреб.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Вивченню комплексу питань щодо політичних партій приділяється значна увага як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, такими як: Г. Алмонд, Дж. Д. Дербишайр, Я. Дербишайр, М. Дюверже, Ю. Клочковський, О. Лавринович, В. Лапаєва, С. Лукаш, Д. Лук'янов, О. Петришин, М. Примуш, А. Романюк, Дж. Сарторі, М. Ставнійчук, О. Тодика, Ю. Тодика, Ю. Шведа, Е. Елліс та ін. Проблеми свободи об'єднань та прав, породжених нею, а також питання правового регулювання об'єднань громадян в різних аспектах досліджували також С. Авак'ян, В. Бесчастний, Н. Богашева, О. Ващук, Н. Гаєва, О. Гейда, В. Кафарський, Д. Ковриженко, О. Кордун, А. Корнєєв, Л. Кормич, В. Кравчук, І. Кресіна, В. Лемак, О. Максименко, Д. Малий, М. Менджул, І. Музика, Н. Нижник, П. Рабінович, Ф. Рудич, О. Філонов, М. Хавронюк, О. Чебаненко, О. Чижова, Д. Шелест, П. Шляхтун, Н. Шукліна, Ю. Юдін, Ю. Якименко.

Формулювання цілей. Значення права громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів обумовлюється тією роллю, яку політичні партії відіграють у політичній системі певної країни. **Метою** цієї статті є визначення поняття, змісту та значення права на свободу об'єднання в політичні партії, адже завдяки політичним партіям громадяни стають суб'єктами політичного життя країни. Головне функціональне завдання політичних партій полягає у тому, аби акумулювати суспільні інтереси і сприяти їх організованому та цілеспрямованому просуванню в процесі ухвалення політичних рішень.

Виклад основного матеріалу. Свобода об'єднання як одна з основоположних свобод є основою вільного демократичного режиму. Вона закріплена у фундаментальних міжнародних документах – Загальній декларації прав людини ООН 1948 р., Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 р., Міжнародному пакті про громадянські та політичні права ООН 1966 р. Визначальною для ствердження свободи об'єднань громадян є ст. 36 Конституції України. Так, відповідно до ст. 20 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації [1]. Згідно із ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., кожна людина має право на свободу асоціації з іншими,

включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів. Користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших осіб. Зазначена стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користуватися цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції [2]. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. у ст. 11 наголошує, що кожен має право на свободу мирних зборів і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави [3]. Відповідно до ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах [4]. У ст. 1 Закону України № 2365-III від 5 квітня 2001 р. «Про політичні партії в Україні» визначено, що право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України [5]. Конституційний Суд України у Рішенні № 18-рп/2001 від 13 грудня 2001 р. (справа про молодіжні організації) визначив, що ч. 1 ст. 36 Конституції України гарантує громадянам право на свободу об'єднання, в тому числі у громадські організації, для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Свобода об'єднання означає, зокрема, право-

ву і фактичну можливість добровільно, без примусу чи попереднього дозволу утворювати об'єднання громадян або вступати до них [6].

Серед громадянських і політичних свобод людини одне з центральних місць посідає свобода об'єднань (асоціацій), яка реалізує право особи знаходити себе у тривалому і стійкому колективі однодумців. Свобода об'єднань (асоціацій), як зазначають П. Рабінович та М. Хавронюк, «означає право на об'єднання громадян для спільних дій і досягнення спільної мети... Таке об'єднання є необхідним для людини, коли вона сама не в змозі вчинювати вказані дії або досягти бажаної мети». Різні об'єднання є стрижнем структурованого громадянського суспільства, однак особливо важлива роль у реалізації свободи політичної діяльності громадян держави, здійснення їх права на участь в управлінні державними справами, як і у забезпеченні політичної та ідеологічної багатоманітності (плюралізму), належить політичним партіям як специфічному виду об'єднань громадян [7, с. 122].

Політичні партії виникають як продукт громадської ініціативи, а отже, є породженням і частиною громадянського суспільства, котре виступає підґрунтям формування і функціонування правової держави – організації і діяльності політичної влади на засадах визнання та забезпечення прав і свобод людини, верховенства закону і взаємної відповідальності особистості і держави. Політичні партії виконують роль посередника у суспільстві; борються із виявами політичної апатії громадян; прагнуть перебороти політичне нецтво значного загалу населення, формують політичну культуру громадян; визначають і формують систему цінностей, що відбиває волю безлічі соціальних структур, з яких складається населення країни. Конкретизувати загальне призначення політичних партій можна шляхом визначення їх функцій, тобто тих завдань, які вони виконують у політичній системі. Отже, основними функціями політичної партії в сучасному суспільстві є:

– ідейно-теоретична, або функція артикуляції інтересів електорату. Сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, інтереси яких партія відстоюватиме і на політичну підтримку яких вона розраховуватиме в боротьбі за владу. Шляхи реалізації: складання партійних програм, передвиборчих платформ партій, політичних заяв партійних з'їздів, пропагування цих документів серед населення;

– політичне представництво соціальних інтересів через канали політичної системи;

– ідеологічна: розроблення ідеології, політичних доктрин і програм, політичного курсу, пошук управлінських моделей його здійснення, стратегії і тактики передвиборчої боротьби, поширення їх серед електорату, що сприяє інтеграції і соціалізації певних соціальних груп, категорій індивідів,

передбачає їх об'єднання навколо засвоєння певної системи цінностей, норм; ідеологічний вплив на членів партії, її прибічників, пропаганда своїх цінностей і світогляду;

- електоральна: партії – найбільш активні суб'єкти боротьби за завоювання політичної влади – координують перебіг передвиборної боротьби, беруть участь у фінансуванні виборчих кампаній, боротьба за владу, її використання або контроль над нею;

- політичне рекрутування: формування кадрового резерву професійних політиків, відбір найгідніших кандидатів на різні політичні посади;

- наукова: розроблення різних соціальних проєктів, технологій виборчої кампанії, законопроєктів, програм соціально-економічного, політичного, духовно-культурного розвитку, адміністративно-управлінських процедур на основі функціонування інформативно-аналітичних центрів, центрів стратегічних досліджень, соціологічних лабораторій, бібліотек;

- функція сполучної ланки між суспільством і державою, між народом і владою;

- встановлення та підтримка ефективного зворотного зв'язку між партіями і суспільством в цілому в інтересах контролю за розвитком політичної ситуації та своєчасним реагуванням на її зміни.

Наявність партій відображає той незаперечний факт, що люди від природи є різними і мають різні інтереси. За умов парламентської представницької демократії партії є носіями плюралізму, розмаїття думок та інтересів. В Основному законі ФРН наголошується: «Партії беруть участь у процесі формування політичної волі народу». Теоретично демократія можлива без партій, практично – ні, бо саме партії у сконцентрованому вигляді виражають думки та ідеї народу в такий спосіб, що вони можуть набути політичної дієвості. Партії є необхідним засобом втілення волі народу в його владу [8].

Політичні партії є головним суб'єктом політичних відносин і як такий без них неможливо уявити сучасну демократію. Політичні партії є: єдиним елементом громадянського суспільства, який за умови оволодіння державною владою може об'єднати приватні інтереси громадян, соціальних верств, зацікавлених груп у загальний політичний інтерес; вони організують політику, вносять у неї елемент керованості, цілеспрямованості; демократизують представницьке правління; вносять у політику, організацію державної влади елемент політичної відповідальності; є найважливішою передумовою формування органів державної влади, а також певною мірою забезпечують прозорість формування органів державної влади і органів місцевого самоврядування та їх функціонування [9, с. 34].

Один із засновників англійської політичної думки Едмунд Берк писав: «Партія – це об'єднання людей, що згуртувалися для сприяння

загальнонаціональному інтересові своїми спільними зусиллями і то на якісь певній, спільно узгодженій zasadі». Румунський учений-конституціоналіст К. Іонеску, визначаючи це поняття в широкому розумінні, наголошує: «Політична партія представляє угруповання або постійну асоціацію індивідів, добровільно об'єднаних між собою ідеологічною близькістю та спільними політичними переконаннями, створену на територіальному рівні на базі певних суворих принципів організації та дисципліни, мета якої зафіксована у програмі або статуті, полягає у проголошенні та здійсненні у перебігу виборчої та парламентської змагальності з іншими партіями певної доктрини або політичної концепції щодо розвитку й управління даним суспільством». Проте, аналізуючи дослідження соціологічних центрів, можна побачити, що 91,1 % громадян не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів, що свідчить про стійку тенденцію низького рівня здатності до активних колективних дій у політичній сфері [10]. Внаслідок цього українське суспільство лишається слабо консолідованим. Підвищення рівня колективного залучення до політичного процесу породжує певні наслідки у соціально-політичній сфері: це стабілізація системи потреб і соціальних очікувань, засвоєння нової системи ролей і норм поведінки, забезпечення каналів недержавного регулювання політичної активності, усвідомлення цілей у політичній сфері через розвиток групової самосвідомості.

Політичні партії відображають інтереси, потреби та цілі певних соціальних груп, виступають посередниками між громадянами і політичною системою та виконують роль політичного інструменту в формуванні і використанні державно-політичної влади. Багатопартійність і породжувана нею політична конкуренція є необхідною умовою та гарантією нормального функціонування демократичних механізмів влади, забезпечення конституційних прав громадян. Політична партія – це частина суспільства, репрезентативна у своїй аналітико-пізнавальній і практичній діяльності провідним тенденціям його розвитку, підпорядкованого задоволенню матеріальних і духових потреб та інтересів людини. О. Постол розглядає політичну партію в таких значеннях: як суб'єкта продукування ідей, які мають не класово обмежений, а виключно загальний характер; загальні ідеї є ніщо інше, як закони, котрим має відповідати їхній спосіб життя; як суб'єкта громадянського суспільства, але не масового, а елітарного – обраного об'єктивним розумом; певний соціальний аттрактор, що притягує до себе все суспільство як за змістом ідей, доступних для розуміння кожному, хто цього справді бажає, так і за демонстрацією адекватного йому способу життя, привабливого і прийняттого для соціуму; партія повинна мати мету

не завоювання влади в державі, а підняття суспільства на рівень громадянського стану [11, с. 701].

Розглядаючи право на свободу об'єднання у політичні партії, на погляд С. Лукаша, слід з'ясувати психологічну і політико-правову природу цього права. Особисті гарантії реалізації прав громадян на свободу об'єднання у політичні партії являють собою систему політико-психологічних і духовних елементів. Першим із них є потреба в партійному житті як внутрішній стимул будь-якої діяльності. На думку політичних психологів, потреба в об'єднанні у політичні партії є самоцінною тільки за умов наявності відповідних природжених якостей характеру, що виявляються з дитинства. В інших випадках така потреба є вторинною щодо, наприклад, базових або первинних потреб – соціально-економічних, політичних, культурних, екологічних, національних та ін. (підвищення соціального статусу, прагнення влади, особисте збагачення). Усвідомлена потреба в об'єднанні в політичні партії трансформується в інтерес, який становить свідому спрямованість громадянина на задоволення нереалізованих базових або інших первинних потреб за допомогою причетності до політичних партій, що прагнуть державної влади. Громадянин, керуючись своїм правом, закріпленим в Основному Законі, зі знанням справи ухвалює рішення про необхідність участі в партійному житті, використання певної політичної партії для досягнення відповідних цілей. Згадані елементи формуються завдяки об'єктивним чинникам: політичне, соціально-економічне та культурне середовище існування індивіда; вкоріненість історичних, національних та релігійних традицій; набір духовних, правових та моральних цінностей, які панують у суспільстві; природу і улаштування державної влади та місцевого самоврядування та іншим і суб'єктивним чинникам: рівень особистої культури, політичну активність, толерантність [12, с. 211].

Висновки. На жаль, за умов сьогодення громадяни України ще не подолали стереотипів, які залишилися від командно-адміністративної системи, а навпаки, прагнуть патерналістського опікування з боку держави, і саме тому необхідне формування якісно нової правосвідомості, нової правової культури. Громадянин України повинен бути орієнтований на активну творчу участь в управлінні суспільними і державними справами, в тому числі через участь у політичних партіях. Останні є тим елементом громадянського суспільства, який може об'єднати приватні інтереси громадян та консолідувати суспільство, адже політичні партії народжуються в надрах громадянського суспільства як рефлекторна «відповідь» громадян, спрямована на задоволення своїх потреб шляхом використання органів державної влади у можливостях, передбачених Конституцією України та законами

України. Політичні партії повинні розглядатися громадянином як політико-правовий механізм створення організаційної, матеріальної, нормативно-правової бази, котра необхідна для реалізації його прав. Виражаючи інтереси різних спільностей людей, партії виступають тією ланкою, що з'єднує громадянське суспільство з державою, забезпечують представництво на державному рівні всієї багатоманітності соціальних інтересів, репрезентуючи при цьому інтереси не всього суспільства, а лише його певного сегменту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. Конституція України. Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.1996 року. – К.: Укр. правнича фундація, 1996.
5. Про політичні партії в Україні [Електронний ресурс]: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
6. Рішення Конституційного Суду України № 18-рп/2001 від 13.12.2001 року (справа про молодіжні організації) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-01>.
7. Богашева Н. Об'єднання громадян у контексті свободи об'єднання / Н. Богашева // Право України. – 2011. – № 6. – С. 122–126.
8. Вольтер фон Тізенгаузен. Партії: що вони являють собою і для чого вони потрібні / Вольтер фон Тізенгаузен // Складові демократії: пер. з нім. / Махшід Даріабегі, Ганс Дембовскі, Клаус-Дітер Герш та ін.; за ред. Доріс Геттінг, Вольфа-Дітера Міхаелі. – К.: Либідь, 1993. – 160 с.
9. Лукаш С. Ю. Політичні партії в системі взаємовідносин держави і народу в Україні: конституційно-правовий аспект / С. Ю. Лукаш // Проблеми законності. – X. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого / відп. ред. В. Я. Тацій. – 2001. – Вип. 50. – С. 34–40.
10. Офіційний сайт Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=789.
11. Постол О. Є. Політичні партії як об'єкт політичної філософії / О. Є. Постол, А. А. Постол // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права НАН України / голова редкол. Ю. С. Шемшученко, 2010. – Вип. 47. – С. 695–702.
12. Лукаш С. Ю. Щодо проблеми особистих гарантій реалізації прав громадян на свободі об'єднань у політичні партії / С. Ю. Лукаш // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. / за ред. М. І. Панов та ін. – X.: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2000. – Ч. 1. – С. 211–214.

ПРАВО ГРАЖДАН НА СВОБОДУ ОБЪЕДИНЕНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Мануйлов Е. Н., Толочко М. В.

Рассмотрено право граждан на свободу объединения в политические партии. Показано, что это право играет определяющую роль в формировании и становлении гражданского общества в Украине. Сделаны выводы о том, что именно политические партии рассматриваются гражданином как политико-правовой механизм создания организационной, материальной, нормативно-правовой базы, необходимой для реализации его прав.

Ключевые слова: право на свободу объединения, политические партии, гражданское общество.

THE RIGHT OF CITIZENS TO FREEDOM OF ASSOCIATION IN POLITICAL PARTIES: PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Manuilov E. N., Tolochko M. V.

We consider the right to freedom of association in political parties. Determined that this right plays a decisive role in the formation and development of civil society in Ukraine. It is concluded that most political parties are seen as a national political and legal mechanism to create the organizational, financial, legal and regulatory framework necessary for the implementation of their rights.

Key words: right to freedom of Association, political party, civil society.

УДК 1:316.774

О. В. Прудникова, кандидат філософських наук

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглянуто особливості розвитку інформаційної культури українського суспільства, її недоліки та переваги на сучасному етапі. Проаналізовано базові моделі інформаційної культури: європейську та євразійську. Доведено, що українське суспільство тяжіє до європейської моделі інформаційної культури, але зберігає певні риси євразійської.

Ключові слова: інформаційна культура, моделі інформаційної культури, комунікація, інформаційно-культурний простір, інформаційне суспільство.

Актуальність проблеми. Зі здобуттям незалежності Україна набула можливості для поступального утвердження демократичних стандартів інформаційної культури: відкритості, толерантності, діалогічності, активної участі громадян. Безумовно, процеси демократизації та державотворення в нашій країні сприяли розвитку інформаційної культури українського соціуму, але при цьому виникали й виникають різноманітні проблеми становлення цього феномена у нових суспільно-політичних та економічних реаліях.

У зв'язку з наведеним *метою* статті є виявлення особливостей генези інформаційної культури вітчизняного соціуму та з'ясування перспектив її подальшого розвитку на сучасному етапі.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Необхідно зазначити, що інформаційна культура в незалежній Україні розвивалася як на інституційному, так і на неінституційному рівні. Разом з тим, до середини 1990-х років у нашій державі самі поняття «зв'язки з громадськістю» та «комунікація» в діяльності, наприклад, органів державної влади майже не використовувалися, хоча «де-факто» як певна форма взаємодії вони вже існували. Як стверджує Л. Гонюкова, комунікації, особливо інформаційні, з'являлися тоді, коли процес формування політики органом влади вже завершено, всі адміністративні рішення ухвалено, розпорядження вироблені і потрібно було лише повідомити про них зовнішньому світу, широкій громадськості [1, с. 47]. Такий стан справ засвідчував повільне подолання тоталітарної спадщини в розвитку інформаційної культури українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. унаслідок поглиблення інтеграції України до європейської та світової спільноти загальні умови розвитку інформаційної культури вітчизняного суспільства дещо змінилися. Сьогодні в Україні присутні всі основні елементи демократичної політичної системи, закладено підвалини для реалізації демократичних цінностей і процедур. Водночас В. Ковалевський слушно наголошує, що нинішній стан сфери політичних комунікацій в Україні має свою специфіку, яка визначає використання наявних можливостей з далеко не демократичними цілями. Головною вадою структури вітчизняних політичних комунікацій залишається відсутність чіткого інформаційного простору, а також стратегії його розвитку з боку держави. Інформаційний простір в Україні формувався і формується передусім через приватні ініціативи як частина більш широкого системного бізнесу. Державні службовці, політики лише декларують увагу до цієї сфери, оскільки нинішній стан дозволяє керувати нею у «ручному режимі» через систему санкцій і преференцій, що дає змогу владним агентам розраховувати на певну лояльність ЗМІ. Саме демократичні можливості та недемократичні тенденції структури політичних комунікацій в Україні, на

думку дослідника, визначають нині наявні проблеми і перспективи динаміки всієї політичної системи нашої держави [2, с. 143].

У свою чергу І. Паримський, характеризуючи реалії сучасної інформаційно-культурної сфери українського соціуму, зазначає, що, на жаль, в Україні досі переважає традиційний за своєю «архаїчністю» метод передавання інформації, який характеризується односпрямованістю – від джерела інформації до адресата. Відповідно традиційними залишаються проблеми зворотного зв'язку; практично не існує оперативного впливу на джерело інформації, так само, як і на певні актуальні соціальні процеси, явища, факти, події, відображені у ньому. Таким чином, реакція реципієнтів не збігається (запізнюється формування громадської думки) з динамікою розвитку реальності та постійною корекцією соціальних акцентів у ній. Відповідно інформація не циркулює, що є характерною рисою інформаційної культури в розвиненому суспільстві, а рухається лише в одному напрямку. Це пояснюється не тільки відставанням у створенні теоретичної моделі інформаційної культури в Україні, а й певними політичними мотивами владних структур, зацікавлених у циркулюванні інформації за звичною, «безпечною» схемою – від центру до периферії [3, с. 8].

Аналізуючи роль ЗМІ в сучасному українському суспільстві, В. Набруско доходить невтішного висновку: весь механізм артикуляції спирається на бюрократичні інституції, які залишають за собою монопольне право на запровадження порядку денного, а отже, здійснюють комунікативний менеджмент актуальних проблем [4, с. 11–12]. Розглянута ситуація свідчить про збереження певних авторитарних тенденцій у розвитку інформаційної культури українського суспільства, що помітно ускладнює її поступ у напрямку утвердження демократичних цінностей.

Які ж механізми розвитку інформаційної культури мають бути застосовані для подолання зазначених авторитарних тенденцій? Спираючись на досвід розвинених країн, Ю. Мазурок зазначає: органи державної влади знаходяться у самій середині потоку відкритості у будь-якій демократичній державі. Вони не стають відкритими та прозорими самі по собі. Старі звички усередині інституції потребують відповідних змін і певного часу для їх здійснення, а громадяни повинні залучатися до активної участі, справляти вплив на процес управління державними справами. Для того аби органи державної влади стали відкритими, могли надавати громадянам вільний доступ до інформації, що є важливим складником демократичної інформаційної культури, необхідна низка передумов:

– велика інституційна система, що сприяє розвитку відкритості, прозорості державної влади;

- існування вільних ЗМІ та неурядових об'єднань, а також активних громадян, які бажають бути поінформованими про питання, що становлять суспільний інтерес;
- зовнішні аудитори, які вживатимуть заходів у разі недодержання принципів відкритості;
- законодавство щодо забезпечення свободи інформації та дійсно відкритої державної влади [5, с. 86].

Тому особливого значення нині набуває громадсько-політична ініціатива щодо розроблення коректної системи інформаційних потоків, адекватної для сучасних реалій українського суспільства. Успішність досягнення цієї мети безпосередньо залежить від аналізування та втілення різних моделей інформаційно-культурного простору, що в найбільш узагальненому вигляді репрезентують європейський та євразійський вектори розвитку інформаційної культури в Україні, зважуваного оцінювання їх переваг і недоліків.

Європейський (західний) вектор розвитку інформаційної культури, за яким рухаються індустріально розвинені країни, охоплює англосаксонську і континентально-європейську моделі. Зміст англосаксонської моделі інформаційної культури визначається загальною концепцією соціально-економічного розвитку, яка передбачає превалування приватного сектору над функціями держави в усіх напрямках розвитку суспільства. Ця модель передбачає інтенсивний розвиток електронних комунікацій для встановлення соціальних, політичних, культурних зв'язків у суспільстві за допомогою стратегії поліпшення якості інформаційних послуг, чіткої соціальної орієнтації суспільства. Характерною рисою англосаксонської моделі розвитку інформаційної культури є вплив чинного законодавства на розвиток перспективних галузей економіки, права інтелектуальної власності, соціального захисту населення [6].

Континентально-європейська (або власне європейська) модель розвитку інформаційної культури визначається пошуками рівноваги між контролем держави та стихією ринку, динамічним поєднанням державних інтересів і прагнень приватного та корпоративного бізнесу. Характерними рисами європейської моделі є варіативність і політична спрямованість програм регулювання інформаційної сфери для різних країн, спричинених новою європейською геополітикою, становленням економіки знань, різними можливостями постіндустріального розвитку. Політика країн ЄС в інформаційно-культурній сфері базується на таких принципах:

- сприяння розширенню суспільного доступу до передових інформаційно-комунікаційних технологій шляхом створення локальних центрів доступу до них у бібліотеках, школах;

- розширення переліку соціальних послуг, що надаються в електронній формі, та підвищення рівня їх доступності;
- запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у державну систему освіти та перепідготовки кадрів і допомога з боку держави в адаптації громадян до нових можливостей;
- проведення досліджень у сфері соціальних наслідків, викликаних поширенням інформаційно-комунікаційних технологій, у сфері можливостей адаптації всіх категорій громадян до нових умов життя;
- виконання просвітницько-демонстраційних функцій і підвищення рівня ознайомлення суспільства з можливостями інформаційно-комунікаційних технологій, що запроваджуються (державні органи влади повинні бути лідерами з використання інформаційно-комунікаційних технологій у своїй щоденній діяльності, стимулюючи цим прискорення інформаційного розвитку всього суспільства; роль лідерів має сприяти накопиченню критичної маси активних споживачів усередині державної адміністрації, усього державного сектору, а також за його межами);
- сприяння процесу стандартизації технічних систем з метою забезпечення сумісності різноманітних мереж, а також мережевих послуг, що надаються;
- контроль за розробленням відповідного законодавства та додержанням юридичних гарантій [7, с. 43].

У свою чергу євразійська модель розвитку інформаційної культури реалізує досягнення західної цивілізації в інформаційній, комунікативній, технологічній сферах, поєднуючи їх з історичними надбаннями східних культур, ідеологічною доктриною країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, побудованою на філософських принципах місцевих релігій, з діяльністю держави щодо інституціоналізації цих принципів [8, с. 41]. В основі різних варіантів цієї моделі перебуває ідея альтернативного соціально-економічного розвитку регіону, конкуренції із Заходом, утвердження власних ціннісних орієнтацій, зв'язку між культурними традиціями (освіта, виробнича дисципліна, відданість корпорації, довіра, сімейна гармонія) і соціальними трансформаціями. Такий підхід, з нашої точки зору, засвідчує прагнення розвивати інформаційну культуру відповідно до сучасних реалій глобалізованого світу і водночас уникнути можливої «вестернізації» суспільства.

Характеризуючи значення євразійського вектора для інформаційної культури України, доцільно, на нашу думку, насамперед звернутися до російського досвіду, оскільки внаслідок історичних умов розвиток вітчизняного інформаційно-культурного простору зазнав значних впливів Росії на різних рівнях. Як зазначають дослідники, формування інформаційної куль-

тури Росії наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. набуло розвитку передусім через практичну діяльність бібліотек, освітніх установ, що великою мірою здійснювалася стихійно, методом проб і помилок. Результати цієї діяльності закріплювалися у громадській свідомості і людській практиці через окремі правила, методи, засоби, відповідно до рівня розвитку сфери інформаційної діяльності [9, с. 79]. Характерними рисами російської інформаційно-культурної сфери, що дозволяють також розглядати її в межах євразійської моделі розвитку інформаційної культури, є активний вплив на неї державних інституцій і водночас тісний зв'язок з традиціями суспільства.

На нашу думку, як європейський, так і євразійський вектори є важливими напрямками розвитку інформаційної культури України. Перевагами західної, європейської моделі (як в англосаксонському, так і в континентальному варіанті) є зростання інформаційно-культурного рівня населення, розвиток таких характеристик, як готовність до змін, соціальна активність, ініціативність, соціальна відповідальність, що відіграють важливу роль у подальшій розбудові громадянського суспільства [10]. Водночас треба враховувати певні тіньові сторони західного типу інформаційної культури: у деяких виявах відсутність глибини і міцності, фрагментарність, надмірна «гнучкість», що може призводити до безпідставного ігнорування попередніх досягнень і зайвого схиляння перед усім новим.

Східна, євразійська модель розвитку інформаційної культури більшою мірою спирається на історичний досвід суспільства, традиції та менталітет народу, підтримку держави. Проте у випадку додержання цього вектора, абсолютизації його переваг існує небезпечність посилення авторитарних тенденцій у розвитку вітчизняної інформаційної культури, що може спричинити серйозні проблеми для демократизації українського суспільства. Останнє засвідчують такі негативні риси в сучасній інформаційній культурі України, як інформаційна закритість низки державних структур, одноканальність комунікацій, слабка матеріальна база, недостатня правова захищеність учасників комунікації, що можуть бути визначені саме як наслідки тривалого домінування у вітчизняному соціумі євразійського типу інформаційної культури.

Для подолання цих негативних тенденцій і з урахуванням євроінтеграційних пріоритетів загального зовнішньополітичного курсу нашої держави домінуючою для України може бути визначена європейська модель інформаційної культури. Водночас додержання європейських пріоритетів не повинно перешкоджати збереженню ментальних засад власного культурного простору, культивуванню національних традицій (пошана до релігійних вірувань, любов до рідної землі), повага до яких є незаперечним здобутком євразійської моделі інформаційної культури.

З урахуванням проаналізованих моделей можна визначити два можливі напрямки розвитку інформаційної культури українського соціуму, які відповідають двом варіантам переходу України до інформаційного суспільства, визначеним вітчизняними дослідниками. Перший напрямок – це повторення того шляху, який вже пройдено низкою країн (переважно європейських). Він вимагає значних капіталовкладень, але є достатньо нетривалим у часі (від 7 до 10 років для виходу на середньоєвропейський рівень інформатизації за умови 2–3 % темпів щорічного економічного зростання у разі відповідного забезпечення виділеними державою коштами (не менше 5–7 % ВВП). Такий напрямок вимагатиме істотних змін вітчизняної суспільної свідомості, її переорієнтації на цілі, пріоритети розвитку, притаманного західному способу життя. Другий напрямок – пошук шляху, орієнтованого на українські критерії і характеристики якості життя, соціально-культурні особливості, які вимагають у сучасних соціально-економічних умовах лише мінімальних капіталовкладень держави. Такий шлях потребує хоча б мінімальних темпів економічного зростання, політичної стабільності у суспільстві, політичної волі виконавчої та законодавчої гілок влади, що висуває завдання переходу до інформаційного суспільства як найвищий пріоритет [11, с. 11–12].

Для реалізації першого напрямку розвитку інформаційної культури українського суспільства насамперед необхідно одержати основні обсяги інвестицій із іноземних джерел, вітчизняних комерційних структур чи населення. Проте зазначені перспективи нині виглядають малореальними, оскільки іноземні інвестори, вочевидь, не будуть зацікавленими у фінансовій підтримці потенційного конкурента. Одержати ж кошти від власних комерційних структур і населення найближчими роками навряд чи можливо, оскільки для цього необхідні суттєво вищий, порівняно з існуючим, рівень розвитку цих структур, пошкваллення ринкових перетворень, підвищення якості життя громадян.

Більш реальним для українського соціуму видається другий напрямок розвитку інформаційної культури. Такий «особливий шлях», на нашу думку, більш повно й адекватно відображає як історичне перебування України на кордоні між цивілізаціями Заходу та Сходу, так і сучасний стан переходу до цивілізованих стандартів інформаційної культури, що триває у вітчизняному соціумі. Варіант поступового утвердження цих стандартів в інформаційно-культурному просторі України дозволяє не ігнорувати власні здобутки в цій сфері, протиставляючи їм іноземні досягнення, а поєднувати їх на засадах толерантності та діалогу культур. Рух України за цим напрямком потребує широкої суспільної підтримки, усвідомлення політичних, економічних, соціальних, культурних переваг, які забезпечує розвинена інформаційна культура. Така підтримка має бути забезпечена спільними зусиллями всіх друку-

ваних та електронних ЗМІ. Розв'язання зазначених проблем, на думку В. Пожуєва, потребує тривалого часу (не менш як 10–15 років), протягом якого має бути розроблена і реалізована нова концепція інформаційного суспільства [11, с. 12–13].

Висновки. Отже, Україна тяжіє до синтетичної моделі інформаційної культури, яка б урахувала наше міжкультурне та міжцивілізаційне становище, вбирала в себе здобутки європейської та євразійської моделей, але разом з тим у стратегічній перспективі була спрямована до західноєвропейських цінностей та стандартів розвитку інформаційного простору. Темпи розвитку інформаційної культури в сучасній Україні в її західноєвропейському варіанті напряму залежать від вдалих соціально-економічних та політичних реформ, змін у правовому полі нашої держави, зрушень у світоглядних настановах наших співгромадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гонюкова Л. Інформаційна складова взаємодії влади і громади / Л. Гонюкова // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. – 2012. – № 1. – С. 46–51.
2. Ковалевський В. О. Структура політичних комунікацій сучасної України / В. О. Ковалевський // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2009. – Вип. 17. – С. 137–144.
3. Паримський І. С. Загальні тенденції розвитку сучасної преси в Україні як важливої передумови творення інформаційного суспільства / І. С. Паримський // Актуальні питання масової комунікації. – 2011. – Вип. 12. – С. 5–8.
4. Набруско В. І. Громадська думка як інструмент соціокомунікативного впливу / В. І. Набруско // Наук. зап. ін-ту журналістики. – 2011. – Т. 44. – С. 6–12.
5. Мазурок Ю. О. Роль урядових та неурядових інституцій у формуванні культури інформаційної відкритості суспільства / Ю. О. Мазурок // Вісн. СевНТУ. – 2009. – Вип. 100: Політологія. – С. 83–87.
6. Петраков С. І. Моделі державного регулювання інформаційної сфери: закордонний досвід [Електронний ресурс] / С. І. Петраков. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/SOC_Gum/apdu/2011_1/doc/4/08.pdf.
7. Макаренко Є. А. Європейська інформаційна політика / Є. А. Макаренко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 2000. – 367 с.
8. Чернов А. А. Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы / А. А. Чернов. – М. : Изд.-торг. корпорация «Дашков и Ко», 2003. – 232 с.
9. Гендина Н. И. Формирование информационной культуры личности: теоретическое обоснование и моделирование содержания учебной дисциплины / Н. И. Гендина, Н. И. Колкова, Г. А. Стародубова, Ю. В. Уленко. – М. : Межрегион. центр библиотечного сотрудничества, 2006. – 512 с.
10. Архипов С. В. Информационная картина мира в России и на Востоке: сравнительный анализ [Електронний ресурс] / С. В. Архипов. – Режим доступу: <http://www.transbound.narod.ru/orient/arkhipov.html>.

11. Пожуєв В. І. Стратегічні цілі і задачі переходу України до інформаційного суспільства / В. І. Пожуєв // Гуманіт. вісн. ЗДІА. – 2009. – № 39. – С. 4–20.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ УКРАИНСКОГО СОЦИУМА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Прудникова Е. В.

Рассмотрены особенности развития информационной культуры украинского общества, ее недостатки и преимущества на современном этапе. Проанализированы базовые модели информационной культуры: европейская и евразийская. Доказано, что украинское общество тяготеет к европейской модели информационной культуры, но сохраняет определенные черты евразийской.

Ключевые слова: *информационная культура, модели информационной культуры, коммуникация, информационно-культурное пространство, информационное общество.*

FEATURES OF UKRAINIAN CULTURAL INFORMATION SOCIETY: PROBLEMS AND PROSPECTS

Prudnikova E. V.

Considered features of the development of the information culture of the Ukrainian society, its advantages and disadvantages at the present stage. Analyzed the basic model of information culture: European and Eurasian. It proved that Ukrainian society gravitates to the European model of information culture, but retains certain features of the Eurasian.

Key words: *information culture, information culture model, communication, information and culture environment, information society.*

УДК 165:37.013

*Р. С. Мариняк, кандидат філологічних наук, доцент;
О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор*

ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТИТУЛЬНОЮ НАЦІЄЮ

У статті аналізуються особливості української культури в її рецепції титульною нацією. Визначаються аспекти культуротворчого процесу в Україні, виокремлюються та розкриваються три відносно самостійних рівні опанування українською історико-культурною спадщиною.

Ключові слова: *нація, культура, національна культура, історична спадщина.*

Актуальність проблеми. Незаперечною є думка, що сенс національно-культурного відродження полягає в збудженні творчого потенціалу нації, її соціально-культурної активності, консолідації, у відтворенні її національного духу. Проте якщо нація розділена на «захід» і «схід», на «південь» і «північ», на «російськомовне» та «україномовне» населення, як це історично склалося в Україні, то вимагати негайного відродження українського національного духу означає реально поглиблювати розкол. У цьому сенсі промовистими є слова В. Шевчука: «Не наслідувати інших треба, а творити себе автентичних, і не для агресії та нівеляції інших народів, як це чинять нації-хижаки, а задля відчуття власної повноцінності, не пихи, а самодостатності, щоб твердо стояти на ногах як добротворча сутність і щоб не хитали нас зубічні вітри» [17].

Для консолідації нації, відтворення її національного духу потрібні осмислення й переживання історичного шляху народу, причому не окремих його відтинків, нерідко гіперболізованих під впливом тієї чи іншої кон'юнктури, а всього історичного шляху.

Це процес складний і тривалий. Гуманізація історії передбачає погляд на неї передусім як на арену і результат діяльності конкретних людей саме такими, якими вони були в дійсності, без надмірної ідеалізації або осуду.

Водночас не можна забувати ще однієї важливої обставини: історія культури взагалі і національної зокрема хоча і є історією, однак це не те, що було і зникло. Прогрес тут виступає і як процес утвердження нового, і як подвиг пробудження, актуалізації певних важливих чинників культурного розвитку минулого, що цінне саме сьогодні, хоча й співвідноситься з минулим. Ця висловлена ще Гегелем у його «Лекціях з історії філософії» думка вельми важлива для розуміння актуальності культурних цінностей минулого.

Отже, минуле не можна розглядати як позитивну чи негативну альтернативу нинішньому дню, його слід сприймати таким, яким воно було насправді, долаючи той глибокий провінціалізм, що вкорінився у сучасній національній свідомості.

Метою статті є спроба осмислення генези української культури та її рецепції титульною нацією.

Аналіз наукових джерел та публікацій з даної проблематики свідчить, що загальне осмислення феномену української культури з позицій філософії розкривається в цілій низці робіт, до яких належать, передусім, оригінальні філософські ідеї В. Андрущенка, М. Горелова, Л. Губерського, М. Михальченка, О. Моця, О. Рафальського, О. Забужко, В. Шевчука та інших. Інтерес до даної проблеми пояснюється тим, що переломний стан суспільства породжує трансляцію нових життєвих змістів і цінностей, а культура при цьому відіграє особливу роль, виступаючи відбиттям глибинних процесів у суспільстві.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні поширеною є тенденція до етнографічного побутовізму як форми стимулювання історичної пам'яті українства, засобу формування національної ідеї, спрямування культурного поступу. Як зазначає А. Могильний, «досить нам відродити колядки, веснянки, давні ритуали й обряди, як одразу автоматично відродиться український національний дух. Але це марні сподівання. У такий спосіб, особливо якщо це здійснюватиметься під адміністративним тиском, ми тільки закріпимо свій провінціалізм, породжений комплексом неповноцінності і меншовартості, що й викликає в деякого «коротке замикання» на своїй національній приналежності» [11, с. 195].

Провінціалізм часто обертається національним нігілізмом, прагненням бути таким, як інші, більш «цивілізовані» й «культурні» народи. В обох цих «іпостасях» – національної самозамкненості та національного нігілізму – провінціалізм гальмує розвиток культури [2; 6]. Він недіалогічний, оскільки не дає змоги усвідомити правомірність існування крім свого – іншого, взаємопереплетення в історії національних та міжнародних традицій.

Постає питання, за якими об'єктивними показниками визначається належність людини до культури тієї чи тієї нації. Складність відповіді на нього полягає в тому, що жодну з ознак етнічної, національної належності, взятую саму по собі, не можна вважати за достатню для прилучення митця до культури певної нації. Адже належність до національної культури не закладена в генетичній природі людини. Генетики заперечують здатність людини на біологічному рівні успадковувати національні ознаки культури. Генетично закладаються лише передумови майбутнього характеру людини, можливо, навіть культурогени більш глибинного за суто національне значення.

У європейській традиції історично склалися принаймні дві версії розуміння належності людини до тієї чи тієї нації. За французькою версією визначальною національною ознакою є причетність до певного державно-територіального утворення («француз – той, хто проживає у Франції»); за німецькою – причетність до певної культури, об'єднаної спільністю національної мови («німець – той, хто розмовляє німецькою мовою») [10].

Проте стосовно українців ні перший, ні другий критерій, взяті самі по собі, не діють. Українцям судилось історично бути розділеними між різними державно-територіальними утвореннями і навіть воювати у складі ворогуючих армій, як це було, наприклад, у роки Першої світової війни. Але при цьому вони залишались українцями і творили власну національну культуру. Упродовж історичного процесу часто змінювались і межі їх етнічного розселення, тому акцент на причетності до певної етнічної території ще не дає змоги ідентифікувати повністю національну належність суб'єкта культури,

тим більше що він виключає з розгляду українців діаспори. Ще складніше окреслити національну культуру за мовною ознакою, адже подолати духовні межі національно-культурного простору значно важче, ніж перейти в процесі творчості на іншу мову. Отже, ані генетична спадковість, ані місце народження чи проживання, ані мова, взяті самі по собі, відірвані один від одного, ще не роблять індивіда ані творцем певної культури, ані органічним її носієм, реципієнтом тощо. Саме на рівні самосвідомості й здійснюється формування національного характеру, що накладає свій відбиток на процес та результати праці того чи іншого творця культурних цінностей.

Однак, на думку О. Кульчицького, «свідоме самовизначення людини автоматично не гарантує її належності до певного типу культури. Для цього потрібні глибокі, осмислені знання історичного шляху народу, якому ти служиш» [8, с. 47]. Не менш важливим є вміння діяча, мислителя бути сумлінням народу, виражати інтереси якщо не всієї нації, то хоча б певної її частини. Як бачимо, існує цілий комплекс багатоманітних складових, що характеризують національно-культурну належність особи, і жодної з них не можна ні ігнорувати, ані абсолютизувати.

Зараховуючи історичну спадщину творців культури минулих та й сучасного покоління до культури України, слід, зокрема, урахувувати й те, що на терені України споконвіку жили, змінюючи один одного або співіснуючи в часі, різні національно-культурні спільноти, кожна з яких додавала своїх власних, часом неповторних штрихів до розвитку української національної культури.

Це дає підставу виокремити в межах сучасної України як мінімум три відносно самостійних рівні опанування історико-культурологічного аспекту:

- історія культури в Україні. На цьому рівні розглядається творчість діячів культури, які жили й творили в межах території сучасної України незалежно від їхньої національності, причому їхній доробок вивчається не стільки з огляду на національно-культурну належність, скільки в контексті розвитку регіональної чи світової культури того часу;

- історія культури українського народу. На цьому рівні те чи інше явище національної чи світової культури розглядається крізь призму його впливу на культурний розвиток власне українського народу в межах його усталеної етнічної території;

- історія української культури. Цей рівень передбачає розкриття своєрідності власне українського бачення світу, історії розробки української національної ідеї, специфічно національних рис і характеру української культури незалежно від територіальної «прив'язки» її творців.

З цього погляду національна культура розглядається переважно як історико-культурний процес сходження або розходження двох мовних ліній – пи-

семної (елітарної) та народної (уснопоетичної) традицій [1, с. 51]. Ці традиції ніколи повністю не збігалися. Освічені верстви населення України користувались однією мовою (грецькою, староболгарською, церковнослов'янською, латинською, польською, німецькою, російською та ін.), а народ іншою – українською. Історичний процес зближення цих двох ліній аж до І. Котляревського та Т. Шевченка, які злили воедино літературну і народну мову, можна розглядати як процес генези української національної культури. Проте оскільки в часи Котляревського та Шевченка Україна не мала власної державності й не могла закріпити цього здобутку, то ситуація «перевернулася». Тепер уже освічені верстви населення, носії української національної ідеї, творили своєю рідною мовою, а народ, особливо його привілейовані прошарки, поступово втрачав її, полонізувався чи русифікувався [12].

Проблема полягала уже не в тому, щоб діячі культури творили рідною мовою, а в тому, щоб народ зрозумів носіїв української культури і прилучався до неї, відроджував та боронив від насильницьких дій, спрямованих на її винищення. Саме це явище й можна розглядати в широкому культурологічному аспекті як процес боротьби за українське національно-культурне відродження. Внаслідок певних історичних обставин українська культура, не встигнувши навіть повністю сформуватися як культурно-національно-державна цілісність, потребувала справді титанічних зусиль багатьох поколінь для її відродження.

Потрібно також постійно пам'ятати й урахувувати ще один аспект культуротворчого процесу в Україні. Навіть власне українська національна культура (не кажучи вже про культури інших народів, що завжди проживали на терені України) має значні відмінності в межах окремих регіонів (галицького, буковинського, подільського, наддніпрянського, слобожанського тощо). Однак у вирішальні моменти своєї історії Україна поставала як цілісна людська спільнота. Найвищого піднесення національно-культурне відродження в Україні сягнуло в часи Хмельниччини, на початку ХХ ст. та в сучасний період, збігаючись у часі з боротьбою за утвердження української державності. На жаль, через різні історичні обставини обидві перші хвилі завершилися національною катастрофою, після чого наставали тривалі періоди примусового стримування розвитку національної культури та поступової денационалізації українського народу. На сьогодні є необхідним сприяння тому, «щоб нова хвиля культурно-національного та державного відродження не захлинулася у деклараціях та оперетково-маскарадних, бутафорських інсценізаціях під «старовину», а набула нового, глибинного змісту і мала на меті розквіт не лише власної національної культури, а й культур усіх народів, які населяють нині територію України» [5, с. 59].

Завдяки вдумливому, уважному розглядові пам'яток культури минулих епох виробляється досвід критичного, вимогливого підходу до модних течій та віянь сучасної масової культури, об'єктивної, неупередженої оцінки її зразків, молодіжних субкультур. Освоєння всього багатства вітчизняної культури сприяє відродженню історичної самосвідомості народу, глибшому розумінню тісного зв'язку культурних традицій минулого й сучасності, внеску вітчизняної культури в загальнолюдську, формуванню почуття гордості за свій народ та його духовні цінності, усвідомленню себе у світі культури.

Акцентуючи увагу на питанні національно-культурного відродження, ми запитуємо, чому остання стала однією з головних суспільних проблем, що стоять нині перед Україною. Адже йдеться не про створення нових творів національної культури. Цей процес неперервний і характеризується визначальним впливом об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Проблема в реципієнті цієї культури, адже він не завжди до кінця досягає генетичну єдність із нею, не почувається «своїм» в українському культурному просторі (чого, як це не прикро визнавати, не відбувалося з людиною радянської доби) [7; 9; 14].

Психологи називають такий стан свідомості індивіда кризою тожсамості. З цього приводу цікавими є міркування О. Забужко щодо певної розгубленості людини кінця XX – початку XXI ст. Йдеться про роботу дослідниці «Комплекс Ітаки», у якій авторка на прикладі всім відомого міфу про повернення Одиссея на Ітаку висуває певну гіпотезу: Одиссей протягом усієї своєї подорожі мав у душі образ рідної землі, тому і в смердочій ямі циклопа, і в сутичках з ворогами почувався царем, прагнув повернутися в своє царство, тобто Ітака була його порятунком, стимулом до виживання. А що було б з Одиссеєм, якби не знайшов Ітаку, якби не дочекалася його Пенелопа, якби не визнав його за батька Телемах? Він не вцілів би. На думку О. Забужко, в гіпотетичній щодо Одиссея ситуації сьогодні насправді опинився цілий народ – український. Автор пише, що в ситуації Одиссея приречений опинитися кожний народ, який переходить від колоніальної залежності до самовладного й самочинного існування. Колоніалізм-бо, перетворюючи підбитий народ із суб'єкта власної волі на об'єкт чужої, неминуче відчужує його від себе самого, в метафізичному сенсі відправляє у вигнання – навіть і без жодних депортацій. Відповідно головний смисл деколонізації – то повернення нації «до себе додому», *повне опанування «собою» і всім «своїм» – від земельних надр до історії й культури* (курсив. – Авт.). На центральних вулицях сьогоdnішнього Києва поміж п'ятиметрових реклам ІВМ і Lego впадають в око велетенські табло з яскравим, синьо-зелено-золотим київським краєвидом: дніпровські кручі, ріка в ажурному плетиві мостів, сяючі на сонці лаврські бані в кучерявій

паркової зелені, і поверх усього – розгонистий напис: «Кияни! Це ваше місто!» Фізичний образ – так немовляті тицяють на його відображення в дзеркалі: це – ти, бачиш, це – ти...» [7, с. 94].

Як висновок, поступове осягнення українцями себе в лоні вітчизняної культури відбувається важко. Даються взнаки стереотипи другорядності культури, бідності жанрів, брак світового резонування тощо.

У міркуваннях цілого ряду вітчизняних дослідників культури України часто висловлюється думка про істотну різницю в аксіологічній парадигмі представників Західної та Східної України (О. Забужко [7], С. Кульчицький [9], І. Шевченко [16], В. Шевчук [17], Л. Скрипчук [15] та ін.). Тут, безсумнівно, вони мають певну рацію: «Україна справді виявилась різна. Для степовика зі Слобожанщини (колись автономної, гетьманської, а згодом перетвореної на плацдарм російського наступу – саме по ній, до речі, найлютіше пройшовся голод 1933-го, підрізаючи на пню давню хutorянську культуру, обезлюднюючи цілі райони – згодом заселені прибульцями з Росії) сам вид містечок Галичини – із недоруйнованими Радянською владою середньовічними фортецями й вузькими вуличками колишніх єврейських кварталів, якими в неділю бабусі провадять біло вбраних дівчаток до першого причастя, – то вже «майже Польща», така сама екзотика, як татарські мечеті в Криму чи на Поділлі» [7, с. 94].

Щоправда, у своїй урбанній версії українська культура споконвіку була строкатою, гетерогенною: в міському ландшафті мазепинські барокові собори природно сусідили з польськими костьолами та синагогами, а на базарних торжищах стояв різномовний лемент – від волоського до вірменського. Практична денационалізація офіційної культури радянського часу призвела до «запрограмованого одностумства», до ситуації, з приводу якої дотепно висловився ще Гегель: «Якщо всі мислять однаково, значить, ніхто не мислить».

У ХХІ ст. в Україні проблема відчуження людини від світу національної культури справді набула надзвичайної гостроти (до речі, не тільки в Україні, а й у всіх індустріально розвинених державах світу) [3, 4]. Інша річ, як вона наростала. Це є предметом спеціальних досліджень у кожній окремо взятій країні. Безсумнівне одне: відчуження виникло внаслідок певних історичних обставин і, щоб його зняти, недостатньо просто звільнитися від них: «Треба терпляче, повільно, крок за кроком, тактовно, але наполегливо долати наслідки національно-культурного відчуження в масовій суспільній свідомості і насамперед у суспільній психології, чітко усвідомлюючи те, що така справді культуротворча робота недирективного й неофіційного характеру потребує праці кількох поколінь» [4, с. 48].

Висновок. Отже, осмислення проблеми національно-культурного відродження є важливим чинником духовного розвитку особистості, повернення її до випробуваних історичним часом критеріїв культурних цінностей. На практиці вона знаходить свій вияв у феномені неповноти національної культури. Якщо в попередні епохи від національного ґрунту відривалась інтелігенція, то тепер від нього відриваються багатомільйонні маси народу. Свого часу відрив національної інтелігенції від народу породжував дивовижні феномени культури – українську школу в неолатинській науці та літературі (Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський та ін.) або українську школу в російській науці та літературі (В. Вернадський, М. Гоголь, В. Короленко та ін.) [13].

Тепер, коли українська інтелігенція має змогу самовияву через питому культуру титульної нації, цей процес ускладнюється певною зашореністю нашої інтелектуальної еліти ідеєю суверенності своєї культури в контексті світової, проте вся пікантність сучасних обставин культуротворчості полягає в тому, що світова культура перестала «зважати» на нашу суверенність і живе власним життям, убачаючи в Україні об'єкт свого освоєння. Своєрідним механізмом захисту від тотального заміщення автентичної культури іноземними зразками мають стати спільні зусилля державних чиновників, митців та народу України, для якого й заради якого справа культуротворення триває.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуцький Ю. П. Українська культура в європейському контексті / Ю. П. Богуцький, В. П. Андрущенко. – К., 2007. – 419 с.
2. Грабовський С. Чи потрібен національний культурі державний патерналізм? / С. Грабовський // Сучасність. – 2003. – № 6. – С. 60–70.
3. Гриценко О. Своя мудрість. Національні міфології та громадянська релігія в Україні / О. Гриценко. – К., 1998. – 219 с.
4. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Вища шк., 2009. – 549 с.
5. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні / І. Дзюба // Між культурою і політикою. Зб. праць. – К. : Сфера, 1998. – С. 56–76.
6. Дзюба І. Деякі проблеми і перспективи української культури / І. Дзюба // Вісн. НАН України. – 2001. – № 3. – С. 18–22.
7. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х / О. Забужко. – К. : Факт, 1999. – 340 с.
8. Кульчицький О. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза / О. Кульчицький. – Мюнхен-Париж, 1985. – 221 с.
9. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України / С. В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 2001. – № 4. – С. 3–40.

10. Михайленко А. Дорога в один кінець: Про відтік мистецьких талантів з України / А. Михайленко // Віче. – 2001. – № 2. – С. 135–143.
11. Могильний А. П. Культура і особистість : монографія / А. П. Могильний. – К. : Вища шк., 2002. – 303 с.
12. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України ; Л. П. Нагорна. – К. : Стило, 1998. – 104 с.
13. Національна культура в сучасній Україні / голова редкол. І. Ф. Курас. – К. : Асоціація «Україна», 1995. – 336 с.
14. Полунеев Ю. Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації: перспектива України / Ю. Полунеев, Ю. Загоруйко // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 78–91.
15. Скрипчук Л. Державна політика у сфері культури / Л. Скрипчук // Віче. – 2011. – № 3. – С. 8–22.
16. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; [пер. з англ.]. – Львів, 2001. – 376 с.
17. Шевчук В. О. Українська культура: загальні питання: Культурно-стилістичні епохи. Освіта. Національна ідея / В. О. Шевчук. – К., 2007.

ОСОБЕННОСТИ РЕЦЕПЦИИ ГЕНЕЗИСА УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ТИТУЛЬНОЙ НАЦИИ

Мариньяк Р. С., Панфилов А. Ю.

В статье анализируются особенности украинской культуры в ее рецепции титульной нацией. Определяются аспекты культурообразовательного процесса в Украине, выделяются и раскрываются три относительно самостоятельных уровня овладения украинским историко-культурным наследием.

Ключевые слова: *нация, культура, национальная культура, историческое наследие.*

FEATURES OF RECEPTION OF GENESIS OF THE UKRAINIAN CULTURE TITLE NATION

Marinyak R. S., Panfilov O. Yu.

In article features of the Ukrainian culture in its reception by the title nation are analyzed. Aspects of cultural process in Ukraine are defined, three rather independent levels of mastering by the Ukrainian historical and cultural heritage are allocated and reveal.

Key words: *nation, culture, national culture, historical heritage.*

УДК 13:130.1

Л. М. Сідак, кандидат філософських наук, доцент

МЕТАФІЗИЧНА ДВОЇСТІТЬ ОСОБИСТОСТІ – СУБ'ЄКТА САМОРОЗВИТКУ

Осмилено неподільну духовно-фізіологічну двоїстість особистості та неподільну двоїстість свободи і причинної зумовленості її буття.

Ключові слова: *буття особистості, духовно-фізіологічна двоїстість, свобода і причинна зумовленість психіки, саморозвиток особистості.*

Актуальність проблеми. При осмисленні феномена особистості завжди поставала як одна з центральних проблема взаємозв'язку духу і матерії взагалі та взаємозв'язку психічних і фізіологічних процесів (психофізіологічна проблема) зокрема. І сьогодні ця проблема є центральною для філософської антропології.

Зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Зокрема, дослідження саморозвитку чи руйнації особистості має ґрунтуватися на чіткому усвідомленні сутності особистості як суб'єкта зазначених явищ у всій багатогранності психічних і фізіологічних процесів.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Людська думка, осмислюючи щойно згадані феномени, йшла неоднаковими, нерідко діаметрально протилежними шляхами. Досить давно стало очевидним, що виходячи з реальності психічних процесів, неможливо довести буття зовнішнього, матеріального світу, навіть реальність власного тіла. Все, що мені відомо про властивості матеріальних об'єктів, – це мої відчуття, ідеї, роздуми, тобто духовні феномени, стани психіки. Будь-яка спроба знайти зовнішній, матеріальний світ, виходячи з аналізування духовних станів, може призвести людину до переконання, за якими зовнішній світ є творінням духу, а реально існують лише думка, ідеї і дух, що їх породжує. Як відомо, індуїсти поклали цей напрямок філософської і релігійної думки в основу свого світобачення. Лише з огляду на одноманітність примари, яку всі люди називають зовнішнім світом, людський дух був визнаний виявом вищої реальності, тобто і людський дух визнається грою уяви вищої і єдиної реальності – Атмана.

У європейській філософії подібні ідеї склали основу систем плеяди філософів (від Фіхте до Гегеля), які можна назвати ідеалізмом у повному класичному значенні слова. Спроба зрозуміти, пояснити і довести реальність зовнішнього світу, користуючись лише законами думки і виходячи з визнання реальністю своїх ідей і духу, призвела до усвідомлення, що всі матері-

альні процеси перетворюються на міраж і одержують об'єктивність лише в суб'єктивних процессах.

Але людина, незважаючи на неможливість довести буття матеріального світу, знову й знову була змушена визнати його реальність як таку, що не можна заперечувати як очевидність. Крайній ідеалізм завжди замінявся ясным усвідомленням реальності і духу, і зовнішнього світу – матерії, зокрема власного тіла. Такими можна охарактеризувати філософські системи у період розквіту давньогрецької науки – Платона й особливо Арістотеля. Такими є й переважна більшість світоглядних систем і в Європі, і на Сході. Так, схожу проблему намагався розв'язати Рене Декарт, який, побудувавши теорію фізіології нервової діяльності, визнав мислення позапросторовим (що позбавляє необхідності шукати місце локалізації його у просторі). Таким самим був, хоча й недовго, стан думки в Європі XIX ст. як реакція на захоплення крайнім ідеалізмом у німецькій філософії.

Зосередженість на зовнішньому світі, переважне дослідження матерії призвели до діаметрально протилежної крайності – так званого матеріалізму. Втім, попереднє захоплення ідеалізмом не можна вважати необхідною умовою захоплення матеріалізмом. Наприклад, ми не спостерігаємо цього у грецьких мислителів до Сократа і Платона: Фалеса, Анаксимена, Геракліта, Емпедокла, Демокрита. Але матеріалізм XIX–XX століть є явним регресом думки, адже він переконує, що людина може легко забути чітке відчуття реальності духу, який мислить, досліджує й усвідомлює реальність матерії. Відмінність між ідеалізмом і матеріалізмом полягає у вихідних пунктах цих систем. Матеріалізм ґрунтується на припущенні реальності матерії, тобто на переконанні, вірі. В ідеалізмі вихідним пунктом є безпосереднє самоспостереження, тобто свідчення досвіду [8].

Однак реакція на матеріалізм почалася вже давно, зокрема з огляду на трагічні соціальні наслідки його поширення, тому зацікавленість дослідників психофізіологічною проблемою останнім часом збільшується, але підходи і висновки досить різні [2; 3; 5; 7]. Характерно, що на сучасному етапі дослідники нейрофізіологічної проблеми намагаються використовувати досягнення сучасного природознавства, зокрема нейрофізіології. Але й це не дозволяє виробити спільну позицію. Авторка цієї статті вже намагалася розв'язати проблему шляхом постановлення питання про локалізацію психічних процесів [7], що дало змогу дійти висновку про реальність буття матерії і духу. Речовина і поле мають свої закономірності (закони) існування та взаємодії. У цьому сенсі закономірність є характерною ознакою буття матерії, а нематеріальність (дух) означає трансцендентність закономірностям, причинно-наслідковим зв'язкам тощо. Тобто дух є реальністю, яка характе-

ризується свободою, інакше кажучи, не має закономірностей, які можна пізнавати так, як пізнають матерію природничі науки. Але дух і матерія перебувають у взаємодії.

Формулювання цілей. Зараз психофізіологічна проблема стала ще гострішою, тому, розглядаючи її з точки зору локалізації фізіологічних і психічних процесів, доцільно осмислити особливості взаємодії психічного і фізіологічного.

Виклад основного матеріалу. Отже, «маючи перед собою два протилежні процеси думки, які лежать в основі двох світоглядів (ідеалізм та матеріалізм), два процеси, однаково можливі і такі, що постійно виникають, однаково законні і правильні логічно у своїх кінцевих результатах, ми можемо і повинні порівняти обидва процеси та висновки з них, адже вони містять усю сукупність того, що розум може зробити у своїх зусиллях зрозуміти їхнє незалежне одне від одного буття. Очевидно, тут маємо два положення однакового гатунку й однакової сили, – однаково необхідні за певних умов, за певної точки зору: а) буття самостійного матеріального і матерії не може бути доведено, отже, матерії немає, або, принаймні, вона може бути мислима як щось таке, що не існує само у собі – як продукт діяльності духу; б) буття самостійного духовного і духу не може бути доведено, – душі немає, або, принаймні, її можна мислити як продукт діяльності матерії. Водночас обидва начала здаються нам при безпосередньому сприйнятті їхніх виявів очевидно існуючими. Висновок дуже простий: або немає ні духу, ні матерії, оскільки вони обидва можуть заперечуватися, або вони обидва існують, не можуть бути зведені одне до одного як протилежні за своїми властивостями, але недоступні розуму в своєму абсолютному бутті з огляду на обмеженість цього розуму. Перший висновок є очевидний абсурд. Залишається останній висновок: дух і матерія – два окремі самостійні начала, обидва без сумніву існують, але обидва неосяжні у своїй сутності для людського розуму. При повній тотожності умов утворення ідей матерії і духу, тотожності підстав ствердження і заперечення їх буття, визнаючи буття одного, необхідно визнати буття іншого [8, с. 30–32].

Щойно зазначені здобутки логічного дискурсу, зроблені ще у XIX ст., попри всю їхню логічну обґрунтованість слід доповнити: матерія і дух до певної міри можуть бути пізнаними, зокрема й їхня взаємодія, але при цьому не можуть бути пізнаними до кінця.

Основою нервової тканини є нейрони та їх відростки. Нейрон за певних умов (при одержанні інформації, тобто при матеріальному впливі того чи іншого виду і форми) збуджується, генерує потенціал дії (спайк) амплітудою приблизно 125 мВ та тривалістю 1 мс. Спайк через речовини-медіатори ви-

кликає збудження сусідніх нейронів. Завдяки цьому інформація про певні матеріальні об'єкти (навколишній світ або стан організму) передається до сенсорних центрів, забезпечується зв'язок між сенсорними та ефекторними центрами і передається команда про ефект до певного органу. Фізіологічний механізм передавання збудження складається з декількох дискретних фаз. Це зумовлюється, по-перше, необхідністю почергового формування спайків (дискретних сигналів, носіїв одного біта інформації), а по-друге, тим, що нейрон має поріг чуттєвості, мінімальну величину збудника, яка забезпечує формування спайка. Так і психічні процеси, що пов'язані з нервовою діяльністю, або феноменальна свідомість, мають дискретний характер (наприклад, когнітивні, вияви дискретності у роботі пам'яті, уваги тощо).

Але що викликає нейрофізіологічні процеси, що супроводжують мислення? Мислення повинно характеризуватися відсутністю дискретності. Очевидно, що виникнення нового знання може бути дискретним процесом (яким він є у комп'ютері). Та головне у пізнавальному процесі – це оцінювання новизни, що потребує певних критеріїв. Взагалі основою нашого знання про об'єктивну реальність є критерії її оцінювання. Залежно від характеру критеріїв А. Костін і поділяє мислення на «конкретне (логічне, аналітичне) та абстрактне, синтезуюче» [2, с. 26] (і з цим слід погодитися). Конкретне мислення відбувається за конкретними, формалізованими, однозначними, наперед відомими критеріями, що були вироблені чи сприйняті на основі попереднього досвіду. Інша справа, що процес логічного (дискурсивного) мислення обов'язково супроводжується абстрактним мисленням, завдяки якому постійно оцінюється логічна відповідність кожного поняття попередньому (конкретизація критеріїв) і формуються нові критерії для оцінювання висновків логічного дискурсу як нового знання. Абстрактне мислення пов'язане з формуванням нових критеріїв або конкретизацією деяких загальних, якісних (абстрактних) критеріїв [2, с. 26].

Такими критеріями можуть бути впевненість у правильності або хибності винайдених суджень, вони передують новому знанню і мають абстрактний та інтуїтивний характер, що ілюструє опис академіком Б. Раушенбахом його відчуттів, пов'язаних з написанням наукової статті: «...Я весь час відчував, що в ній чогось бракує, можливо, найважливішого». На більш ранніх етапах мислення такими критеріями можуть бути неусвідомлені прагнення, інтенція. Автор наводить зізнання А. Ейнштейна: «Протягом усіх цих років було відчуття спрямованості, безпосереднього руху до чогось конкретного». Отже, позасвідомі психічні процеси можуть мати інтенціональний характер.

Слід наголосити на тому, що рух до об'єктивації та аналізування нових суджень не визначається інформацією, яка надходить до мозку, а сам задає

її пошук. І впевненість в істинності або хибності судження не є наслідком його інформаційного змісту. Якісні критерії нового знання взагалі не визначаються інформацією, попереднім досвідом, що зберігається у пам'яті, адже ні прагнення, ні впевненість не можна згадати. Хоча пам'ять може зберігати апостеріорні переживання істинності або хибності того чи іншого судження, що і є умовою можливості логічного мислення. Таким чином, здатність до абстрактного мислення, яка вирізняє людську особистість (тобто не має аналогів у природному чи техногенному середовищі), складає основу її волі, визначає її моральність, естетичність, творчі здібності тощо, потребує недискретних духовних процесів. Отже, повинні існувати духовні процеси, не зумовлені фізіологічними процесами. Тому процеси, пов'язані з нейрофізіологічними, забезпечують сприйняття і оброблення інформації, але не формують якісні критерії її оцінювання. Прагнення і впевненість надбудовуються над інформаційними процесами, спрямовуючи та регулюючи їх на підставі оцінок та їх критеріїв. І якщо інформація завжди конкретна, то якісні критерії абстрактні по суті і повинні мати незалежне неінформаційне джерело, вони не можуть формуватися в нейронах за допомогою дискретних імпульсних механізмів.

У зв'язку з цим необхідно поставити питання про біохімічну, комунікативну чи іншу неспайкову фізіологічну природу цих психічних процесів. А. Костін зазначає, що причиною впевненості у чому-небудь не може бути синтезування певної речовини, адже це синтезування повинно мати незалежне джерело, а йому просто нізвідки взятися [2]. Крім того, формування критеріїв або надсвідоме оцінювання не залежить від біохімічних процесів, оскільки швидкість і продуктивність абстрактного мислення коливаються у значному діапазоні, а швидкість біохімічних процесів є приблизно незмінною з огляду на постійну температуру. Комунікативні процеси, тобто формування зв'язків між центрами мозку, напрямків спайкових потоків, іноді відбуваються й без надсвідомих процесів (зокрема, абстрактного мислення), наприклад, при формуванні умовних рефлексів. Можна припустити, що формування зв'язків між сенсорними та ефекторними центрами при утворенні умовних рефлексів та формуванні критеріїв оцінювання інформації подібні за природою. Але тоді виникає суперечність між тим, що рефлекторний ефект має конкретний інформаційний характер, а критерій – абстрактний, неформальний. Отже, небезпідставним є припущення, що якісні критерії повинні формуватися не у мозку.

Але якщо шукати їх носія в матерії, необхідно поставити питання про їх локалізацію. Тоді доведеться відповідати на запитання: чому при щоденному відмиранні тисяч і тисяч клітин як нервової, так й інших тканин духовні

процеси нерідко не зазнають принципових змін? Існують, наприклад, повідомлення про незмінне функціонування психіки при ураженні і видаленні значної частини мозку тощо [1, с. 36, 43–44, 120, 123]. І рано чи пізно доведеться визнати позафізіологічну чи навіть позаматеріальну природу, тобто слід говорити про певну нематеріальну субстанцію і не про локалізацію, а про субстанціоналізацію духовних процесів.

Деякі автори вказують на штучний характер постановлення проблеми щодо невідповідності безперервності психічних процесів і дискретності нейрофізіологічних. Справді, «у психології використовуються значно більші, ніж у фізіології, одиниці аналізування реальності, у тому числі й часу» [5, с. 34], і тому дискретністю нейрофізіологічних процесів можна б було злегковажити. Особливо, якщо визнати, що фізіологічні процеси є не просто причиною психічних процесів, що їх визначають, а виступають механізмами психіки, яка є емерджентною властивістю активності нейронів [5, с. 30].

Але рефлекс за своєю сутністю є дискретним (інформація – відповідь) навіть у психологічних масштабах часу. Дискретним (дискурсивним) є й феноменологічне (логічне, аналітичне) мислення. Та деякі психічні процеси не можна уявити дискретними у будь-яких масштабах часу. Отже, вони мають іншу основу з дискретними, не можуть бути їх наслідками. Так, любовне прагнення не можна уявити емерджентною властивістю рефлексів чи логічного дискурсу, які породжуються спогляданням об'єкта. Естетичне оцінювання об'єкта теж не може бути наслідком дискретних процесів, хоча б і логічного дискурсу, адже воно навпаки уможливує останній, формуючи якісні критерії, поняття. Крім того, принцип психофізіологічної взаємодії та принцип емерджентного стрибка від психофізіологічної діяльності до психологічної активності принципово не можуть вирішити питання про локалізацію духовних актів.

Аби точніше уявити механізм взаємодії духу і нейронів, розглянемо такий приклад. Нехай ви уявили один з відтінків зеленого кольору і це викликало збудження певної групи нейронів. Тоді який процес чи явище будуть першопрчиною виникнення спайкової активності? Нею не може бути будь-яка інформація, адже здатність будь-що уявити – це вияв свободи людської особистості, і вона не обов'язково повинна зумовлюватися будь-якою інформацією. А спайкова активність – це завжди передавання інформації. Якщо погодитися з тим, що інформація – це закодований у матеріальних носіях сенс, то слід визнати, що нематеріальна духовна субстанція здатна викликати зміни у матеріальних об'єктах. Тоді можемо стверджувати, що інформація, яка передається за допомогою нейронів, – це сенс, який дух шифрує у спайкових сигналах, або розшифровує їх, розрізняючи певний сенс, ідеї тощо і здійснюючи в такий спосіб зв'язок з навколишнім світом.

Це дозволяє порушити питання про локалізацію тих груп нейронів, через які дух взаємодіє зі своїм тілом, розпочинає кодовану спайкову активність або «читає» інформативно-спайкові потоки. Дійсно, вченими вже давно виявлені слухові, зорові на інші центри. Але певна кількість нейронів, які учора брали участь у сприйнятті і переживанні мною певної мелодії, сьогодні вже можуть відмерти, а я й сьогодні з такими ж самими емоціями прослухав цю мелодію. Тобто виявити локалізацію матеріальних процесів, які беруть участь чи пов'язані з духовними та психічними процесами, неможливо, коли ми хочемо усвідомлювати увесь спектр духовних і психічних феноменів. А якщо ми зосереджуємося на суто матеріальних, спайкових та інших процесах, то не можемо «розгледіти» духовну активність, вона неначе зникає з поля зору.

З другого боку, намагання виявити локалізацію найбільш складних і досконалих психічних процесів об'єктивно віддалятиме дослідника від розуміння закономірностей функціонування психіки, а при абстрагуванні від фізіології або розширенні об'єкта дослідження (взаємодія фізіології, психіки та соціуму) втрачатиметься можливість зрозуміти безпосередню причину конкретного психічного явища, і знову порушуватиметься питання про його локалізацію чи субстанціалізацію. Наприклад, при дослідженні психічних процесів групи школярів, які пишуть твір на одну тему, прагнення дослідити їх локалізацію унеможливить розуміння причин тієї чи іншої постановки проблеми. А при вивченні взаємовпливів психічної діяльності учнів і середовища, особливостей абстрактного мислення учнів (досвідчений вчитель може досить вдало прогнозувати, як ставитимуть проблему і розв'язуватимуть її учні, отже, можна говорити про особливості) неможливо пояснити, чому в принципі схожі нейрофізіологічні процеси стануть причиною викладення на папері абсолютно різних думок або як функціонує пам'ять.

Згадаємо фізіологічну теорію Декарта. Визнавши мислення позапросторовим, він позбавився необхідності локалізувати його у просторі. Але це не дало можливості відповісти на запитання: як безтілесні, позапросторові думки (та інші психічні явища) впливають на тілесні об'єкти? [3, с. 29]. І ця складна проблема принципово нерозв'язувана.

Ми розглядаємо дві принципово несхожі основи буття. З одного боку, йдеться про свободу людської особистості, носієм якої є дух, а з другого – про людину як частину природи. А у природі панують абсолютний детермінізм, непорушний закон причинності, і вся наука спрямована на те, аби цей закон зрозуміти і виявити. Якби людина з її духовним світом, психікою була лише специфічною частиною природи, усе її духовне життя, усі без винятку види психічної активності були б підкорені закону детермінізму і про

свободу особистості не можна було б і говорити. Це означало б принципову можливість наукового пізнання психіки, тобто пізнання причинних зв'язків, залежностей, відношень, кореляцій, що дало б можливість зрозуміти причинність усіх психічних процесів і поведінки людини. Але ми вже говорили про принципову неможливість повного пізнання духовного життя. Мається на увазі не безмежна різноманітність природи та її законів, яка спричиняє неповноту знання про неї, а принципова неможливість пізнання, яка спричиняється тим, що не вся об'єктивна реальність підкоряється закономірності, має причинну зумовленість. Тому на невидимому боці науки знаходиться те, що ніколи не стане предметом успішної науки про природу: чесність ученого, його здатність зрозуміти точку зору іншого, талант, свободу особистості.

Ідею про принципову неможливість повного знання можна подати й по-іншому: пошуки глибинних закономірностей психіки змушують пізнавати причинні зв'язки біофізичних та біохімічних процесів, але «розмивають» поняття «свободи особистості», принципово не дають можливості виявити першу ланку причинно-наслідкового ланцюга; а прагнення усвідомити значення духовних феноменів як таких віддаляє від розуміння природних явищ, пов'язаних з психікою: «Психологи серйозно ставляться до таких речей, як знання, здогадка, рішення. Саме тому їм так складно поєднати в одну науку уявлення про сферу психічних явищ (частиною якої є ці та багато інших характеристик людського шляху серед живих людей та об'єктивних предметів) і знання про природу, які подають природничі науки» [3, с. 30].

А. Кричевець пропонує синергетичний підхід до зазначених парадоксів. Він полягає у тому, що критерії рішення разом із самим рішенням утворюють деяку систему стійких ситуацій, яких, утім, можна змодельовати безліч. Якщо прагнути створити модель мозку, здатного до самоорганізації, необхідно модельовати всі можливі стійкі ситуації. Можна відмовитися від моделей. «Тоді наука про структури мозку, здатні до самоорганізації, може стати успішною, лише... припинивши намагання зрозуміти, у чому полягають механізми самоорганізації, тобто відмовившись від природничо-наукового підходу» [3, с. 30].

Ще одну важливу думку про описаний парадокс викладено у такий спосіб: «Приписуючи дійсно важливі психічні явища мозку (або іншим просторовим, тобто матеріальним об'єктам), ми вказуватимемо на мозок (або «об'єкти») в цілому, причому механізми його (їх) роботи будуть нам недоступні. Якщо ми матимемо успіхи у розшифруванні якихось мозкових або інших механізмів, то психічні явища... залишаться поза сферою наших досягнень» [3, с. 33]. Додамо: навіть якщо відмовитися від ідеї локалізації і визнати субстанціональність суб'єкта (носія психіки) реальністю, то, вивчаючи психічні явища, навіть

вищу духовну активність, ми, може й непомітно, але обов'язково спрямовуємо погляди на певні об'єкти високоорганізованої матерії. Скільки разів серце згадується у Біблії як орган духовного життя: воно пізнає, стає огрубілим, має у собі закон, страх, наміри, бажання, серцем вірують, люблять тощо. А при дослідженні діяльності мозку, серця обов'язково постає питання про суб'єкта, яке змушує це серце тріпотіти, боліти, сумувати.

Це все нагадує парадокс, який вже доводилося осмислювати науці та філософії. На межі XIX–XX століть почалися дослідження природи елементарних частинок, що призвело до кардинального переосмислення співвідношення категорій простору і часу. Аналізування фактів, свого часу парадоксальних для фізиків, змусило Ейнштейна замінити поняття «простір» і «час» на поняття «простір-час», поняття «частинка» – на поняття «подія». Причому кожна подія, на думку вченого, перебуває до кожної іншої події у певному відношенні, що отримало назву «інтервал», який має часовий і просторовий елементи [6, с. 256–257], що можуть майже довільно змінюватися. Довелося визнати фізичні процеси, які традиційно не вважалися дискретними, наприклад, рух, такими, що мають дискретні характеристики.

Виникненню квантової механіки передувало усвідомлення незрозумілої двоїстості матерії, адже елементарні частинки дивним чином виявляли корпускулярні і хвильові (тобто дискретні і безперервні) властивості. Це виявлялося, наприклад, у тому, що одночасно визначити швидкість (точніше, імпульс) і координати (локалізацію) електрона було неможливим. І цей парадокс був не питанням вибору інструмента, а принциповою проблемою: аналізування формул квантової механіки недвозначно свідчило, що не можна одночасно визначити швидкість (імпульс) і місце електрона [4, с. 157–158]. Отже, довелося відмовитися від ідеї локалізації частинки на користь ідеї про її субстанціональність.

Отже, людина з її психікою, як і матерія (або природа), є парадоксально двоїстий характер. І це не випадкова аналогія. Нільс Бор любив наводити такий приклад: людина, «обираючи, як їй вчинити у тому чи іншому випадку, постійно зважає на обставини. Обставини неначе визначають її дії. Водночас ніхто не заперечує, що існує свобода волі. Маючи намір вчинити що-небудь, кожен з нас нерідко заявляє: «Я так хочу». Але ж одне з іншим не сумісне. «Коли ми говоримо слова «я хочу», – пояснював Бор, – ми тим самим заперечуємо логічну аргументацію» (зважає, що воля – це вияв абстрактних психічних процесів, а логічне мислення – дискурсивних, дискретних)... Тут зустрічаються дві сторони, що доповнюють одна одну. Одна перекреслює іншу. Причинна зумовленість і свобода вибору – антиподи. Але обидві сторони неподільно злиті у людських вчинках» [4, с. 157–158]. Очевидно, що

Йдеться про універсальні відношення, універсальний принцип буття: статус реальності має деяка сукупність елементів буття, жоден з яких не можна визнати незалежним від усіх інших. Всеохоплююче Буття являє собою єдину систему, компоненти якої мають сенс та існування лише у взаємовідношенні з іншими, виправдовують буття одне одного і надають йому зміст і сенс.

Корпускулярно-хвильовий дуалізм як принцип існування матерії є аналогом матеріально-духовної двоїстості, прикладом якої виступають двоїстість свободи і детермінації як принципу буття особистості. Основою матеріального буття є енергія: хвиля – це спосіб передавання енергії, будь-яка частинка має енергію, що виявляється у гравітаційних, інерційних, електричних, магнітних та інших енергетичних за своєю сутністю властивостях. Так, і основою мікрокосму є дух або духовна енергія, що виявляється як позасвідомі психічні явища (прагнення), які хоча й пов'язані з фізіологією, але мають духовну, нематеріальну основу. І наскільки можна розрізнити речовину і поле як форми існування матерії, наскільки можна розрізнити матерію і дух як форми буття взагалі, настільки ж можна розрізнити свободу і детермінованість як форми причинності. Ніхто не заперечуватиме, що свобода – основна умова повноти буття духу. Але дивним чином буття духу потребує взаємодії з детермінованістю чи свободою іншої особистості, тобто причинності, інакше кажучи, взаємодії з матерією, іншими особистостями та урахування продуктів власної життєдіяльності духу (наприклад, своїх ідей, знань, переконань, ціннісних орієнтирів, висновків логічних дискурсів).

Речовина і поле мають свої закономірності (закони) існування і взаємодії. У цьому сенсі закономірність є характерною ознакою буття матерії. Тоді нематеріальність означає трансцендентність закономірностям, причинно-наслідковим зв'язкам тощо. Оскільки матеріальності у сфері буття або реальностей (тобто не беручи до уваги небуття) можна протиставити лише духовність, слід визнати, що духовне буття не має закономірностей, які можна пізнавати так, як це відбувається у природничих науках.

Але чому ж духовне буття, точніше, його повнота потребує взаємодії з причинністю, детермінованістю, закономірністю? Змістом буття можуть бути лише події. Змістом події може бути лише взаємодія різних елементів реальності. Абсолютно ізольоване буття, замкнене лише на себе і не структуроване на різні елементи, неможливе. Натомість збагачення буття (розвиток) і повнота буття передбачають взаємодію, зокрема усвідомлення цього збагачення чи повноти. У свою чергу взаємодія передбачає наявність принаймні двох елементів, які внаслідок взаємодії зазнають змін. Причому змін зазнають усі елементи, які беруть участь у взаємодії. Якщо одним з елементів взаємодії є дух (суб'єкт, особистість), то й він обов'язково зазнає певних змін, тобто його буття одержить певний зміст і набуде певного сенсу. Через

це буття духу неможливе без взаємодії, а отже, воно потребує для свого буття причинності: або матерії як носія закономірності, або іншого духу (особистостей) як носіїв свободи. При цьому свобода особистості є носієм причинності для іншої особистості, взаємодія з якою надає сенсу і виправдовує їхнє буття. І свобода інших особистостей, і закономірність, яка притаманна матерії, – це види причинності, взаємодія з якими надає сенсу і виправдовує моє буття. Власне, моя свобода не може виявитися інакше, як у взаємодії з причинністю. Наприклад, моє небажання діяти за планами іншого слід урахувати цьому іншому і діяти відповідно (перекопувати, примушувати, відмовити від планів тощо). Але в будь-якому разі обидва суб'єкти зіткнуться з причинністю. Якщо особистість взаємодіє з матеріальним об'єктом, їй доведеться враховувати закономірності, за якими вона взаємодіє з іншими матеріальними об'єктами. І через це виявиться її свобода, а буття набуде змісту і сенсу.

Висновки. Основою мікрокосму (особистості) є духовна субстанція (дух), що наділена свободою, яка виявляється через певні інтенції, наприклад, позасвідомі психічні прагнення. Буття духу неможливе у повній ізоляції, а потребує взаємодії з іншими елементами буття, що призводить до появи причинної зумовленості подій буття особистості. Інші особистості – це носії свободи, матерія – носій закономірності. Закономірність і свобода інших особистостей створюють життєве поле особистості й одночасно є джерелом причинної зумовленості подій, що складають буття особистості. Усі ці події є або виявом свободи, або причинно зумовлені, точніше – свобода і причинність неподільні. Саме тому буття духу потребує взаємодії з іншими особистостями і не може не бути пов'язаним з матерією, особливо з високоорганізованою. Через це духовна діяльність парадоксальним чином пов'язана з фізіологічною діяльністю власного тіла, особливо нервової системи. І практично неможливо ні дослідити до кінця їх взаємодію, ні розрізнити, де є духовне, а де фізіологічне (матеріальне). Отже, двоїстість духу-матерії слід уважати головною властивістю людської особистості.

Свобода особистості і причинна зумовленість подій буття (вчинків) – антиподи, але обидві неподільно злиті у бутті людини. Через власне тіло особистість найшвидше і найприродніше виявляє буття свого духу і породжує його, творячи його зміст і сутність, виправдовуючи його (у метафізичному сенсі). Так, погіршення здоров'я, ушкодження організму іноді значно збіднюють буття духу, зменшують можливості самовираження. Але ми знаємо багато прикладів, коли особистість попри значні каліцтва досягала вершин досконалості духу і багатства його буття. Це свідчить, по-перше, про те, що людина здатна збагачувати своє буття (розвиватися), а по-друге – буття збагачується через збільшення свободи. Але, як це не парадоксально, зовсім позбутися причинної зумовленості своїх вчинків особистість не може.

ЛІТЕРАТУРА

1. Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело. – Киев : Изд-во им. свт. Льва, папы Римского, 2002. – 149 с.
2. Костин А. Н. Мышление и мозг: однозначна ли связь / А. Н. Костин // Компьютерра. – 2003. – №29–30. – С. 24–27.
3. Кричевец А. Что могут означать слова «вне мозга» / А. Кричевец // Компьютерра. – 2003. – №29–30. – С. 28–33.
4. Морозов О. П. Прекрасна ли истина? / О. П. Морозов. – М. : Знание, 1989. – 208 с.
5. Рамендик Д. О мозге, психике, компьютерах, моделях и долгих спорах / Д. Рамендик // Компьютерра. – 2003. – №29–30. – С. 28–33.
6. Рассел Б. История западной философии : в 3 кн. : 3-е изд. / Б. Рассел. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 2001. – 992 с.
7. Сідак Л. М. Вивчення механізму і локалізації духовних процесів / Л. М. Сідак // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2005. – №256. – С. 169–176.
8. Снегирев В. А. Субстанциональность человеческой души. Самосознание и личность / В. А. Снегирев – СПб. : Об-во памяти игумены Таисии, 2006. – 80 с.

МЕТАФИЗИЧЕСКАЯ ДВОЙСТВЕННОСТЬ ЛИЧНОСТИ – СУБЪЕКТА САМОРАЗВИТИЯ

Сідак Л. Н.

Осмыслены нераздельная духовно-физиологическая двойственность бытия личности и нераздельная двойственность свободы и причинной обусловленности его событий.

Ключевые слова: бытие личности, духовно-физиологическая двойственность, свобода и причинная обусловленность психики, саморазвитие личности.

METAPHYSICAL DUALITY OF A PERSONALITY THAT IS SUBJECT OF SELF-DEVELOPMENT

Sidak L. M.

Indivisible spiritual and physiological duality of personality being and indivisible duality freedom and casual conditionality of its events have been conceived.

Key words: personality being, spiritual and physiological duality freedom and casual conditionality of a psychical, self-development of a personality.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАТРІОТИЗМУ

Проаналізовано наявні наукові підходи до дослідження патріотизму. Основний акцент зроблено на визначенні поняття «патріотизм» та його інтерпретації у сучасному науковому дискурсі.

Ключові слова: патріотизм, концепція, Батьківщина, цінності.

Актуальність проблеми. Повсякчас ідея патріотизму посідала особливе місце в найважливіших галузях суспільного життя – політиці, ідеології, культурі, економіці, екології. Патріотизм виступав джерелом духовних і моральних сил суспільства, гарантом його здоров'я і життєстійкості. Проте історичні і політичні трансформації, неустановлений характер тенденцій суспільного розвитку, зміни світоглядних позицій людини зумовлювали різні когнітивні підходи до розуміння сутності патріотизму. З огляду на це осмислення концепцій патріотизму, які сформувалися у сучасному науковому середовищі, є вихідним завданням для з'ясування його засад.

Ступінь розробленості проблеми. Свого часу проблему патріотизму розробляли багато дослідників у різних країнах, зокрема: Г. Д. Торо, Г. Гегель, І. Ільїн, В. Липинський, П. Струве, А. Токвіль. Значне місце відводиться патріотизму і в сучасній науковій літературі. Це праці В. Абрамова, А. Афанасьєва, І. Бєха, В. Воловика, Ю. Габермаса, В. Лутовінова, А. Козлова, Г. П'янковського, Р. Петронговського. Але, незважаючи на значну кількість робіт, проблема патріотизму не має однозначного виміру та продовжує активно обговорюватися в науковому просторі. **Метою** статті є уточнення сучасних акцентів щодо поняття «патріотизм», пошук його інтегративних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Зміст і спрямованість патріотизму визначаються насамперед духовним і моральним кліматом суспільства, його історичним корінням, що живить суспільне життя поколінь. Роль і значення патріотизму зростають на різких зламах історії, коли об'єктивні тенденції розвитку суспільства супроводжуються підвищенням громадянської активності (війни, навали, соціальні конфлікти, революційні потрясіння, загострення кризових явищ, боротьба за владу, стихійні та інші лиха тощо). Вияви патріотизму в такі періоди відзначено високими благородними поривами, особливою жертовністю в ім'я власного народу, своєї Батьківщини-

ни, що змушує говорити про патріотизм як про складне і, безумовно, неординарне явище.

Аналізування досліджень проблеми патріотизму вказує на різноманітність і неоднозначність тлумачення терміна «патріотизм». Багато в чому це пояснюється складною природою даного явища, неординарністю його структури, багатоманітністю форм вияву тощо. Крім того, проблема патріотизму розглядається дослідниками в різних історичних, соціально-політичних і економічних умовах, залежно від сформованих поглядів і виробленої під впливом різних чинників особистої громадянської позиції, в тому числі стосовно своєї Вітчизни.

Різноманіття підходів до розуміння патріотизму, наявних у науково-дослідній літературі, можна умовно диференціювати за низкою напрямків. Найбільш поширеними є точки зору і судження, які визначають патріотизм як піднесене почуття любові до Батьківщини (Вітчизни), що значною мірою зумовлюється поняттям самого терміна «патріотизм» [2]. Цей напрямок, названий «піднесено-емоційним», характеризується фіксацією певного, безумовно позитивного, нерідко яскраво вираженого ставлення до Батьківщини, обмеженого головним чином рівнем емоційної рефлексії, виявом в абстрактній формі любові до природи, рідного краю, рідної домівки, картин дитинства тощо. Саме таким є розуміння патріотизму багатьма людьми, в тому числі представниками творчої інтелектуальної еліти. Цей напрямок презентує багатоаспектний вияв піднесеного почуття любові до Батьківщини, особливо в духовному і моральному сенсі. У ньому підкреслюються, виділяються спрямованість, сила, піднесеність самого почуття до об'єкта, який має для суб'єкта (ким би він не був) виняткове значення.

Наступний підхід також ґрунтується на розумінні патріотизму як одного із вищих, найбільш значущих почуттів. Проте поряд із емоційною стороною даний напрямок містить також діяльнісний момент. Сила патріотичного почуття не обмежується лише глибиною і піднесеністю любові до Батьківщини, а спонукає суб'єкта до активних дій, вчинків на благо своєї Вітчизни.

Такого роду діяльність є не тільки неодмінною умовою істинного патріотизму, а і його критерієм. Від того, яким є внесок тієї чи іншої особистості, групи у справу Вітчизни, наскільки та чи інша діяльність відповідає завданням її процвітання та зміцнення, залежать і рівень сформованості патріотизму та ступінь його вияву у конкретного суб'єкта. Характерною особливістю цього напрямку є необхідність реалізації патріотичності за допомогою конкретних дій, вчинків в інтересах Вітчизни, що дозволяє назвати його «активно-діяльнісним». За своєю сутністю це одне з вищих, найбільш значущих почуттів, втілене в дієву спонукальну силу, що реалізовує це почуття в процесі

цілеспрямованої соціальної діяльності громадян в інтересах суспільства, на благо Вітчизни.

У третьому напрямку патріотизм розглядається як суспільне явище, зміст і характер якого значною мірою зумовлюються особливостями історичного розвитку суспільства, держави, політикою її правлячої еліти.

В умовах жорсткого і регламентованого функціонування радянської суспільної системи патріотизм відігравав роль однієї з її найважливіших ідеологічних основ, був одним зі стрижневих напрямків виховання підростаючого покоління. Пізніше, наприкінці 60-х – на початку 80-х років ХХ ст., у деяких суспільних науках, особливо філософських, значний розвиток одержала точка зору, згідно з якою патріотизм досліджувався як явище суспільної свідомості. Приблизно з середини 80-х років ХХ ст. почала переважати тенденція осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства. У деяких дослідженнях патріотизм вивчався в контексті розвитку вітчизняної історії як вияв специфічних рис менталітету, психіки різних спільнот тощо [1–3].

У межах цього напрямку патріотизм можна визначити як одне із складних, багатоаспектних явищ суспільного життя, особливо його духовної сфери, яка має величезний потенціал відродження суспільства на переломних етапах його розвитку.

Четвертий напрямок характеризується тим, що держава розглядається як об'єкт патріотизму, тому його можна назвати «державним патріотизмом». Поява такого різновиду патріотизму була спричинена певними історичними умовами, а саме необхідністю консолідації зусиль для створення, зміцнення держави, різних форм державної влади. Одним із перших, хто розробив теоретичні засади даного напрямку, був Г. Гегель. Будучи переконаним прихильником пруської конституційної монархії, він завершує свою філософську систему її ідеалізованим зображенням. Як відомо, внаслідок бурхливих подій, що відбулися в Німеччині в перші десятиліття ХІХ ст., у центрі Європи сформувалася велика держава з усіма її атрибутами, активна політика якої вплинула згодом на долі багатьох народів світу.

Гегелівське розуміння патріотизму означає прагнення загальних цілей та інтересів держави, які є безумовно пріоритетними стосовно будь-яких інших: інтересів особистості, групи людей або суспільства в цілому. Держава ж як вища форма організації суспільства і вища цінність є головним об'єктом вищих почуттів і помислів особистості та суспільства, в тому числі патріотичних [4].

Осмислення головної ідеї цього напрямку передбачає розуміння патріотизму як виявлення його суб'єктами почуття національної гордості за державу, їх активної участі у зміцненні держави та державності як першочер-

гової умови ефективного функціонування соціальних інститутів, розвитку суспільства й особистості.

П'ятий напрямок певною мірою є альтернативним стосовно попереднього. Його представники розкривають сутність патріотизму в нерозривному зв'язку саме з особистістю, яка є для них вищою цінністю. Тому даний напрямок може називатися «особистісним патріотизмом». На відміну від попереднього напрямку, що розглядає державу як головний об'єкт патріотизму, представники цього напрямку першочергову роль надають суб'єкту, тобто особистості.

Теоретичне обґрунтування ідеї розуміння патріотизму в особистісному плані здійснив Г. Флоровський. Він розглядав патріотизм як культурну творчість і піднесення національної свідомості особистості. Саме цей особистісний акт, а не військова могутність, створює, на думку дослідника, велич держави, формує праведну і благословенну любов до Батьківщини [7].

З розгляду сутності цього напрямку випливає, що патріотизм можна визначити як духовно-творчий акт піднесення особистості, що володіє найважливішими моральними та іншими якостями, до усвідомлення її неподільності, єдності з Вітчизною як вищою цінністю, необхідності служіння їй, своєму народу.

Ще один напрямок, який ми тут розглянемо, багато в чому пов'язаний із попереднім. Цей зв'язок полягає у тому, що досить часто (хоча й не завжди) суб'єктом патріотизму вважають особистість. Патріотизм же розглядається як найважливіший момент, етап духовного розвитку особистості, а саме – її самовираження. При цьому рівень такого розвитку є дуже високим, оскільки духовна самореалізація особистості передбачає вияв нею ряду найважливіших сторін, якостей, що характеризуються повнотою, цілісністю, оптимальністю їх сформованості. Зміст же цих якостей особистості, самого акту духовності її патріотизму є глибоко релігійним, що дозволяє визначити цей напрямок як «духовно-релігійний».

Даний напрямок має багату традицію, глибоке і потужне коріння. Це пояснюється не тільки величезним, понад тисячолітнім періодом розвитку релігійно-патріотичних поглядів, почуттів, а й найбільшим внеском у розроблення цього напрямку з боку багатьох видатних представників влади, церкви, літератури, мистецтва, філософських та інших наук. У межах цього напрямку патріотизм розглядається як вершина духовно-релігійного самовиявлення особистості, котра досягла такого рівня розвитку, що дозволяє відчувати божественну за природою любов до Батьківщини, з готовністю до самопожертви та самозречення для її блага.

Глибоке вивчення та аналізування цих та інших напрямків висувають завдання виведення узагальненого, універсального визначення патріотизму, що долає тією чи іншою мірою обмеженість та однобічність кожного з них.

При цьому слід виходити з необхідності осмислення головного змісту, всього комплексу ідей, які впливають із їхніх теоретичних настанов. Розгляд основних підходів до розуміння сутності патріотизму сприяє глибшому уявленню про нього. Завдяки цьому можна сформулювати нове визначення, що містить найважливіші ознаки патріотизму, які було розглянуто вище.

Отже, конкретизація найважливіших теоретичних підвалин патріотизму для всебічного його розуміння й формулювання узагальненого варіанта визначення у своїй сукупності зводиться до таких настанов:

– по-перше, патріотизм, особливо якщо мати на увазі його походження, виникає та розвивається як почуття, яке дедалі більше соціалізується і збагачується за духовно-етичним змістом;

– по-друге, розуміння вищого розвитку почуття патріотизму пов'язане з його дієвістю, що в конкретному плані виявляється в активній соціальній поведінці, діях і вчинках, які суб'єкт здійснює на благо Вітчизни;

– по-третє, патріотизм як глибоко соціальне за своєю природою явище – це не тільки грань життя суспільства, а й джерело його існування та розвитку, атрибутом життєздатності, а іноді й виживання соціуму;

– по-четверте, одним із характерних виявів патріотизму є принцип державності, що відображає специфіку історичного розвитку нашого суспільства, найважливішим чинником якого була держава як відносно самодостатня сила. На сучасному етапі розвитку українського суспільства відродження патріотизму визначається найважливішою умовою відродження української державності;

– по-п'яте, першоосновним суб'єктом патріотизму є особистість, пріоритетним соціально-моральним завданням якої є усвідомлення своєї історичної, культурної, національної, духовної належності до Батьківщини як вищого принципу, що визначає сенс і стратегію людського життя, сповненого високого призначення служінню Батьківщині;

– по-шосте, істинний патріотизм – у його духовності. Патріотизм як піднесене почуття, незамінна цінність і джерело, найважливіший мотив суспільної діяльності найбільш повно виявляється в особистості, соціальній групі, які досягли вищого рівня духовно-етичного та культурного розвитку. Істинний, духовний у своїй основі патріотизм передбачає безкорисливе, беззастережне й самовіддане служіння Батьківщині.

Висновки. Виходячи з цих настанов, у яких у концентрованому вигляді сфокусовано методологічні та теоретичні засади патріотизму, стає можливим сформулювати його визначення: «Патріотизм – одна з найзначущих цінностей, притаманних усім сферам суспільства і держави, є найважливішим духовним надбанням особистості, характеризує вищий рівень її розвитку і виявляється в активно-діяльній самореалізації на благо Вітчизни. Патрі-

отизм уособлює любов до своєї Вітчизни, причетність до її історії, культури, досягнень, становить духовно-моральну основу особистості, що формує її громадянську позицію і потребу в гідному, самовідданому, жертвовному служінні Батьківщині. Патріотизм є своєрідним фундаментом суспільного і державного будівництва, ідеологічним підґрунтям його життєздатності, однією з першоосновних умов ефективного функціонування всієї системи соціальних і державних інститутів».

Патріотизм зароджується і формується як почуття, пов'язане зі сприйняттям рідного краю, ближнього оточення в ранньому дитячому віці. У більш зрілі роки це почуття соціалізується, підноситься і дедалі більше усвідомлюється, особливо в процесі здійснення конкретних видів суспільнокорисної діяльності. Кожна людина проходить у своєму духовному розвитку, пошуках власного ставлення до країни, в якій вона народилася і виросла, декілька етапів: спочатку «Я», потім – «Я і Батьківщина», далі – «Батьківщина і Я» і, нарешті, розчиняється у своїй Вітчизні.

Формування істинного патріотизму пов'язане з вищим рівнем розвитку особистості, особливо в соціально-духовному і моральному планах. На цьому рівні розвитку особистість ідентифікує себе з Батьківщиною, Вітчизною. Її «Я» стає частинкою, нерозривно пов'язаною з безліччю інших «Я» соціуму, що в реальній дійсності і конкретній діяльності виявляється в єднанні їхніх почуттів, цінностей, поглядів, норм, ідеалів, цілей, дій та вчинків. Інтегруючим моментом цього єднання є вищі інтереси суспільства, активна реалізація ідеї служіння Батьківщині.

Патріотизм передбачає формування і тривалий розвиток комплексу позитивних якостей особистості, які реально виявляються. Стрижнем цього розвитку є духовно-моральний та історико-культурний компоненти. Істинний патріотизм формується в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності особистості, яка усвідомлює свою неподільність, нерозривність з Вітчизною, соціальну роль і значущість діяльності в інтересах її відродження і надійного захисту, та відчуває потребу в подальшому розвитку через участь в явищах і процесах, що відбуваються у суспільстві, державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петронговський Р. Р. Поняття «патріотизм» у гуманітарних науках / Р. Р. Петронговський // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2006. – № 1. – С. 2–6.
2. Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-ге. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1979. – Т. 8. – 527 с.
3. Лутовинов В. И. Российский патриотизм: история и современность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zhiharev.narod.ru/pr1staits/pr1Lugovinov.htm>.

4. Гегель Г. Философия права : пер. с нем. / Г. Гегель. – М., 1990. – 524 с.
5. Гонеева В. В. Патриотизм и нравственность / В. В. Гонеева // Соц.-гуманит. знания. – 2002. – № 3. – С. 178–187.
6. Воловик В. И. Философия политического сознания : монография / В. И. Воловик. – Запорожье : Просвіта, 2006. – 204 с.
7. Флоровский Г. О патриотизме праведном и греховном / Г. Флоровский // На путях: Утверждение евразийцев. – Берлин, 1992. – Кн. 2. – С. 267–274.

СОВРЕМЕННЫЕ КОНЦЕПЦИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАТРИОТИЗМА

Кротюк В. А.

Проанализированы существующие научные подходы к исследованию патриотизма. Основной акцент сделан на определении понятия «патриотизм» и его интерпретации в современном научном дискурсе.

Ключевые слова: патриотизм, концепция, Родина, ценности.

MODERN CONCEPTS OF PATRIOTISM

Krotiuk V. A.

This article deals with the analysis of existing scientific approaches to the study of patriotism. The main emphasis is made upon the definition of «patriotism» and its interpretation in modern scientific discourse.

Key words: patriotism, concept, motherland, values.

УДК 130.2:355

С. С. Семенов, кандидат філософських наук, доцент;

О. В. Громико, кандидат філософських наук, доцент;

В. В. Рютін, кандидат педагогічних наук

СУБКУЛЬТУРА ВІЙСЬКОВОГО СОЦІУМУ: ДЕЯКІ НАСЛІДКИ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ

Проаналізовано соціально-філософські міркування щодо військової субкультури. Розглянуто погляди щодо особливостей військової субкультури на сучасному етапі розвитку соціуму. Наведено сегменти військової культури. Досліджено точку зору авторів щодо армійського життя та зміни, які відбуваються в умовах професіоналізації збройних сил. Вивчено особливості національного характеру та військово-корпоративні цінності офіцера.

Ключові слова: субкультура, армія, ціннісні орієнтації, військові цінності.

Актуальність проблеми. Збройні Сили України з об'єктивних та суб'єктивних причин сьогодні перебувають у складному становищі. Для виходу із нього та з метою створення якісно нової ефективно діючої моделі військової організації в останній здійснюються різносторонні реформи. При цьому дуже важливо, аби із «реформаційної купелі» не було виплеснуто провідні первинні сегменти субкультури, яку в цілому можна вважати своєрідним становим хребтом армійського соціуму.

Енциклопедичні словники тлумачать субкультуру (буквально – підкультуру) як культуру окремої соціальної спільноти (групи, класу, регіону, конфесії та ін.), що чимось відрізняється від традиційної культури суспільства [1]. Ця дефініція виникла в англomовній соціології, нею спочатку позначали процеси, що відбуваються у кримінально орієнтованому молодіжному середовищі. Із 60-х років ХХ ст. її зміст дещо змінився. До субкультури, як правило, відносять корпоративну архітекτονіку, сленг, нормативні погляди, ціннісні орієнтації, символи, ритуали, тобто все те, у чому відбиваються особливе світосприйняття та стиль життя членів певної соціальної організації. Не є винятком у цьому плані і специфічна військова культура.

За допомогою «субкультурної палітри» здійснюється соціальна ідентифікація людей. Деякі науковці ще називають цей феномен організаційною культурою, причому по-різному розуміють його зміст, зокрема, як: 1) автономне культурне утворення у межах домінуючої культури; 2) специфічний спосіб диференціації регіональних та національних культур; 3) спосіб визначення та опису незначних культурних змін, що відбуваються у межах домінуючої культури; 4) особливу форму організації людей; 5) сукупність норм і цінностей, що протистоять традиційній культурі та інтерпретуються нею як чуже, негативне, таке, що порушує її цілісність [1]. Існують й інші визначення субкультури сучасними авторами.

Будь-яка субкультура виконує низку важливих функцій, а саме: 1) змістовну – відтворення змісту і завдань соціальної організації; 2) виховну – сприяння засвоєнню членами організації існуючих способів поведінки та адаптації їх у соціальній структурі; 3) мотиваційну – забезпечення адекватності уявлень членів організації про професійну чи іншу діяльність і відносини в цій спільноті; 4) селекційну – організація контролю, який дозволяє відсівати нелояльних і залишати лояльних членів корпоративної системи; 5) комунікативну – здійснення зв'язків із зовнішнім світом, у тому числі з метою пропаганди іміджу соціальної організації та врахування загальної громадської думки щодо його підвищення; 6) стабілізаційну – забезпечення нормального функціонування організації в екстремальних умовах; 7) захисну (або оптимізаційну) – підтримання на належному рівні постійної конкурентоспроможності соціальної організації [2].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Якщо говорити про стан теоретичного осмислення феномена субкультури стосовно військової сфери, то слід зазначити, що в наукових публікаціях його відтворено фрагментарно. Певний доробок у творче висвітлення окремих аспектів військової культури здійснили Н. Макаренко, О. Григор'єв, А. Жаров, А. Солнишкіна та ін.

Найбільш вдалу логіку дослідження феномена військової культури пропонує Н. Макаренко, вважаючи за доцільне розглядати його в руслі трьох підходів: структурно-елементного, функціонального та історичного [4].

Мета статті – віднайти під час структурно-елементного аналізування вітчизняної військової культури провідні первинні сегменти, які істотно суперечать загальноармійським реформами та нерозв'язаним життєвозначущим проблемам у Збройних Силах України і нашому суспільстві в цілому.

Виклад основного матеріалу. З огляду на розмаїття і важливість завдань (функціональних обов'язків), які виконує означений тип або вид субкультури, на його глибоке історичне коріння, а також враховуючи пріоритети та специфічні ознаки армійської служби, у структурі «культурного надбання» військової спільноти можна виділити, на нашу думку, такі основні складники (компоненти): а) корпоративні атрибути, символи, ритуали; б) ціннісні орієнтації військовослужбовців; в) професійну етику та етикет.

При цьому кожний із названих компонентів базується одночасно на «трьох китах»: традиціях, звичаях та законах. Атрибути, символи, ритуали, цінності та етичні норми разом із традиціями, звичаями та законами перебувають у постійній взаємодії, визначають характер і специфіку один одного, забезпечують збереження субкультури в цілому.

Відповідно до поставленого в цьому дослідженні завдання перейдемо до пошуку в складниках військової культури первинних сегментів, на які руйнівні діють окремі нововведення, породжені реформами в Збройних Силах України, та нерозв'язані застарілі проблеми в армійській і загальносуспільній життєдіяльності.

Звернемося до першого компонента. Зазвичай корпоративні атрибути, символи та ритуали характеризують більше зовнішні ознаки військової культури. Між тим вони несуть у собі і значну внутрішню інформацію. Наприклад, будь-яка військова частина починається з контрольно-перепускного пункту. Цей обов'язковий армійський атрибут, крім забезпечення безпосередньо контрольно-перепускного режиму, являє собою певну межу або певний кордон між двома різними світами – військовим та цивільним. У зв'язку з реформуванням Збройних Сил такий кордон однозначно руйнується, оскільки більшість господарських та допоміжних робіт на території військової частини вже виконуються і передбачається виконувати вільнонайманими

працівниками, цивільними виробничими службами. Отже, в армійському середовищі відтепер співіснують декілька різних видів професійної діяльності, декілька не схожих між собою світоглядів, стилів поведінки тощо. Одним словом, такі зміни в організаційній структурі можуть поступово перетворити армію на напіввійськову організацію. Остання при змішаних формах життя-забезпечення не застрахована від неузгодженостей, дисбалансу в управлінських функціях, можливого організаційного хаосу в цілому у збройних формуваннях. Адже одна справа, коли діють договірні відносини, і інша, коли функціонує чітка субординаційна система.

Після відомих заяв наших державних діячів щодо повного переведення військової служби на контрактну основу неодмінно, якщо це станеться, може зникнути і такий важливий армійський атрибут, як солдатська казарма. За великим рахунком це не тільки (і не стільки) будівля, житлове приміщення, це насамперед глибинний шар субкультури.

Саме казарма визначає, «персоніфікує» традиційний устрій «сімейного» солдатського життя; систему формальних і неформальних взаєностосунків; армійський лексикон; певні ритуальні дії; різноманітні форми солдатської народної творчості; вияви естетики (краси) в зовнішній одноманітності, зразковому порядку і чіткій організації військового побуту тощо. Нарешті, у зв'язку з ліквідацією строкової служби зникне саме поняття «військова повинність», тобто священний конституційний обов'язок кожної молодої людини чоловічої статі пройти відповідну школу гарту, вишколу і мужності, всебічно підготувати себе до збройного захисту в разі потреби Вітчизни.

Чого більше – плюсів чи мінусів – одержать армія, держава, суспільство в разі відмови від строкової служби, покаже час. Але поки що ініціатори реформ не враховують низку важливих обставин. Армія, як відомо, крім сфери набуття якостей «справжніх чоловіків», є також місцем початкового соціального і професійного становлення для значної частини юнаків, свідомо вибраним засобом самореалізації та саморозвитку молодої особи. Саме завдяки обов'язковому призову військова служба так чи інакше залучена до життєвих планів та цілей молоді, причому навіть тоді, коли реальне майбутнє когось із цієї когорти пов'язане з позаармійським середовищем. Військова повинність, будучи сьогодні невід'ємною частиною або періодом цілісного чоловічого буття, завтра в результаті її скасування може стати крахом чиїхось сподівань, викликати певне розчарування, роздратування, переживання особистої незатребуваності, соціальної неповноцінності, недосконалої тощо.

Треба, мабуть, рахуватись і з фінансовими можливостями держави, на чому далі ми зупинимось докладніше. Так чи не краще зберегти хоча б частково строкову службу, а там, де необхідно, розширити, посилити контрактну

службову діяльність? Подібну змішану модель сьогодні практикують усі європейські країни (за винятком Великої Британії), на які бажає бути схожою Україна.

Одним із найбільш яскравих культурних маркерів захисника Вітчизни і в цілому Збройних Сил є військова форма одягу. Вона однозначно виступає і як корпоративний атрибут, і корпоративний символ. Форма одягу з розміщеними на ній знаками розрізнення, емблемами, шевронами, нагородами не тільки виокремлює військовослужбовця серед інших категорій громадян, засвідчує його належність до певного чину (рангу), формування чи виду Збройних Сил, а й визначає моральне обличчя, душу, правовий статус цієї особистості. Людина у військовій формі не належить сама собі, вона уособлює окремих відповідальний вид державної служби, є носієм корпоративних цінностей, що зобов'язує її не виходити за межі дозволеного. Як відомо, Статут внутрішньої служби Збройних Сил України нормативно закріплює обов'язок кожного військовослужбовця дотримуватися правил носіння форменого одягу, виконувати, перебуваючи у професійному вбранні, спеціальне військове вітання, виявляти ввічливість під час спілкування з цивільними особами, не порушувати громадський порядок.

Військова форма одягу – це також культурний патерн, який застерігає людину в погонах не займатися комерційною та політичною діяльністю. Деякі науковці і фахівці у зв'язку з цим пропонують порядок із уже існуючими обмеженнями заборонити в законодавчому порядку солдату, прапорщику, офіцеру у військовому одязі брати участь у масових акціях, що проводяться політичними партіями і громадськими організаціями. На наш погляд, без подібного доповнення чинних правових актів можна спокійно обійтися. Зараз взагалі-то рідко зустрінеш військовика у своєму професійному вбранні поза службою – у театрі, на стадіоні, у церкві, інших місцях масового збору громадян. Навіть офіцери не вважають за доречне, соромляться, а то й просто бояться носити форму в цивільному середовищі. Причина при цьому ними висувається одна: аби не привертати до своєї персони підвищеної уваги з боку оточуючих. Як слушно зазначає С. Скурихін, з атрибуту, що формує особу військовослужбовця, форма все більше перетворюється просто на робочий одяг [5]. Таке ставлення господаря до свого мундира свідчить про те, що в суспільстві не все гаразд із правовим та соціальним статусом захисника Вітчизни. А отже, цей сегмент субкультури явно суперечить з нинішнім не завжди результативним підходам до облаштування армійського і суспільного життя, з невіршеними державою питаннями щодо кардинального захисту (в прямому і переносному значеннях цих слів) честі військового мундира.

У низці корпоративних ритуалів не можна не звернути увагу на військову присягу. Ритуал складання присяги – по суті священне дійство, під час якого людині надається своєрідна перепустка до глибоко усвідомленого виконання обов'язків військової служби, здійснення в разі необхідності пожертви свого життя заради суспільних інтересів. Аби зробити відповідальний крок, а саме поклястися на вірність Батьківщині, потрібні принаймні три речі.

По-перше. Майбутній воїн повинен мати хоча б первинні духовні (моральні) підвалини, які дозволяють йому щиросердно дати відповідь на елементарні запитання: для чого він іде в армію, чи готовий він до подолання всіх труднощів військового життя, що для нього означають поняття «Батьківщина», «захист Вітчизни», «патріотизм», «жертвоність» тощо?

По-друге. Нічого не варта клятва, якщо військова діяльність для тих, хто пов'язує з нею свою долю, зводиться до простого відбування повинності, примусової (навіть коли вона оплачувана) служби, а не перетворюється на власну потребу, в духовне звернення. Причому перетворюватися не стільки керуючись наказами командира або вимогами статуту, скільки під контролем власної совісті, розуму «настояному» на тій самій совісті, або іншого внутрішнього регулятора чи взірця (для віруючої особи, наприклад, того ж Бога).

По-третє. Військова присяга тоді має сенс, силу, цілеспрямованість, зобов'язує не на словах, а на ділі боронити рідну землю, коли той, хто присягає на вірність народу, Вітчизні, постійно відчуває на собі всебічну турботу, підтримку, шану з боку держави.

Ритуал складання військової присяги не терпить формалізму. На жаль, якщо бути відвертим, ні на йоту не додало патріотизму військовослужбовцям перескладання в 90-х роках ХХ ст. присяги на вірність незалежній Україні. А ось небажані наслідки породило, причому, як кажуть, на рівному місці. Після цього заходу Збройні Сили втратили значну частину кваліфікованих кадрів офіцерського корпусу, людей високої порядності і честі, які принципово не заважали мати прізвисько «двоприсяжників». Не можна виключати, що у когось із високих керівників після затвердження на державному рівні відповідного рішення про вступ України до НАТО не з'явиться спокуса в третій раз організувати відповідне присягання військовослужбовців.

Про те, що клятва буває тільки одна – перша, вона ж і остання – може свідчити й такий загальновідомий історичний факт: під час громадянської війни значна кількість офіцерів, а якщо конкретно, то більше 60 % командного складу Червоної Армії, раніше служили в царській армії, але ні в кого з них не вимагалось переприсягати новій радянській владі.

Як бачимо, під час аналізування проблем, пов'язаних з корпоративними атрибутами, символами та ритуалами паралельно була задіяна для розгляду й низка питань, що безпосередньо стосуються другого важливого компонента субкультури – ціннісних орієнтацій членів військової організації. Це цілком закономірно, адже, як уже зазначалося, всі компоненти армійського «культурного репертуару» перебувають у взаємодії.

Ціннісні орієнтації – це те, що люди вважають основоположним для свого життя, що формує мету та мотиви їхньої діяльності. Загалом у структурі цінностей армійської служби прийнято виділяти декілька їх груп або напрямків. Останні можуть бути як загальними для всіх категорій військових, так і окремими, особливими, для солдатів-строковиків, для солдатів-контрактників, для офіцерів та ін. Наприклад, система цінностей офіцера умовно розподіляється таким чином: цінності військово-корпоративного характеру, військово-професійні, прагматичного плану, фізичного розвитку, а також романтичні цінності [6].

Військово-корпоративні цінності офіцера пов'язані з його належністю до складу елітарної групи, що виконує особливі суспільні (державні) функції. Своє більш-менш повне відтворення цей напрямок одержав у Кодексі честі офіцера Збройних Сил України, зміст якого розкривається через категорії «Батьківщина», «патріотизм», «мужність», «вірність присязі», «готовність до самопожертви», «бездоганне виконання службових обов'язків», «честь», «порядність», «лицарський дух» тощо.

Досвід виховної роботи, особисті спостереження, накопичені одним із авторів цієї статті під час служби в високомобільних десантних військах України, дають підстави стверджувати, що не тільки в офіцера, а й у кожного рядового воїна-десантника з перших днів перебування в армії зароджуються свої переконання, своєрідні обожнювальні засади, які тримають його на висоті сьогоденних вимог, що висуваються до захисника Вітчизни. Весь устрій, атмосфера армійського життя (навіть напис на шевроні «Ніхто, крім нас!») прищеплюють військовослужбовцю святість, престижність саме його військової професії, відданість дорученій справі, формують культ десантника, віру в те, що тільки представнику аеромобільних військ під силу виконати найвідповідальніші завдання.

У наш складний час, коли в буденному житті відбувається переоцінювання багатьох цінностей, надзвичайно актуальним постає завдання не втратити, не порушити, підтримувати різними засобами на належному рівні високі ідеали, суспільно значущі прагнення. На особливу увагу в цьому відношенні заслуговує армійська еліта – офіцерський корпус.

Офіційний статус, дійсне (реальне) провідне місце і роль командира у війську та його інші статутні прерогативи, як правило, саморегулюють

духовні засади офіцера. Тому важливо на хвилі демократії не допустити розбалансування єдності прав і обов'язків офіцерів, руйнування загально-армійських принципів єдиноначальності, чиношанування тощо. До чого може призвести поспішне непомірковане запровадження тих чи інших демократичних процедур у Збройних Силах, учить історія, в тому числі славнозвісний «Наказ № 1», виданий у російській армії відразу після завершення буржуазно-демократичної революції в лютому 1917 р. Вимога, яка червоною стрічкою проходила через весь цей документ «Нічого не робити без дозволу солдатів», упродовж декількох місяців зруйнувала армію, привнесла в її лави анархію, безвладдя та безлад.

Чимало каменів спотикання для командирів і начальників має запровадження в Україні громадський (цивільний) контроль за армійською життєдіяльністю. Нині на офіцера покладається виконання не властивих для нього обов'язків, коли йому доводиться, що називається, няньчити солдатів. Про це свідчить, наприклад, установлений у військових частинах порядок нічного чергування офіцерів у солдатських казармах, періодичного «тілесного обстеження» ними особового складу на предмет виявлення синців та встановлення причин їхньої появи тощо. Мета подібних акцій – прагнення вищих військових командирів, зважаючи на «недрімлюче око» солдатських матерів, створених ними різноманітних громадських комітетів, а також всюдисущих ЗМІ, застрахувати себе від будь-яких надзвичайних подій у ввірених їм колективах. Ось і працюють офіцери на вимогу старших начальників як «сторожа або няньки». Мимоволі виникає слушне запитання: а чим у такому разі займаються в армії сержанти, старшини та прапорщики? Так можна існуючу систему субординації довести до абсурду, до її саморуйнування. Адже накази, розпорядження, команди, які є своєрідними вербальними символами, коли вони виходять за межі нормативно-правових актів, часто-густо заохочують адміністрування, всюдозволеність у війську, ставлять у безправне, принизливе становище підлеглих. У подібних ситуаціях високі почуття та наміри, пов'язані з цінностями, ідеалами військово-корпоративного характеру, відтісняються на задній план, утрачають свій сенс.

Що стосується цінностей військово-професійного напрямку, то вони для офіцерської категорії в основному задіяні на прагненнях підвищення професійної майстерності, успішного просування по службі. Істотного значення набуває і прагматичний погляд офіцера на військову діяльність як на «джерело» існування родини, одержання пільг і переваг, зокрема гідної зарплати, а потім «ранньої» пенсії, забезпеченості власним житлом тощо. Завжди були пріоритетними цінностями для військової людини, а тим паче для офіцера, систематичний фізичний розвиток, тілесне загартування, оскільки армійська діяльність постійно пов'язана з фізичними навантаженнями.

Останнім часом у офіцерському середовищі зростає роль романтичних цінностей (бажання випробувати себе у складних умовах, побачити світ, життя в інших країнах, долучитися до чогось нового). Цьому сприяють активна участь Збройних Сил України у миротворчих операціях, освоєння нової техніки, зброї тощо.

Соціологічне вивчення ціннісних орієнтацій військовослужбовців строкової служби показує, що більше 60 % осіб цієї категорії не виявляє стійкого інтересу до перебування в армії [7]. А головними цінностями для них, за висловом А. Солнишкіної, є сім'я, здоров'я, любов, освіта, приватне життя, кар'єра. До найменш значущих прагнень і мотивів діяльності молоде покоління відносить суспільне визнання особистості і релігію [8]. До цього слід додати, що за результатами багатьох інших опитувань значна частина воїнів-новобранців не ідентифікує поняття «Батьківщина». Серед домінуючих потягів або потреб, які Гегель називав «найближчими прикладами мети», на перші місця молодь ставить потреби у сім'ї, вірних друзях, матеріальному благополуччі, а на останні – потребу в суспільно необхідній діяльності.

Подібна ієрархія ціннісних орієнтацій не може не насторожувати. Не слід плекати великих надій, що ситуація зміниться на краще під час створення повністю професійної армії. У структурі цінностей солдата-контрактника обов'язково переважатимуть меркантильні інтереси. Адже сьогодні скрізь у нашому суспільстві домінує споживацька психологія. Між тим зацікавити контрактника керівництву української армії практично поки що нічим. Згідно з оприлюдненими Міністерством оборони України в ЗМІ даними в середньому солдат-контрактник першого року служби одержував у 2012 р. (1463 грн) більш як удвічі менше, ніж середня заробітна плата в Україні, та найнижче порівняно з середньою заробітною платою в інших галузях. Це становить десь 182 долара США. Для порівняння: Росія оцінює таку ж службу в 650, Польща – в 800, США – в 3500 доларів. На кінець 2012 р. кількість військовослужбовців, які потребують поліпшення житлових умов, становить близько 44,8 тис. сімей військовослужбовців [3].

Отже, добровільно найматися на роботу в армію задарма ніхто не стане. Можлива і значна плінність кадрів. Люди, які сьогодні-завтра прийдуть у військо, не одержавши того, на що розраховували, відразу або невдовзі відмовляться служити далі, а силоміць їх не утримаєш. Тут є підстава для відповідних роздумів і корегувань ухвалених рішень.

І на закінчення розглянемо третій компонент субкультури військового соціуму. Словник С. Ожогова визначає сутність «практичної» етики як сукупність норм поведінки, мораль якої-небудь суспільної групи, професії, а етикету – як установлений порядок поведінки, форм поводження [9].

У простому розумінні військовий етикет являє собою стереотипи поведінки, форми поводження людей у погонах, в основі яких здебільшого лежать традиції (звичаї), принципи моралі та статутні вимоги. Він допомагає зрозуміти неординарність, престижність армійської професії, усвідомити особливі характерні риси її представників. Ініціатором запровадження і носієм цього компонента субкультури є, як правило, офіцерський корпус, представники якого довше за інші категорії військовослужбовців служать в армії, складають її ядро, інтелектуальну основу, більш дисципліновані і відповідальні. У структурі військового етикету визначають типи етикетних відносин по вертикалі (спілкування начальників з підлеглими і навпаки), по горизонталі (спілкування між рівними за посадою і званням військовослужбовцями), а також у позавійськовому (цивільному) середовищі. Немає потреби та й можливості перерахувати в цій статті через обмежений її розмір етичні норми або усталені манери поведінки військових під час їхньої службової діяльності. Вони здебільше загальновідомі. Свій яскравий вияв ті чи інші аспекти військового етикету одержують під час перебування офіцера у цивільному середовищі. У цій особі цивільних людей приваблює перш за все підігнаність, охайність форми одягу, статність фігури, чітка хода, ясність розуму, впевнена небагатослівна мова, вірність слову, чемні стосунки з оточуючими тощо. Завжди офіцер був взірцем порядності та гідності.

Наприклад, на початку минулого століття наш, так би мовити, земляк офіцерського чину не повинен був відвідувати ресторани II і III класів, займати в театрі місця далі п'ятого ряду крісел, носити на вулиці пакети з покупками (але сплачувати їхнє доставлення додому), скупитися під час роздавання чайових, приходити в гості пішки [10]. Зрозуміло, що рівень життя сучасного офіцера, його значно занижений соціальний статус не дозволяють навіть мріяти про підтримку цих традицій.

У період створення і реформування Збройних Сил України, на наш погляд, безпідставно зруйновано низку важливих елементів, які були так чи інакше задіяні у виховних процесах, активному прищепленні військовослужбовцям етичних норм і правил поведінки. Складається враження, що від частини з них армія (а правильніше її керівники) поступово відмовляється лише через те, що вони формувалися ще за радянські часи, а тому не відповідають стандартам і вимогам НАТО. Так, в Україні за роки незалежності зведена нанівець кількість вищих військових навчальних закладів, що готували фахівців з виховної роботи в армії. На кафедрах суспільних наук профільних військових ВНЗ проведено акцію з масової заміни викладачів із числа офіцерів на цивільних осіб.

Із невідомих причин у Збройних Силах України забуті такі дієві важелі впливу військової громадськості на неетичні проступки тих чи інших офіцерів, як суди офіцерської честі та офіцерські збори. У недалекому минулому активно сприяли різносторонньому культурному розвитку, збагаченню духовності, організації формального і неформального спілкування військово-вослужбовців у гарнізонних будинках офіцерів. Зараз подібних осередків культури залишилось одиниці, та й ті втрачають своє цільове призначення. Не одержали до цього часу належного доступу до здійснення виховної та соціально-психологічної роботи у війську, як це планувалось Мініборони, традиційні релігійні конфесії. І такий перелік можна продовжувати. Подібні промахи або чиєсь умисні дії під час реформування Збройних Сил негативно позначаються не тільки на збереженні професійної етики та етикету, інших складників субкультури, а й в цілому на стані справ у духовній сфері військового соціуму.

Викладене дозволяє зробити такий загальний **висновок**. Субкультура є важливим чинником системотворення та ідентифікації військової життєдіяльності. Для армії характерна деяка інерція щодо сприйняття тих чи інших новацій. Це великий, малорухливий за своїм внутрішнім змістом механізм. Отже, його дуже важко повернути швидко на 180 градусів, не руйнуючи базових елементів, у тому числі в субкультурі військової спільноти. Ламати скрізь все і відразу без проведення точкових експериментів і вибіркового апробацій будь-яких нововведень – справа ризиківана і небезпечна. За висновками вітчизняних і зарубіжних учених, глибоко непродумані радикальні і хаотичні реформи в країнах пострадянського періоду (до яких належить й Україна) підірвали могутність і боєздатність їхніх Збройних Сил. Армія, яка, крім всього іншого, втрачає ще й субкультуру, не має повноцінного майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
2. Богатырев М. Организационная культура предприятия / М. Богатырев // Проблемы теории и практики управления. – 2005. – № 1. – С. 104–111.
3. Біла книга – 2012. Збройні Сили України // Щорічник Міністерства Оборони. – 8-ме вид. – К., 2013. – С. 43–44.
4. Макаренко Н. Г. Соціально-філософський аналіз військової культури (методологічний аспект) / Н. Г. Макаренко // Вісн. КНУ ім. Тараса Шевченка. Сер.: Філософія та політологія. – 2003. – № 56–57. – С. 59–62.
5. Скуріхін С. Правовий менталітет офіцерів Збройних Сил України / С. Скуріхін // Право України. – 2006. – № 3. – С. 109–112.

6. Соловьев С. С. Менталитет российского офицера: вызовы XXI века / С. С. Соловьев // Социс. – 2003. – № 12. – С. 50–61.
7. Мартинюк В. М. Механізм формування та критерії ціннісних орієнтацій військово-вослужбовців / В. М. Мартинюк // Наук. зап. Харк. військ. ун-ту. Соціальна філософія, педагогіка, психологія. – 2001. – Вип. IX. – С. 78–85.
8. Солнышкина А. Организационная культура как инструмент решения социальных проблем военной сферы / А. Солнышкина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 195–202.
9. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1983. – 816 с.
10. Мигачев Ю. И. Правовой статус военнослужащих русской армии в конце XIX – начале XX столетий / Ю. И. Мигачев // Право в Вооруженных Силах. – 1999. – № 1. – С. 18–22.

СУБКУЛЬТУРА ВОЕННОГО СОЦИУМА: НЕКОТОРЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ РЕФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОЙ АРМИИ

Семенов С. С., Громыко О. В., Рютин В. В.

Проанализированы социально-философские рассуждения о военной субкультуре. Рассмотрены взгляды относительно особенностей военной субкультуры на современном этапе развития социума. Приведены сегменты военной культуры. Изучены точки зрения авторов относительно армейской жизни и изменений, которые происходят в условиях профессионализации вооруженных сил. Исследованы особенности национального характера и военно-корпоративные ценности офицера.

Ключевые слова: субкультура, армия, ценностные ориентации, военные ценности.

SUBCULTURE OF MILITARY SOCIETY: SOME CONSEQUENCES OF REFORMING OF UKRAINIAN ARMY

Semenov S. S., Gromyko O. V., Rutin V. V.

Socially-philosophical reasonings concerning military subculture are analysed in this article. Opinions concerning features of military subculture at the present stage of development of society are considered. Segments of military culture are given. The point of view of authors concerning the army life and change which occur in conditions of professionalization of the armed forces is analyzed. Features of national character and military-corporate values of the officer are characterised.

Key words: subculture, army, valuable orientations, military values.

УДК 316.3:321-053.6

В. В. Міхєєва, кандидат історичних наук, доцент

ТЕЗАУРУСНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ДОВІРИ МОЛОДІ ДО ВЛАДИ

Розглянуто тезаурусну регуляцію довіри молоді до влади. Зроблено висновок про те, що ця регуляція є значущим механізмом зміцнення ціннісних основ довіри в молодіжному середовищі.

Ключові слова: довіра, тезаурусна регуляція, молодь.

Актуальність проблеми. Довіра відбиває процеси вибудовування взаємодій у бізнесі й управлінні, економічних і політичних взаємодіях, групових і міжособових стосунках. Існуючі формальні механізми їх регулювання не завжди є ефективними. В цьому разі такий неформальний інститут, як довіра, здатен виконати цю найважливішу функцію. З цього випливає, що зміцнення довіри до влади з боку найбільш динамічних груп населення, однією з яких по праву є молодь, – одна з найбільш актуальних проблем у діяльності політичної системи та її взаємодіях із суспільством. Морально-оцінна рефлексія відносно політичного режиму і політики, що проводиться ним, викликає дуже неоднозначні реакції з боку молоді, часто породжуючи негативне ставлення до влади в цілому або до її окремих структур і представників.

Метою статті є аналізування тезаурусної регуляції довіри молоді до влади.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематика соціально-політичної активності молоді посідає важливе місце в системі соціологічного знання. Її наукове розроблення починається ще в 20–30-ті роки ХХ ст. в умовах формування радянської держави та її інститутів. Предметом уваги з боку держави і суспільства стають ставлення молоді до радянської влади, її участь у соціалістичному будівництві. Активність молоді досліджувалася з позицій життєвого самовизначення, цивільного і патріотичного виховання (В. Лисовський, В. Бабінцев, Т. Морозова та ін.); соціокультурного аналізування формування ставлення до влади (Н. Романович); особливостей сучасних форм взаємодії молоді і влади (Ю. Вишневський, В. Шапко, В. Луков, Я. Міневич та ін.).

Вклад основного матеріалу. В найзагальнішому вигляді під довірою до влади розуміється настанова на позитивне сприйняття влади, виражена в позитивних оцінюваннях її діяльності, сприйнятті її як здатної відстоювати інтере-

си людей, готовності їй підкорятися. При цьому ставлення до влади формується під впливом різних джерел. Кожне з них по-своєму впливає на образ влади, що формується, і ставлення до неї. Буденна свідомість і повсякденний досвід є результатом стихійного освоєння дійсності і лежать в основі соціальних практик, тобто звичного ставлення до влади, що виявляється в стереотипній формі. Громадська думка, яка містить ідеї, що широко визнаються, орієнтує на те, як слід сприймати владу, взаємодіяти з нею і ставитися до неї. Наукове, теоретичне знання розкриває глибинні, сутнісні властивості влади – різні соціальні процеси, події соціально-політичного життя, ціннісні орієнтації учасників цих подій, переслідувані ними мети і засобів її досягнення, визначаючи рівень довіри і недовіри у ставленні до влади. Ідеологія сприяє формуванню картин і образів світу, зміцнюючи або, навпаки, руйнуючи довіру до політичної влади в цілому та її структур. Мистецтво формує відповідне ставлення до влади, зміцнюючи або руйнуючи довіру до неї на основі образного уявлення дійсності. Інтуїтивні, чуттєві відчуття уявляються у відповідь на об'єктивну потребу прогнозування і конструювання свого майбутнього, сприяють вибудовуванню образу влади за відсутності надійної інформації і формують довіру на підставі деяких стереотипів сприйняття, запозичених з минулого життєвого досвіду і інтуїтивного знання. Подібні несвідомі форми освоєння політичної реальності часто схильні до впливу архетипів свідомості.

Засвоєні молодими людьми знання, сприйняті цінності, стереотипи зумовлюють характер орієнтаційних комплексів – тезаурусів. «Тезаурус, – пишуть Вал. А. та Вл. А. Лукови, – повне систематизоване зведення засвоєних соціальним суб'єктом знань, істотних для нього як засіб орієнтації в довкіллі, а понад це також знань, які розширюють розуміння суб'єктом себе і світу, дають імпульси для радісного, цікавого, багатогранного життя» [1, с. 67]. Тезаурус відбиває деяку повноту знання, істотного для суб'єкта, і означає достатність якої-небудь інформації для подальших дій і ухвалення рішень, – довіряти або не довіряти владі взагалі та існуючій владі зокрема.

Найважливішу роль у тезаурусі відіграють цінності. Як сукупність настанов на вищі принципи, що містяться в колективних уявленнях про об'єкт (предмет), – у даному контексті про ті чи інші типи або образи влади, вони виконують функцію сенсоутворення в системі взаємодій, зумовлюючи характер ставлення до об'єкта. У цій своїй якості цінності стають критерієм вибору в альтернативних ситуаціях саме того типу влади і владних структур, які готові ці уявлення захищати. Таким чином, знання і цінності, що складаються в комплекс орієнтацій, стосовно цієї проблеми виступають основою формування ставлення до влади, регулюючи міру довіри до неї.

Специфіка тезаурусу, що полягає в особливостях його побудови від свого до чужого, виявляється у тому, що він функціонує як настанова на позитивне

або критичне ставлення до влади та її представників на основі близькості їх політичних позицій або особових характеристик і як наслідок – ідентифікації з ними. Довіра до влади в цьому сенсі може бути сформована на підставі близькості образу влади (термін Н. Романович [2]) тезаурусу індивіда або групи. Міра близькості визначає рівень їх довіри. Тому довіра до влади визначається як форма ставлення до влади, її структур та представників, виражена в когнітивному й емоційно-чуттєвому оцінюваннях її діяльності, регульованої тезаурусом.

Тезаурус, з одного боку, є результатом пізнання індивідом або групою соціальної дійсності й одночасно основою вироблення свого ставлення до її об'єктів. Тому соціокультурні особливості індивідів та груп впливатимуть і на формування тезаурусів у процесі пізнання та їх подальше функціонування [3; 4]. Звернення до механізму тезаурусної регуляції видається важливим для розуміння особливостей формування довіри до влади в гетерогенному молодіжному середовищі.

Тезаурусна регуляція довіри за допомогою цінностей, що містяться в тезаурусі, ґрунтується на ідентифікації молоді з тими або іншими цінностями, а також з їх носіями. Тим самим визначається коло «своїх» і «чужих». У поняттях «свої» і «чужі» в інтегрованій формі відбивається весь комплекс стосунків молоді до влади. «Свої» одержують більший кредит довіри, «чужі» – менший або зовсім його втрачають. Стосовно стосунків з владою діє принцип віднесення до «своїх» у разі виявлення в діях або риторичі представників влади відповідних знаково-символічних форм, які більшою мірою співвідносяться з очікуваннями індивідів та груп. Протилежним чином маркуються «чужих» як такі, що реалізують інші зразки, що суперечать ціннісним настановам і очікуванням індивідів.

Поділ на «своїх» і «чужих» істотно підриває довіру молоді до влади. Причому цей підрив був би ще більш вираженим, коли б не парадоксальні зв'язки за окремими ознаками. Так, прагнення красивого життя, епатажності і порушення норм віднесені молоддю в перебігу попереднього відбору до ознаки «чужих», проте вони викликають у неї більше довіри та симпатії. В цьому разі, мабуть, виявляється особливість найсучаснішої молоді, в лабільній свідомості якої яскраві зразки, що епатають, набувають самоцінного значення, а прагнення красивого життя не тільки не засуджується, а є референтним зразком. З цього виходить, що саме ці вияви в іміджі і діях того чи іншого політика або політичної партії можуть виявитися вирішальними у формування довіри їм з боку молоді.

Певну роль у формуванні тезаурусу здатні відігравати не тільки вікові, а й гендерні, поселенські, освітні характеристики індивідів та груп.

У гендерному аспекті при загальній рівнодійній орієнтації виділяються значно великі орієнтації жінок на такі традиційні зразки, як сильна влада,

вертикаль влади та її централізація, а серед чоловіків – на сучасні: поділ влади та нівеляція вертикалі влади.

За віковою ознакою в старших вікових групах істотно випереджають за своїм значенням традиційні орієнтації на єдиновладність, централізацію, сильну владу, але за умови її деперсоніфікації. Молодші вікові групи більше орієнтовані на сучасні ознаки – сильні партії, децентралізацію, поділ влади, але при збереженні вертикалі. Останнє скоріше за все говорить про парадоксальність політичної свідомості юнацтва, ніж про його особливу демократичність.

Поселенський чинник визначає стабільно високі орієнтації жителів малих міст і сільської місцевості на єдиновладність і сильну владу, але при нівеляції вертикалі влади, децентралізації та розширенні самостійності периферії, а також на сучасні зразки управління з сильними партіями, з якими вони пов'язують надії на поліпшення умов свого життя. Жителі центрів суб'єкта федерації, навпаки, підтримують традиційну централізацію і сучасний поділ влади.

Ще більшою мірою виявляється роль освіти в тезаурусі й орієнтаціях на образ влади. При загальній тенденції домінування традиційних орієнтацій в усіх групах, відмінності в ступені їх вияву залежно від рівня освіти є істотними. Більшою мірою традиційні цінності виявляються у свідомості молоді із середньою спеціальною освітою (єдиновладність, персоніфікація, сильна особа, вертикаль), а також серед молоді з середньою освітою (персоніфікація, єдиновладність, сильна особа). Вища освіта, навпаки, стає чинником послаблення значущості практично всіх традиційних орієнтацій (єдиновладності, централізації, персоніфікації, орієнтації на вертикаль влади) і підвищення сучасних (орієнтації на сильні партії, децентралізації, деперсоніфікації, поділу влади та нівеляції вертикалі).

Висновки. Тезаурусна регуляція довіри до влади в молодіжному середовищі є значущим механізмом зміни ставлення молоді до влади як до феномена соціальної реальності, так і до конкретної влади. Здатність самої влади відповідати очікуванням тим, що містяться у свідомості різних груп, сприятиме зміцненню ціннісних основ довіри в молодіжному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луков Вал. А. Тезаурусы: Субъектная организация гуманитарного знания / Вал. А. Луков, Вл. А. Луков. – М. : Изд-во Нац. ин-та бизнеса, 2008. – 784 с.
2. Романович Н. А. Формирование и воспроизводство образа власти в российском обществе / Н. А. Романович. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2009. – 397 с.
3. Ламажаа Ч. К. Тезаурусный подход для тувиноведения / Ч. К. Ламажаа // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 2. – С. 38–45.
4. Ламажаа Ч. К. Перспективы развития этнополитологии Тувы (тезаурусный подход) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tuva.asia/journal/issue_15/5239-lamazhaadambieva.html.

ТЕЗАУРУСНЫЙ ПОДХОД В ИССЛЕДОВАНИИ ДОВЕРИЯ МОЛОДЕЖИ К ВЛАСТИ

Михеева В. В.

Рассмотрена тезаурусная регуляция доверия молодежи к власти. Сделан вывод о том, что эта регуляция является значимым механизмом укрепления ценностных основ доверия в молодежной среде.

Ключевые слова: доверие, тезаурусная регуляция, молодежь.

THESAURUS APPROACH IN THE STUDY OF TRUST OF YOUNG PEOPLE TO POWER

Mikheeva V. V.

The paper examines the thesaurus regulation of young people's credence in governance. The authors come to a conclusion that this regulation is a significant tool for the consolidation of the axiological foundations of trust among young people.

Key words: trust, thesaurus regulation, youth.

УДК 130.2

О. В. Бурлука, кандидат філософських наук, доцент

САМООСВІТА ОСОБИСТОСТІ ЯК ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ

Висвітлено активний, творчий початок самоосвіти особистості, коли людина за допомогою самоосвіти створює свій образ, своє життя, затверджує нові шляхи розвитку.

Ключові слова: самоосвіта особистості, самоосвітня діяльність, самоосвітня активність, саморозвиток, самовдосконалення.

Актуальність. На початку ХХІ ст. усе більш явним стає усвідомлення тієї істини, що майбутнє будь-якого суспільства залежить від стану його системи освіти. На сучасному етапі наше суспільство в цілому і його система освіти знаходяться в умовах соціально-культурної трансформації.

У концепції реформування і модернізації української освіти визначається завдання підвищення якості освіти, ефективнішого використання люд-

ських ресурсів. Розв'язання цієї державної задачі неможливе без організації самоосвітньої діяльності.

Ступінь дослідження проблеми. Самоосвіта як явище було в наявності ще в прадавні часи як самостійна форма набуття знань. Але як проблема, що потребує дослідження, самоосвіта особистості постала тільки в кінці XIX – на початку XX ст. Перші спроби концептуального бачення самоосвіти особистості здійснили у своїх роботах М. Рубакін, Н. Крупська, А. Луначарський, В. Сухомлинський та ін. У XX ст. теоретичні розробки цієї проблеми продовжили бібліограф А. Айзенберг, педагоги А. Громцева, И. Редковець, Г. Серіков, соціологи В. Лозовой, Г. Зборовський, О. Шукліна. Останніми роками, коли основою соціально-економічного розвитку стає виробництво інформації і знань, проблема самоосвіти стала найбільш актуальною і розробляється різними фахівцями (Є. Комаров, А. Кравченко, В. Лисий, Г. Наливайко, Н. Терещенко, В. Ядов та ін.).

Мета даної статті – виявити зв'язок самоосвіти особистості із творчою діяльністю людини як однією з основ саморозвитку та самоовдосконалення.

Умови, які склалися в сучасній Україні, пред'являють підвищені вимоги до професійної мобільності людини, максимального використання різної інформації в практичній діяльності. Високий рівень професіоналізму, здатність до постійного особового і професійного росту залежить від активізації його творчих здібностей, рівня освіти, його підготовленості до життя. Підвищення рівня кваліфікації, а іноді і перекваліфікації в сучасних умовах середовища, що змінюється, дозволяють людині мати особовий вектор розвитку інтелектуального і професійного рівня, що в сучасному суспільстві неможливо без самоосвіти.

Самоосвітня діяльність служить розв'язанню завдань інтелектуального розвитку особистості, сприяє поглибленому вивченню тієї або іншої галузі знань, усебічному розвитку людини, його соціальному становленню, вибору професії, формуванню життєвих пріоритетів.

Самоосвіта охоплює різні сфери діяльності: суспільно-політичну, професійно-трудова, культурно-освітню, дозвільну, ігрову і т. д. Ця діяльність характеризується високим рівнем пізнавальної активності і самоорганізації особи, має добровільний і самостійний характер. На високому рівні розвитку вона зникається з творчістю.

Усебічно розвинена особистість має громадську спрямованість, колективістську позицію, в ній гармонійно переплітаються громадські й особисті інтереси, її творча діяльність є одним з головних визначників людської суті. Саме здатність до творчої діяльності характеризує людину. Людина знаходиться в центрі світу, що постійно міняється і для кожного індивіда значи-

мий власний світ сприйняття навколишньої дійсності, цей внутрішній світ не може бути до кінця пізнаний ніким ззовні. Людина сприймає навколишню дійсність крізь призму власного ставлення і розуміння.

Активний, творчий початок самоосвітньої діяльності найбільшою мірою проявляється в діяльності щодо розвитку наявних форм культури, відповідних способів відношення до дійсності, пов'язаних з ними установок і норм. Саме у творчій діяльності, на висоті її можливостей розкривається специфіка «феномену людини». Самоосвітня діяльність такого роду не обмежується орієнтацією на наявні програми дій, ким би вони не були задані, – природою або соціумом. Вона передбачає здатність до постійного перепрограмування і може бути охарактеризована як відкрита система. Люди виступають при цьому не просто виконавцями заданої програми поведінки – хоч би й активними, такими, що знаходять нові оригінальні рішення у рамках її здійснення, – а творцями, творцями принципово нових програм дій, нових соціокультурних парадигм.

Самоосвіта побудована на використанні і розвитку наявних у людини особливих здібностей до сприйняття дійсності, здібностей до певних видів діяльності. Завдяки самоосвіті створюються передумови побудови особово орієнтованої системи навчання, що припускає використання самомотивації до навчання на основі самовизначення, самоорганізації і самореалізації. Л. П. Буєва помічає, що людина може здійснювати вчинки і визначати свій життєвий шлях, не лише коли адаптується до наявних умов, наслідуює їх норми і традиції, але і коли організовує життя згідно з обраними цінностями і виробленими переконаннями, не лише коли спирається на свій, але і на чужий досвід [1, с. 12]. Інакше кажучи, використовується процес самопізнання особи. У ній максимально враховуються особисті передумови до успішнішого способу засвоєння знань і вироблення навичок і умінь.

Самоосвіта допомагає людині затверджувати в собі покликання до улюбленої справи, тобто самому щось створювати, вигадувати нові способи роботи, а не тільки використовувати заучені знання і старі прийоми роботи. Тому відчуття задоволення від отримуваних знань, зробленої речі служить сигналом того, що він на правильному шляху. За визначенням В. А. Лозового: «Самообразование, – это продолжение образования, только по индивидуальной программе в соответствии с запросами, интересами, познавательными потребностями личности, диктуемыми условиями и противоречиями ее жизнедеятельности» [3, с. 62]. Інакше кажучи, ця модель привчає людину прислухатися до себе, вивчати себе, будувати себе і свою долю, виходячи з власних ресурсів: здібностей, розуму, моральності і характеру.

Це ознака часу, і стосується це не лише нашої країни. Нині практично всі розвинені країни світу усвідомили необхідність реформування національних систем освіти з тим, щоб учень і студент дійсно стали центральними фігурами навчального процесу, щоб пізнавальна діяльність перебувала в центрі уваги викладачів-дослідників, розробників освітніх програм і засобів навчання, адміністративних працівників.

Отже, суспільство інформаційних технологій, або, як його називають, постіндустріальне суспільство, на відміну від індустріального суспільства кінця XIX – середини XX ст., значно більшою мірою зацікавлено в тому, щоб його громадяни були здатні самостійно, активно діяти, приймати рішення, гнучко адаптуватися до умов життя, що змінюються.

Індивідуальний стиль навчання (The Learning Style Approach) заснований на обліку індивідуальних особливостей кожного, що навчається – особливостях психічного розвитку, темпераменту, типу нервової діяльності та ін. Можна звернутися до педагогічних переконань гуманістів. Г. Песталоцци, Ж.-Ж. Руссо, М. Монтессорі наполягали на тому, що викладачеві слід поважати попередній досвід людини, особливості його розвитку. Починати потрібно з того, що йому знайомо, і поступово розкривати перед ним усе більш складні явища, спираючись на самостійну активність особистості.

Самоосвітня діяльність стає усе більш інноваційною за своєю суттю, що є соціальним замовленням суспільства по відношенню до людини і чинником її особово-професійного росту. Тому стало очевидним, що науковий і соціальний прогрес нашого суспільства залежать і від міри підготовленості фахівця до самоосвіти.

Назріла необхідність усвідомлення того, що саме самоосвіта – це шлях до творчості, самовираження, становлення неповторного індивідуального стилю професійної діяльності. Соціальну привабливість самоосвітньої діяльності надають гуманізм і демократизм, гнучкість і різноманіття засобів і організаційних форм, що сприяють самоактуалізації і саморозвитку особистості, її творчій самостійності. «Одно из преимуществ самообразования в том, – зазначає Н. В. Гончаренко, – что оно может длиться всю жизнь, даже тогда, когда возраст, здоровье и другие причины не позволяют человеку получать образование при помощи организованных форм обучения. В самообразовании есть тот беспокойный самопоиск, самостроительство, которые свидетельствуют об остром самоосознании себя, своей сущности, о стремлении к усовершенствованию» [2, с. 24].

Творчість передбачає в особистості наявність здібностей, мотивів, знань і умінь. Особливий інтерес викликає проблема усвідомлення мотивів у контексті діяльності людини, з якою пов'язані уявлення про задоволення по-

треб суб'єкта, сукупність зовнішніх або внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість. Усвідомлення мотивів є специфічною мотиваційною формою відображення дійсності. Мотив же як спонукання до діяльності, пов'язаної із задоволенням потреб суб'єкта, є сукупність внутрішніх або зовнішніх умов, що викликає активність суб'єкта і визначає її спрямованість. Важливою характеристикою мотиву є його динаміка, яка в конкретних ситуаціях обумовлена надситуативною активністю, що призводить до постановки особистістю надзадач і появою нових мотивів діяльності.

Структура особистості є відносно стійкою конфігурацією головних, ієрархічних мотиваційних рис, які можна звести до самого поняття «особистість», у якому людський індивід в аспекті його соціальних якостей формується в процесі історично конкретних видів діяльності і громадських стосунків. Різноманіття стосунків, у які людина вступає з дійсністю, є об'єктивно-суперечливим. Упродовж життя людині доводиться змінювати поле діяльності, не завжди вибір, зроблений після школи, буває усвідомленим. Але, так або інакше, будь-яка робота вимагає розвитку певних навичок. І найголовніша навичка, яка має бути у кожного висококваліфікованого фахівця, – це навичка самоосвіти.

Самоосвіту можна розглядати як «самонавчання» (у вузькому сенсі як самонавчання) і як самостворення, самоконструювання (у широкому сенсі як створення себе, свого образу). Нас більше цікавить друге значення. В даному випадку самоосвіта виступає одним із механізмів перетворення репродуктивної діяльності людини в продуктивну, таку, що наближає індивіда до творчості. Тому професійний ріст також можна назвати і пошуком свого шляху, надбанням свого «образу».

Самоосвіта цінна не як вузький «набір» знань, а як шлях розвитку інтелекту, і особистості в цілому, її вільний рух у культурі, неформальне спілкування з нею – тобто це повне, багатостороннє, природне самопочуття людини в ноосфері, неформальне буття людини в знанні.

Розглядаючи самоосвіту як вид вільної духовної діяльності, можна назвати його найвільнішим шляхом до прискореного саморозвитку, коли вона є цілою системою спрямованого, розумного формування людиною різних сторін свого духовного «Я». «Личность, – зазначає С. А. Смирнов, – такой масштаб человека, который позволяет преодолеть раскол и ущербность, и обрести целостность, единство всех трех миров – жизни, мышления и культуры» [5, с. 121]. На наш погляд, особистість не можна розглядати тільки як об'єкт освітніх дій, не враховувати її власні інтереси, потреби, спрямування, вікові особливості, не розвиваючи самостійність.

Особливо зазначимо, що однією із складових будь-якої творчості є розуміння й оцінка культури, рух у контексті тих культурологічних процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві. Людина – «відкрита система», вона здатна на свободу вибору і культурну творчість свого життя і свого образу. Але вибір цей можливий і в «висхідному» напрямі духовного вдосконалення, і в «низхідному», у вигляді вторинного здичавіння. Отже, залежно від базових цінностей, прийнятих у суспільстві, самоосвіта може мати просоціальний або асоціальний, гуманістичний або індивідуалістичний характер, затверджувати одні цінності і заперечувати інші. Таким чином, ціннісна орієнтованість, спрямованість самоосвіти залежить від конкретно-історичних типів: громадських стосунків, способу життя, типу особистості і т. под.

Слід визнати той факт, що людина, крім того, що вона продукт конкретно-історичних громадських стосунків, у той же час є системою, що саморозвивається, самоналагодується, самоврядується, саморегулюється. Потреби людини в самоосвіті не є незмінними, вони змінюються як упродовж історії людства, так і впродовж життя окремої людини.

Людина полікультурна, навіть якщо вона виховувалася в певному типі культури і свідомо розділяє її нормативи і цінності. Вона відкрита не лише наявним формам культури свого суспільства, але і минулому – різноманітності історії, типам знаково-символічних систем, що змінюють одна одну, в усій їхній своєрідності і багатстві. Як духовна істота людина вільна і вибирає напрямок і зміст свого духовного життя і цінностей з усієї культурної скарбниці людства, особливо з розвитком засобів масової комунікації. І хоча вона вибирає те, що відповідає запитам і умовам її буття, все одно вибір її може бути альтернативним – прийняти або відкинути.

Людина може здійснювати вчинки і визначати свій життєвий шлях, не лише адаптуючись до наявних умов, наслідуючи норми і традиції, але й організовуючи життя згідно з обраними цінностями і виробленими переконаннями, не лише спираючись на свій, але і на чужий досвід.

Передача історичного досвіду, який іноді називають соціальною пам'яттю, складає найважливішу умову подальшого розвитку людського співтовариства. Соціокультурна еволюція відбувається саме шляхом засвоєння, успадкування, використання усіх тих корисних навичок, звичаїв, норм поведінки, знань, традицій, які дають можливість краще адаптуватися до умов середовища, що постійно змінюються. Тому для соціальних систем найважливішу роль набуває обмін інформацією.

Ще істотною є та обставина, що закони, норми і принципи діяльності і поведінки людей виявляються дуже міцними тому, що вони концентрують у собі найбільш життєздатний досвід і традиції, накопичені багатьма поко-

лініями. Це означає, що в їх формуванні бере участь не випадковий досвід, а досвід, скоректований багатовіковою практикою. Самоосвіта допомагає людині відбирати позитивний досвід, передавати його і таким чином сприяє соціальній еволюції.

Будь-яка людина, виходячи за межі вже досягнутого рівня культури, і розвиваючи її далі, робить це саме у взаємодії з культурою, спираючись на неї, навіть у процесі подолання обмеженості, на тих або інших напрямках громадського прогресу. Якісно новий внесок у розвиток усієї культури людства вносять, передусім, видатні діячі науки, мистецтва, політики, релігії і т. д.

Усе, що створюється в соціальному житті, несе на собі відбиток розуму, почуттів і волі людини, що організує культурний процес. Самоосвіті належить чимала роль у засвоєнні відповідного набору знань, цінностей, символів, ідеалів тощо. А якщо це так, таким чином, самоосвіта не може бути однозначно адаптаційною, в ній передбачається «запас свободи», створюваний поліструктурністю і внутрішньою динамікою освоєння якомога більшого культурного простору, як розширення можливостей виживання. Самоосвіта дає людині свободу творчості свого життя і свого образу, які вона формує сама, адаптуючись до обставин буття, дає можливість їх здолати.

Якщо розглядати особистість не лише як результат докільля й організованої педагогічної дії, тоді процес самоосвіти можна визначити як систему обґрунтування ціннісних орієнтирів і використання різних способів стимуляції особистісного саморозвитку (методик регулювання, педагогічного керівництва саморозвитком особистості тощо).

Етап актуалізації самоосвіти в особистості дуже індивідуальний. У цей час, як правило, змінюються якісь зовнішні умови (хоча і необов'язково), але найважливіше те, що відбувається надбання внутрішньої свободи і впевненості в собі, відчуття задоволення і радості від зайняття самоосвітою, усвідомлення того, що самоосвіта – спосіб реалізації своєї внутрішньої свободи, що суб'єктивно фіксується. «Повышение ответственности, – пише С. Л. Рубінштейн, – за свои действия в условиях свободы выбора подчеркивает значимость развития сознания личности. Без сознания, без способности занять определенную позицию, личности нет» [4, с. 245]. Суб'єктивно це відчувається в тому, що людина переживає радість пізнання і реалізації його результатів, активно формує і часто публічно декларує власні погляди за різними аспектами соціального життя, професійної сфери, культури тощо.

Самоосвіта може бути визначена як процес формування (утворення) сфери знань соціального суб'єкта, обумовлений комплексною дією соціорегулятивних механізмів (потреби, інтереси, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації). Тобто система цінностей визначає спрямованість самоосвіти і тому суб'єкт

самоосвіти доцільно розглядати як емпіричне «Я» в контексті повсякденності, що характеризується цілісністю. «Я» як творець для себе виступає творцем не лише життєвого світу, але і світів найвищих значень (науки, мистецтва, релігії та ін.), інтеріоризуючи і відтворюючи знання наукове, освітнє, повсякденне та ін.

Самоосвіта все частіше спрямовується у сферу придбання й уточнення наших загальних ідей, подолання професійної замкнутості. Виведення ідеології свого життя і діяльності – ця складова лінія в самоосвіті однаково важлива для кожної людини, для будь-якого віку.

Для того щоб отримати бажаний результат і наблизити свій реальний образ до ідеалу, потрібно вміти управляти власним розвитком. Передусім це вміти взяти на себе особисту відповідальність за власне життя. Абсолютно необхідно збудувати свою професійно-освітню стратегію, яка б враховувала конкретні особливості і запити, а також освітню траєкторію як спосіб досягнення бажаної мети.

Освітня траєкторія – можливість особистості на основі вибору визначити свій освітній шлях у задоволенні потреб в освіті, отриманні кваліфікації в обраній галузі, в інтелектуальному, фізичному, моральному розвитку з урахуванням праці, самооцінки можливостей. Реалізація наміченого плану безпосередньо пов'язана з навичками самоорганізації і саморегуляції.

Самоосвітня діяльність, по-перше, є онтологічна категорія людської реальності (а не приватна форма її активності), вона завжди суб'єктна; у цієї форми діяльності є свій власник, автор (творець) і розпорядник (організатор). Не буває самоосвітньої діяльності безсуб'єктної. Водночас, самоосвітня діяльність завжди предметна (чи об'єктна); ця її властивість вказує на те, що вона завжди розгортається в деякому вже попередньому просторі. Вона підкоряється деяким об'єктивним умовам свого перебігу: вона пластична і згідна відносно свого об'єкта; вона спрямована і доцільна. Виходячи з того, що самоосвітня діяльність – це процес пізнання навколишньої дійсності шляхом самостійного отримання знань, слід зауважити, що самоосвіта (і як автономне явище, і як складова інших видів діяльності) є формою організації і реалізації процесу пізнання людини, виступаючи його соціальною передумовою й умовою здійснення.

Висновок. Таким чином, самоосвіта – це результат особистої творчості, а не приросту знань, умінь і навичок. Іншими словами, для того щоб досягти добрих результатів, потрібно постійно вивчати себе, знати свої достоїнства і недоліки, поступово формувати в собі той внутрішній стрижень, на якому будуватимуться не лише професійний, але й особистий розвиток. Кожен індивідуум має тенденцію до індивідуалізації, або саморозвитку.

Сьогодні вирішується, яка з двох парадигм освіти домінуватиме: раціоналістично-технократична, когнітивна, де вищою цінністю оголошуються знання, уміння, навички, або ж емоційно-вольова, де вищою цінністю є людина й увесь навчально-виховний процес визначається як особисто-орієнтований. Саме тому самоосвіта стає необхідним, постійним додатком життя культурної, освіченої людини, заняттям, яке супроводжує її завжди. У сучасній культурній ситуації самоосвіта може зумовити соціокультурну незалежність і самостійність особистості. Зважаючи, що сам феномен самоосвіти породжений кризою світової освітньої системи, саме вона прокладає шлях до виходу з цієї безвиході.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буева Л. П. Культура и образование. Проблемы взаимодействия. Материалы «круглого стола» / Л. П. Буева // Вопр. философии. – 1997. – №2. – С. 3–37.
2. Гончаренко Н. В. Гений в искусстве и науке / Н. В. Гончаренко. – М., 1991. – 430 с.
3. Лозовой В. А. Самообразование студента: проблемы и опыт / В. А. Лозовой // Учен. зап. ХГИ НУА. – Вып. 1. – Харьков, 1995. – 110 с.
4. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – М. : Педагогика, 1976. – 341 с.
5. Смирнов С. А. Философия. Образование. Культура / С. А. Смирнов. – Новосибирск, 1990. – 285 с.

САМООБРАЗОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ КАК ТВОРЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Бурлука Е. В.

Отражено активное, творческое начало самообразования личности, когда человек с помощью самообразования создает свой образ, свою жизнь, утверждает новые пути развития.

Ключевые слова: самообразование личности, самообразовательная деятельность, самообразовательная активность, саморазвитие, самосовершенствование.

SELF-EDUCATION OF PERSONALITY AS CREATIVE ACTIVITY

Burluka O. V.

The active, creative beginning of self-education of personality is reflected, when a man by means of self-education creates the character, life, asserts the new ways of development.

Key words: self-education of personality, selfeducational activity, selfeducational activity, self-development, is self-perfection.

УДК 316.4.063.36:321.7

Г.І. Гаврилюк, кандидат історичних наук, доцент

НЕСВРОПЕЙСЬКІ ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАНЗИТИ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ)

Проаналізовано політичні процеси в Північній Африці та на Близькому Сході, які розпочалися наприкінці 2010 р. Стверджується, що до початку «Арабської весни» в регіоні були відсутні як демократичні, так і лібералізовані політичні режими. Політичні події, що спостерігалися в 12 державах протягом 2010–2013 рр., розглядаються як демократичний транзит особливого – «неузгодженого» типу. Доводиться, що у трьох державах регіону – Лівії, Єгипті та Тунісі – транзит перейшов у другу фазу – власне демократизації та прогнозується поява «дефектних» демократій як необхідного і закономірного наслідку виявлених особливостей відповідного процесу режимних змін, що відбулися.

Ключові слова: «Арабська весна», політичний протест, фітна, розкол еліт, «неузгоджений» демократичний транзит, дефектні демократії.

Актуальність проблеми. У другому десятилітті ХХІ ст. демократія все ще всупереч песимістичним прогнозам залишається світовим трендом. Функціонування демократій і процеси демократизації істотно впливають на міжнародну політику, сприяють формуванню міждержавних союзів і коаліцій та визначають статус і місце держав у світовій політичній системі. Природно, що демократія, переходи до демократії, консолідація демократії, успіхи, невдачі та особливості відповідних процесів залишаються в центрі уваги політологів усього світу.

Отже, актуальність пропонованої читачеві статті визначається черговою зміною характеру світового процесу демократизації, яка намітилася, як здається, наприкінці 2010 р.

Свого часу ми висловлювали припущення, що третя хвиля демократизації, існування якої обґрунтував С. Хантінгтон, має дві фази розвитку, кожна з яких характеризується власними параметрами: екстраординарну (1974–1998 рр.) та ординарну (з 1998 р.) [1].

Політичні події, що в наш час розгортаються в Північній Африці та на Близькому Сході, дозволяють з великою часткою ймовірності стверджувати про повернення демократизації на глобальний рівень і, отже, відновлення екстраординарної фази її третьої хвилі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Корпус досліджень, на які ми спираємося, складається з двох нерівнозначних груп. До першої належать

теоретико-методологічні розробки, які здійснювалися з початку 1970-х років у межах політичної та соціологічної наук і призвели до появи серії концепцій та теорій, що відомі під назвою «політичної транзитології». Основні роботи такого роду належать політологам Д. Растову, Г. О'Доннеллу, Ф. Шміттеру, А. Степану, С. Хантінгтону, В. Меркелю та соціологам Х. Лінцу, С. Валензуелі, А. Пшеворському, Л. Даймонду тощо.

Друга група складається з досліджень істориків-арабістів і політологів 2011–2012 рр. У працях О. Васильєва, А. Коротаєва, Ю. Зінькіної, Є. Зеленева, А. Саватєєва, Л. Ісаєва, Л. Фітуні, О. Ткаченка, А. Р. Шишкіної, Г. Лук'янова, А. Федорченка, О. Крилова, В. Куделева, В. Целуйка та інших науковців методами історичного дослідження від хронологію подій у Північній Африці та на Близькому Сході покладено початок розв'язання проблем причин масових акцій протесту, розстановлення політичних сил у межах кожної окремої країни, проаналізовано роль збройних сил та міжнародних чинників у розгортанні політичних процесів.

Метою статті є застосування транзитологічної методології до аналізування політичних подій 2010–2013 рр. у Північній Африці та на Близькому Сході задля з'ясування їх місця у глобальному процесі світової демократизації.

Вклад основного матеріалу. Політичні події в Північній Африці та на Близькому Сході, що досліджуються, мали вигляд масових вуличних акцій протесту, які раптово виникли, дуже швидко, протягом неповних чотирьох місяців, з грудня 2010 по березень 2011 р., охопили значну кількість держав у межах однорідного політико-культурного регіону та мали своїм наслідком радикальні, помірковані чи косметичні зміни низки політичних систем.

Регіон, у межах якого відбувалися зазначені події, політично об'єднується Лігою арабських держав (далі – ЛАД), що включає 22 держави-члени. Моніторинг ЗМІ за відповідний період дає змогу стверджувати, що до процесу політичних змін було тією чи іншою мірою втягнуто від 12 до 14 держав регіону (Катар та ОАЕ не зазнали внутрішньополітичних потрясінь, проте відігравали роль активних зовнішніх чинників). Поза межами процесу, а отже, й аналізування, опинилися периферійні держави ЛАД, такі як Мавританія, Сомалі, Коморські острови, Судан і Джибуті, а також країни, що обтяжені іншими політичними проблемами, – Ліван, Палестина та Ірак, де не спостерігалось жодних протестів або відбулися нечисленні та нетривалі акції солідарності з рухами протесту сусідніх держав.

Політико-правовий стан 14 держав ЛАД напередодні подій дозволяє з'ясувати програма *Freedom In The World* американської неурядової організації *Freedom House* (табл. 1).

Таблиця 1

**Політичні права та громадянські свободи у 14 державах ЛАД
станом на 2010 та 2012 рр.**

Держава	2010 р.			2012 р.		
	Статус	PR	CL	Статус	PR	CL
Алжир	не вільна	6	5	не вільна	6	5
Туніс	не вільна	7	5	частково вільна	3	4
Лівія	не вільна	7	7	частково вільна	4 ↑	5 ↑
Єгипет	не вільна	6	5	частково вільна	5 ↑	5
Сирія	не вільна	7	6	не вільна ↓	7	7
Ємен	не вільна	6	5	не вільна	6	6
Марокко	частково вільна	5	4	частково вільна	5	4
Йорданія	не вільна	6	5	не вільна ↓	6	5
Кувейт	частково вільна	4	5	частково вільна	5 ↓	5
Саудівська Аравія	не вільна	7	6	не вільна	7	7
Оман	не вільна	6	5	не вільна ↓	6	6
Бахрейн	не вільна	6	5	не вільна	6	6
Катар	не вільна	6	5	не вільна	6	5
ОАЕ	не вільна	6	5	не вільна ↓	6	6

*Примітка: **PR** – політичні права (*political rights*); **CL** – громадянські свободи (*civil liberties*). Дані взято з сайту <http://freedomhouse.org>, а також [2, с. 13–17]

Наведені дані засвідчують, що жодний близькосхідний режим наприкінці 2010 р. не відповідав мінімальним критеріям електоральної демократії, і тільки дві держави – Марокко і Кувейт – визнавалися частково вільними, тобто їх політичні режими мали певні ознаки лібералізації.

Додаткові показники політичного розвитку держав Північної Африки та Близького Сходу напередодні кардинальних змін пропонує проект «Index Democrasu», розроблений Economist Intelligence Unit. Відповідно до нього за рівнем розвитку демократії країни поділяються на чотири групи: 1) *повні демократії* (Full democracies), індекс від 10 до 8; 2) *дефектні демократії* (Flawed democracies), індекс від 7,9 до 6; 3) *гібридні режими* (Hybrid regimes), індекс від 5,9 до 4; 4) *авторитарні режими* (Authoritarian regimes), індекс від 3,9 до 0 [3, с. 31–42].

Дані проекту «Index Democrasu» (табл. 2) характеризують режими всіх 14 держав як авторитарні, проте виокремлюють три режими, а саме Кувейт, Марокко та Йорданію, які за рівнем плюралізму (рейтинг від 3,17 до 3,58) наближаються до гібридних режимів на тлі відповідного індексу громадян-

ських свобод (від 3,82 до 4,12). Певні потенції демократичного розвитку фіксуються також у Бахреїні та Алжирі.

Таблиця 2

Індекс демократії 2010 для 14 арабських держав

Держава	Загальний індекс	Електоральний процес та плюралізм	Громадянські свободи
Кувейт	3,88	3,58	3,82
Марокко	3,79	3,50	4,12
Йорданія	3,74	3,17	3,82
Бахрейн	3,49	2,58	3,53
Алжир	3,44	2,17	4,41
Катар	3,09	0,00	4,41
Єгипет	3,07	0,83	3,53
Оман	2,86	0,00	4,12
Туніс	2,79	0,00	3,24
Ємен	2,64	1,33	1,18
ОАЕ	2,52	0,00	2,94
Сирія	2,31	0,00	1,76
Лівія	1,94	0,00	1,47
Саудівська Аравія	1,82	0,00	1,47

*Примітка: Джерело даних [3, с. 6–7]

Отже, аналізування емпіричних даних показує, що лише три держави регіону (Кувейт, Марокко, Йорданія) були готові в 2010 р. розпочати так званий «узгоджений» (cooperative), тобто еволюційний, перехід до демократії за умови наявності відповідної політичної волі правлячих еліт. Решта (можливо, за винятком Алжиру) мали шанси лише на «неузгоджений» (noncooperative) перехід, який зазвичай розпочинається з революційного повалення авторитарного режиму та призводить до повністю непередбачуваних результатів.

Однак, як це не дивно, транзитивні процеси наприкінці 2010 р. розпочалися зовсім не в тих країнах, у яких склалися, як це здавалося, найсприятливіші для них умови, актуалізувавши, таким чином, саме модель «неузгодженого» транзиту, яка була розроблена американським політологом М. Макфолом для посткомуністичних переходів [4, с. 220–225].

Стосовно місця і часу початку згаданих процесів існують три точки зору з різним ступенем обгрунтування.

Перша, формальна, звертає увагу на вуличні акції в Алжирі, що відбулися на початку грудня 2010 р. У зв'язку із здорожчанням продовольства та спорадично тривали протягом січня та лютого 2011 р. [5, с. 5]. Проте події в Алжирі були звичайними мітингами, які організовувалися легальними політичними партіями ліберального спрямування, що згодом об'єдналися в «Національну координацію за зміни та демократію». Перша маніфестація з вимогами режимних змін у вигляді закликів до відставки президента А. Бутефліки, скасування закону про надзвичайний стан і боротьби з корупцією в держапараті відбулися лише 12 лютого 2011 р. [5, с. 170], тобто наступного дня після відставки Х. Мубарака в Єгипті.

Друга, орієнтована на результат, наполягає на пріоритеті Туніса, де 18 грудня 2010 р. розпочалися масові акції протесту проти економічної політики уряду, безробіття та свавілля поліції, які до 10 січня 2011 р. набули політичного характеру та швидко закінчилися розпуском уряду, парламенту та втечею з країни президента Зін аль-Абідіна бен Алі [5, с. 5; 6, с. 25; 7, с. 2].

Третя, орієнтована на здатність запускати «ефект доміно», вказує на Єгипет і «День гніву» 25 січня 2011 р., мотивуючи це низьким авторитетом Тунісу в арабському світі та його неспроможністю бути прикладом для наслідування, що з цього статусу прямо випливає. Деякі прихильники третьої точки зору намагаються поборювати перші дві навіть у хронологічній площині, штучно датуючи початок «Арабської весни» 25 жовтня 2010 р., тобто мітингом опозиційних сил у Каїрі напередодні парламентських виборів, що відбулися 25 листопада та 5 грудня 2010 р. [8, с. 10].

На наш погляд, доцільно говорити про тунісько-єгипетський початок демократичного транзиту в регіоні та своєрідний розподіл ролей між країнами. Туніські події створили так званий «арабський прецедент», який полягав у тому, що диктатора, котрий перебуває при владі протягом декількох десятків років, можна усунути від влади не тільки шляхом військового перевороту, а й за допомогою народних повстань [6, с. 25]. Цей прецедент надав потужний поштовх антиурядовим рухам у всьому арабському світі. Однак єгипетські заворушення, наочно перетворивши можливість на дійсність, забезпечили арабським протестам масштабність та всеосяжність. Після цього «ефект доміно» в Північній Африці та на Близькому Сході став dokonаним фактом.

Достатньо різноманітні гасла «Арабської весни» були віддзеркаленням глибинних проблем регіону. Перелік цих проблем вдало узагальнив російський дослідник А. Васильєв: криза авторитарної моделі влади та поліцейсько-репресивних режимів; відсутність системи зміни лідерів; блокування

режимами спроб сформувати основи громадянського суспільства; жахлива корупція; розрив між багатими та бідними; високий рівень безробіття; суперечності між завищеними сподіваннями освіченої молоді та можливостями їх реалізації; відсутність демократичних прав і свобод; вплив зростання цін на продовольство тощо [9, с. 36].

Проте зазначені причини поглинаються головною – кризою легітимності правлячих режимів, яка позначилася в авангардному гаслі арабської молоді: «*Аш-шааб йурид іскат ан-нізам* – народ хоче падіння режиму». Саме його писали на стінах будинків і парканах школярі в сирійському місті Дараа, арешт яких спровокував масові протести, що спалахнули 15 березня 2011 р. та швидко перетворилися на повномасштабне національне повстання з вимогою відставки уряду та президента країни Башара аль-Асада [10, с. 119–120].

Отже, критерій легітимності дає змогу класифікувати режими регіону на три групи: а) нелегітимні, насеристські за походженням, режими – Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет, Сирія, Ємен; б) режими, що позбавлені демократичної легітимності, але мають традиційну, яка підсилюється обмеженими ліберальними реформами та соціальними програмами, – Марокко, Йорданія, Кувейт; в) режими, що позбавлені демократичної легітимності, проте мають традиційну та практично необмежені фінансові ресурси, які дозволяють підкріплювати легітимність у разі потреби, – Саудівська Аравія, Оман, Бахрейн, Катар, ОАЕ.

Різні варіанти легітимності правлячих режимів обумовили дві моделі політичного процесу в регіоні: 1) «*неузгоджений*» демократичний транзит, котрий виглядає як повалення режиму, яке розпочинається з вимоги відставки його ключової фігури – президента з наступним проведенням демократичних виборів і конституційної реформи; 2) *ініціювання знизу* «узгодженого» демократичного транзиту у вигляді висування до глави держави вимог щодо негайного проведення демократичних реформ і гарантування політичних прав і громадянських свобод.

Оптимальною формою для першого етапу обох видів демократичного транзиту виявився модернізований сучасними інформаційними технологіями та демократичними гаслами варіант традиційної арабської *фїтни*.

Фїтна (смута – *араб.*) – це діяльне висловлювання колективного незадоволення. Вона може не мати соціального й економічного підґрунтя та очевидних організаторів. Політичні позиції протестувальників, як правило, нечіткі, вимоги розпливчасті. Їх поведінка базується скоріше на емоційному сприйнятті того, що відбувається, ніж на його раціональному осмисленні.

Соціальна функція фїтни полягає не стільки у вирішенні якихось конкретних завдань, скільки у спонуканні до їх розв'язання тих, від кого це може

залежати. У сучасному арабському світі фітна в умовах відсутності інших можливостей перетворюється на універсальний інструмент тиску на владу, неформальну модель політичної поведінки та елемент ліберальної політичної культури [6, с. 18–20; 9, с. 113–116; 11, с. 11–12]. Залежно від поведінки правлячої еліти фітна може припинитися, розвинути в *сауру* (революцію – *араб.*) чи перетворитися на *інкляб* (повстання – *араб.*) [9, с. 116; 11, с. 12].

З погляду транзитології фітну можна тлумачити як своєрідний, значно прискорюваний та істотно радикальніший, варіант підготовчої фази демократичного транзиту в розумінні Д. Растова, який встановлює рівновагу правлячих та опозиційних сил і створює умови для переходу до фази ухвалення рішень.

Найрішучіший виклик арабська фітна кинула шести нелегітимним режимам першої групи. Шляхи її розвитку визначило співвідношення двох чинників: стійкості режиму та наявності/відсутності розколу правлячої еліти (табл. 3).

Таблиця 3

**Співвідношення чинників успіху демократичного транзиту
в шести державах ЛАД**

Держава	Характер режиму	Розкол еліти
Туніс	нестійкий	присутній
Єгипет	нестійкий	присутній
Ємен	нестійкий	присутній
Алжир	нестійкий	відсутній
Лівія	стійкий	присутній
Сирія	стійкий	відсутній

Нестійкий характер алжирського, туніського, єгипетського та єменського режимів мав витоки в їх еволюції на початку 1990-х рр. Тоді під впливом глобальних процесів демократизації у цих державах були інсталювані деякі демократичні інститути, що дозволило їх політичним режимам набути статусу перехідних. До 2011 р. ці інститути повністю деградували. Тотальна фальсифікація виборів, спотворене функціонування псевдопредставницьких органів влади та псевдобагатопартійних систем лише дискредитували та послабили й без того не дуже легітимні режими. Лівія та Сирія, які проігнорували світові демократичні тенденції 1980–1990-х рр., таких додаткових проблем не мали.

Розкол правлячих еліт у Тунісі, Єгипті, Ємені та Лівії спричинило становлення сімейно-кланових режимів з виразною тенденцією до успадкування президентської посади, що розвивалася на тлі кризи особистої влади

лідерів, які занадто довго виконували свої функції (від 23 років у Тунісі до 42 років у Лівії).

Параметри розколу правлячої еліти в кожній країні мали свої особливості. Так, у Лівії спостерігалася загострення застарілого розколу плеємних еліт Тріполітанії та Кіренаїки. У Тунісі з 2004 р. відбувалася ескалація протистояння армії та спецслужб, а також президентського клану Бен Алі – Трабелсі з іншими політико-економічними угрупованнями країни. У Єгипті спостерігався конфлікт між політичною групою «спадкоємця» Х. Мубарака Гамалія та військовою елітою, яка звикла контролювати посаду президента. У Ємені суттєві суперечності знову ж з питання заміщення посади президента [10, с. 35] намітилися всередині зейдитської громади – між родинами Салеха та Аль-Ахмар. Алжир і Сирія уникли елітного розколу завдяки відносно гнучкій системі ротації президентів і збереженню традиційної політичної ролі армії у першому випадку та єдності алавітської громади, до якої належить родина Асад, – у другому.

У Тунісі і Єгипті протестувальникам вдалося досягти найбільших успіхів. У короткий строк відносно мирним шляхом були відправлені у відставку «вічні» президенти, розпущені парламенти, заборонені правлячі партії, розпочате кримінальне переслідування представників поваленого режиму, владу передано тимчасовому президенту (М. Гануші, 14–15 січня 2011 р., Ф. Мебазаа, 15 січня – 12 грудня 2011 р.) у Тунісі та Верховній Раді Збройних Сил на чолі з маршалом М. Х. Тантаві (11 лютого 2011 р. – 30 червня 2012 р.) у Єгипті. Сприятливий розвиток подій дозволив відразу перейти до другої фази демократичного транзиту, тобто власне демократизації.

У Ємені процес затягнувся до листопада 2011 р. і був ускладнений збройним конфліктом між урядовими військами та підрозділами родини Аль-Ахмар, який відбувався паралельно антиурядовим виступам і був локалізований у столиці країни м. Сана. Відповідно успіхи виявилися менш вагомими: відставка президента А. А. Салеха, обрання на посаду президента компромісної фігури в особі Абд Раббун Мансура Хаді, визначення порядку та строків проведення конституційної реформи при збереженні влади правлячої партії Всезагальний народний конгрес. Отже, перехід до встановлення демократії не відбувся, проте відкрилися можливості для лібералізації режиму та застосування другої моделі демократичного транзиту на кшталт марокканського.

У Лівії та Сирії проти демонстрантів відразу застосували армію, що викликало національні антиурядові повстання, які швидко розвинулися у повномасштабні громадянські війни. Проте розкол правлячої еліти та політика диверсифікації збройних сил, яку проводив М. Каддафі в 1980–1990-ті роки

[12, с. 31], зробили війну в Лівії нетривалою. Різноманітні напіввійськові формування, які існували в Лівії, з початком війни «самовизначилися» та підпорядкувалися лідерам племен, що й спричинило характер війни як між-племінного конфлікту. Навіть малочисельні регулярні частини лівійської армії, у тому числі Джамахірійська гвардія, Панафриканський легіон, 32-га бригада, підпорядковувалися племінним вождям та членам родини М. Каддафі [12, с. 33]. Не випадково, що останнім прихистком каддафістів були племінні центри Сірт і Бані-Валід. Причому племена каддафа та варфалла відповідно воювали не стільки за збереження режиму, як за своє місце в майбутній політичній системі [13, с. 255, 257–258]. У такій війні перемога сил М. Каддафі була неможливою, а отже, режимні зміни неминучими.

У Сирії громадянська війна набула характеру бойових дій між армією, яка в цілому зберегла вірність правлячому режиму, та повстанськими угрупованнями «Вільної сирійської армії» та «Братів-мусульман». Такий характер війни призвів уже влітку 2013 р. до гуманітарної катастрофи та остаточної делегітимізації режиму, що зробило виживання останнього малоймовірним.

Особливістю розвитку політичного процесу в Лівії та Сирії стало створення альтернативних органів влади – Перехідної Національної Ради та Ради національного порятунку відповідно, що було зумовлено розгортанням громадянських воєн у цих державах. Як показав подальший розвиток подій, виникнення подібних органів є сприятливим чинником демократичного транзиту, оскільки, по-перше, спонукає опозиційні сили завчасно узгодити позиції на основі визнання демократичних правил політичної конкуренції; по-друге, в разі перемоги, створює належні умови для усунення консервативних акторів авторитарного режиму від політичного процесу. Неуспіх у створенні аналогічного органу в Ємені відчутно загальмував процес режимних змін.

В Алжирі монолітність еліти та відносна гнучкість псевдодемократичної політичної системи дозволили нейтралізувати фітну політичними поступками та «заморозити» демократичний транзит, одночасно зберігши можливості для лібералізації режиму.

У восьми державах другої та третьої груп не спостерігалось ні розколу еліт, ні нестійкості режимів, тому фітна, за винятком Бахрейну та Оману, не набула гострих форм. Нейтралізація антиурядових виступів була досягнута шляхом комбінування застосування сили та політичних поступок на кшталт відставки уряду, косметичних змін конституції та виборчого закону. Причому в Марокко, Йорданії та Кувейті переважали політичні поступки, у державах третьої групи – силові заходи до застосування збройних сил включно

(в Омані – власних, в Бахреїні – іноземних), які доповнювалися маневром під назвою «заливання протесту грошима» [5, с. 242–243]. Результатом подій виявилася делібералізація політичних режимів у всіх державах другої та третьої груп за винятком Марокко та Катару (див. табл. 2).

Демократичні транзити у своїй другій, в розумінні Ф. Шміттєра та Г. О'Доннелла, фазі спостерігалися лише в трьох державах: Лівії, Тунісі та Єгипті. Особливостями цього транзиту є паралельний перебіг демократизації і лібералізації та його «неузгоджений» характер. Друга особливість істотно підвищує вагу процедурних чинників транзиту, оскільки проведення вільних виборів у трьох країнах ще не є виявом згоди всіх політичних акторів щодо демократичних правил гри у процесі конкурентної боротьби за владу, а лише заповненням вакууму влади, який виник після повалення авторитарних режимів.

Вибори, що були проведені в Тунісі, Єгипті та Лівії в період з жовтня 2011 р. по липень 2012 р., засвідчили формування в усіх трьох державах своєрідного трикутника політичних сил: ісламісти, ліберально-світський блок та дещо дезорганізовані актори попереднього режиму. Від взаємовідносин між цими таборами залежить майбутнє демократії в Лівії, Тунісі та Єгипті. Найоптимальніше розвиваються події в Лівії та Тунісі, де встановилася відносна рівновага сил, спостерігаються узгоджені дії щодо конституційних проєктів і поміркований характер кадрових призначень. Невипадково, що, за оцінюванням *Freedom House*, Лівія та Туніс набули статусу частково вільних країн (табл. 2) і досягли критеріїв електоральних демократій. Проблемою Тунісу є нездатність влади приборкати радикальних ісламістів, які вчиняють вбивства світських діячів, чим провокують нові масові виступи, урядові кризи та втручання армії в політичний процес.

Найгірше, з точки зору демократизації, події розгортаються в Єгипті, де ісламістська Партія свободи та справедливості отримала значну перевагу над своїми конкурентами на парламентських і президентських виборах, чим зруйнувала баланс сил. Дії президента М. Мурсі, які відверто спрямовувалися на консолідацію влади, порушення незалежності судової системи, проштовхування через референдум ісламістської конституції, залучення збройних сил до виконання поліцейських функцій [14, с. 3], об'єднали проти нього ліберальні, світські та військові сили [14, с. 4–5], що забезпечило успіх військовому перевороту в липні 2013 р. Демократичний транзит у Єгипті, здається, почав набувати циклічного характеру.

Таким чином, події, що з кінця 2010 р. відбуваються в Північній Африці та на Близькому Сході, можна вважати демократичним транзитом, оскільки вони спричинили або мали на меті спричинити режимні зміни. Перша си-

туація зафіксована даними *Freedom House* для Лівії, Тунісу та Єгипту; друга – відбулася в гаслах і діях протестувальників в Алжирі, Марокко, Сирії, Ємені, Йорданії, Саудівській Аравії, Омані, Кувейті та Бахреїні, де демократичний транзит було загальмовано владними структурами за допомогою певних запобіжних заходів, що подекуди призвело до делібералізації режимів.

Проте північноафриканський демократичний транзит відрізняється від аналогічних південноєвропейських і латиноамериканських процесів 1970–1980-х років. Перша відмінність – це незацікавленість правлячих еліт у демократичних змінах та, отже, відсутність фази лібералізації режиму, яка має передувати фазі демократизації; друга – відсутність «пакту» між будь-якими, чи то правлячими, чи то опозиційними акторами щодо інсталяції демократичного механізму політичної конкуренції, який має відбутися ще до демонтажу недемократичної політичної системи.

Наявність означених відмінностей від класичних демократичних транзитів надає підстави класифікувати північноафриканські режимні зміни як «неузгоджений», або «непактований», демократичний транзит. Така класифікація наближує північноафриканський транзит до посткомуністичного, оскільки обидва починаються з демонтажу існуючої політичної системи.

Однак відмінності північноафриканського транзиту від посткомуністичного суттєвіші за подібності. По-перше, висхідною точкою транзиту є псевдодемократія, а не тоталітаризм. По-друге, політична криза режиму не провокується його економічною, соціальною чи ідеологічною недієздатністю. Вона спричиняється несподіваною делегітимізацією режиму, яка настає внаслідок кардинальних зрушень у його сприйнятті громадянами. По-третє, північноафриканський транзит не набуває характерної для посткомуністичного форми подвійного чи потрійного переходу, оскільки не відчуває потреби в докорінному економічному реформуванні та державотворенні. Проблема, що може ускладнити демократичні перетворення в регіоні, має культурний характер, а саме: конфлікт між світським вестернізованим і традиційним світосприйняттям різних прошарків місцевих суспільств.

Отже, результат північноафриканського демократичного транзиту буде відмінним від результатів як класичних, так і посткомуністичного транзитів. Напевне, він не призведе найближчим часом до становлення ліберальних демократій західного типу, проте й не закінчиться виникненням нових авторитаризмів. Найвірогіднішим результатом буде поява цілком оригінальних варіантів дефектної демократії, вивчення яких на засадах транзитології посприє кращому розумінню функціонування їх аналогів в інших регіонах світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилюк Г. І. Результати третьої хвилі демократизації: можливі варіанти й інтерпретації / Г. І. Гаврилюк // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого: Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2010. – № 5. – С. 31–41.
2. Freedom in the World 2013: Democratic Breakthroughs in the Balance. Selected Data from Freedom House's Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties / by Arch Puddington [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Booklet.pdf>
3. Democracy Index 2010. Democracy in retreat / The Economist Intelligence Unit [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy_Index_2010_web.pdf
4. McFaul M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transition in the Postcommunist World / Michael McFaul // World Politics. – 2002. – Vol. 54. – P. 212–244.
5. Политическое цунами. Аналитика событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке / С. Кургинян, Ю. Бялый, А. Кудинова и др.; под ред. С. Кургиняна. – М. : МОФ ЭТЦ, 2011. – 288 с.
6. Исаев Л. М. Египетская смута XXI века / Л. М. Исаев, А. Р. Шишкина. – М. : URSS, 2012. – 108 с.
7. Васильев А. М. Цунами революций / А. М. Васильев // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 3. – С. 2–18.
8. Фитуни Л. Л. Ближний Восток: технологии управления протестным потенциалом (уроки арабских восстаний) / Л. Л. Фитуни // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 12. – С. 8–16.
9. Васильев А. М. Рецепты Арабской весны: русская версия / А. Васильев, Н. Петров. – М. : Алгоритм, 2012. – 304 с. – (Политический бестселлер).
10. Исаев Л. М. Сирия и Йемен: Неоконченные революции / Л. М. Исаев, А. Р. Шишкина. – М. : URSS, 2012. – 264 с.
11. Зеленов Е. И. Смута, анархия, революция: арабская политическая культура на пути в будущее / Е. И. Зеленов // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 1. – С. 8–12.
12. Лукьянов Г. В. Ливийская армия от «революции аль-Фатех» до «Арабской весны» / Г. В. Лукьянов // Азия и Африка сегодня. – 2012. – № 9. – С. 27–34.
13. Чужие войны / М. С. Барабанов, И. П. Коновалов, В. В. Куделев, В. А. Целуйко ; под ред. Р. Н. Пухова. – М. : Центр анализа стратегий и технологий, 2012. – 272 с.
14. Васильев А. М. Египетская конституция: исламское «да» светскому «нет» / А. М. Васильев, Д. И. Виницкий // Азия и Африка сегодня. – 2013. – № 3. – С. 2–10.

НЕЕВРОПЕЙСКИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ТРАНЗИТЫ (НА ПРИМЕРЕ ГОСУДАРСТВ СЕВЕРНОЙ АФРИКИ И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА)

Гаврилюк Г. И.

Проанализированы политические процессы, начавшиеся в Северной Африке и на Ближнем Востоке в конце 2010 г. Утверждается, что до начала «Арабской весны»

в регионе отсутствовали как демократические, так и либерализованные политические режимы. Политические события, которые происходили в 12 государствах в 2010–2013 гг., рассматриваются как демократический транзит особого – «несогласованного» типа. Доказывается, что в трех государствах региона – Ливии, Египте и Тунисе – транзит перешел в свою вторую фазу – собственно демократизации и прогнозирует появление «дефектных» демократий как необходимого и закономерно-го следствия особенностей соответствующего процесса произошедших режимных изменений.

Ключевые слова: «Арабская весна», политический протест, фитна, раскол элит, «несогласованный» демократический транзит, дефектные демократии.

NON-EUROPEAN DEMOCRATIC TRANSITS (AS BASED ON THE EXAMPLE OF NORTH AFRICAN COUNTRIES AND MIDDLE EAST)

Gavrilyuk G. I.

The article analyses political processes in Northern Africa and in the Middle East which started in late 2010. The author claims that before the «Arabic spring» there were neither democratic nor liberalized political regimes in the region. Political events taking place in 12 states during 2010–2013 are considered special «noncooperative» democratic transit. The author proves that in three states of the region – Libya, Egypt, and Tunisia – the transit shifted to the other phase, democratization itself, and predicts the emergence of imperfect democracies as expected and typical consequence of the detected peculiarities of the corresponding conditional changes which occurred.

Key words: «Arabic spring», political revolt, fitnah, split of the elites, «noncooperative» democratic transit, imperfect democracies.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 316.472.47:351.74

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ПРАВООХОРОННІЙ АКМЕОЛОГІЇ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розглянуто акмеологічні категорії «професіоналізм» та «особа професіонала» з позицій соціологічної науки. Визначено механізм становлення професіонала як соціокультурного типу. Запропоновано алгоритм аналізування феномену професіоналізму в правоохоронній діяльності в рамках інтегрального соціолого-акмеологічного підходу.

Ключові слова: правоохоронна акмеологія, особистість професіонала, професіоналізм.

Актуальність проблеми. Проблема визначення та теоретичного осмислення категорій «професіонал», «професіоналізм», «культура особи професіонала» не є новою для вітчизняної та зарубіжної науки. Так, вітчизняне суспільствознавство досить багато уваги приділяло питанням розвитку особистості у соціокультурній практиці, зокрема у професійній діяльності. У цілому вирішення питання про можливість прогресивного розвитку особистості в перебігу професіоналізації залежало від визнання чи невизнання професійного поділу праці фактом суспільних відносин.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Точка зору вчених з цієї проблеми зазнавала значних змін. У 20-х роках ХХ ст. у наукових працях А. Гастєва, О. Єрманського, П. Керженцева, С. Струмліна було поставлене питання про правомірність відокремлення та аналізування професійного поділу праці. За відомих обставин воно стало активно обговорюватися лише у 60-х роках в основному на шпальтах журналів «Вопросы философии» та «Вопросы экономики». Найбільш активними учасниками цього обговорення були В. Єльмєєв, Д. Кайдалов, О. Корнієнко, Л. Логвінов, Н. Маневич, І. Сигов. У той час домінувало визначення академіка С. Струмліна, який характери-

зував професію як певний вид діяльності, заняття, що потребує специфічних знань та навичок. У 70-х роках професія стала розглядатися або як форма вияву конкретної праці, або як засіб впливу на предмет праці, або як основа джерел доходів. У 80–90-ті роки вивчення проблеми продовжилося, склався загально визнаний погляд на професію як на філософсько-економічну категорію. У роботах О. Курильова, В. Лозового, І. Чанглі, Б. Рященка, М. Солодкова професійний поділ праці тлумачився як складний феномен і розглядався у двох аспектах: як природно-історична диференціація видів діяльності (матеріальний бік) і як закріплення людей за економічно неоднорідними видами діяльності (соціально-економічний бік). Саме другий аспект склав наукове підґрунтя для вивчення проблеми професійної ідентифікації особистості.

Зарубіжні науковці розглядають особистість у процесі професіоналізації як суб'єкта двох інститутів – професії та організації. При цьому «по вертикалі» особистість аналізується як елемент бюрократичної організації, а «по горизонталі» – з точки зору її місця у структурі професії. У працях Горця, Барбера, Бен-Давида, Гіллфорда, Карр-Саундер, Міллерсона, Парсонса, Пейн, Тьоффлера, Халл, Х'юз, Уокера та інших визначене широке коло обов'язкових ознак інституту професії, які дозволяють відрізнити її від заняття, спеціальності; професіонала – від непрофесіонала; аналізувати процеси виникнення професії; диференціювати у цілісності професії такі елементи, як культурні цінності, ідеологія професіоналізму тощо.

Таким чином, проблема професії та професіоналізму набула багато аспектів і стала предметом вивчення різних наук, кожна з яких відокремила своє коло проблем та свої підходи до їх розв'язання. Через це наприкінці ХХ ст. своє теоретико-методологічне оформлення отримала наука акмеологія, проблемне поле якої окреслили питання досягнення професіоналізму і становлення особи професіонала. Будучи по суті інтегративною, вона залишила тісні зв'язки з «донорськими» науками, у першу чергу з психологією. Однак методологічний потенціал соціології нею досі повною мірою не реалізовано. В даній статті спробуємо заповнити цю прогалину.

Виклад основного матеріалу. Розгляд професіонала як персоніфікованого носія певного виду діяльності закріпив у науковій літературі одночасно з признанням професіоналізму як домінуючої форми діяльності лише до середини ХVIII ст. Аналізування історії соціальної думки засвідчує, що і до того часу при характеристиці особистості виділялися риси, пов'язані з родом занять і формою діяльності, але вони оцінювалися по-різному і рідко вважалися визначальними щодо особистості. Арістотель, наприклад, стверджував, що заняттям, яке сприяє розвитку особистості, її здібностей, взагалі тим, що є гідним вільної людини, виступає тільки політика. Що стосується ре-

шти сфер діяльності, то ідеалом вважався «аристократичний дилетантизм», професіонал мав низький соціальний статус. В епоху Відродження ідеалом стає гармонійна особистість, ця гармонійність віддзеркалюється у багатобічній діяльності, яка виявляє творчу силу та обдарованість. При цьому на відміну від Античності професійна належність відіграла важливу роль, але справжніми професіями визнавалися лише «вільні», тобто творчі, професії. Свого розвитку такий підхід набув значно пізніше, на сучасному етапі розвитку соціологічної науки, коли при вивченні професійних типів особистості основний акцент став робитися виключно на інтелектуальних прошарках суспільства (вчителі, лікарі, юристи, вчені, керівники), на основі чого формулювалися висновки про природу професій і особи професіонала (прикладом такого підходу можуть вважатися міркування з цієї проблеми Т. Парсонса).

З другого боку, існує певна кількість наукових концепцій, які певним чином абсолютизують професіоналізм. Так, у концепції «первісного капіталізму» А. Фергюсона, а також у дослідженнях К. Бюхнера діяльність первісного мисливця або рибалки вважається типовою професійною діяльністю тільки тому, що тут має місце розподіл «часу праці» і «часу життя».

Отже, цілком логічно можна стверджувати, що кожний концептуальний підхід у цій галузі дослідження передбачає власне, тобто авторське, категоріальне визначення професії, тлумачення її критеріїв, а також механізму формування професіонала як типу особистості, тобто розгляд професії як інституту суспільства.

Вважаємо, що процес інституціалізації професії проходить за схемою «ремесло – спеціальність – професія», в результаті чого формується, за словами К. Зайфарта, «інший людський тип, який забезпечує соціальний авторитет персоніфікованому ним знанню» [1]. Цей людський тип відповідає категорії «професіонал».

Сучасне визначення професії як соціально значущого, відповідного потребам суспільства та інтересам особистості виду діяльності, для виконання якої необхідні загальні та спеціальні теоретичні знання, вміння, навички, а також відповідні здібності й особливості особистості, не припускає ототожнення цього поняття з іншими, близькими йому за змістом, як то: заняття, рід трудової діяльності, сукупність трудових функцій, спеціальність тощо. Професіонал як носій такої діяльності повинен бути суспільно значущою постаттю, що поєднує в собі якості, якими не володіють індивіди, що персоніфікують зазначені категорії трудової діяльності. Такі якості визначають механізм професійної та соціокультурної ідентифікації особистості.

Розглядаючи професію як інститут, доцільно виходити не тільки з об'єктивних чинників його становлення, а й із суб'єктивного сприйняття

професії самим індивідом. Тому найзначнішим мотиватором професійної праці стає задоволеність власною професією як цінністю в особистісній системі життєвих орієнтацій.

Слід зазначити, що професіоналізм – категорія особлива, яка не припускає абсолютних характеристик. Необхідність відповідності професії потребам суспільства й особистості опосередковується конфліктом між організаційно-технологічною структурою і характером поділу праці, а також професійно-кваліфікаційною структурою в цілому, тобто у центрі такого конфлікту постає проблема непрофесіоналізму. В той же час вирішення цього конфлікту не означає розбудови суспільства «масового професіоналізму», спроби чого, на жаль, уже мали місце за часів радянської влади. До рангу соціального завдання суспільства підносилося виховання професіонала, який відповідав штучно звуженому до кваліфікаційних функцій працівника тлумаченню поняття «професійний тип особистості», котре було введено до апарату науки Е. Штрангером і визначалось як сукупність схожих рис особистості, спричинених подібністю професійних вимог [2]. Прагнення у 20–30-х рр. XX ст. охопити якнайбільше працівників політехнічною освітою зводило рівень професійних вимог до середніх кваліфікаційних характеристик і відповідно до середніх здібностей працівника. Далі, згідно з моделлю «робітника-інтелегента», у 60–70-ті роки критерієм професійних якостей вважалася наявність у працівників вищої та середньої освіти, при цьому мало уваги приділялося функціональному змісту їх праці і головне відповідності профілю підготування. В подальшому на передній план була висунута орієнтація на творчий характер праці, тобто на вияви креативного, творчого начала у мотивації особистості. Однак цей вияв є характерним не тільки для професійної діяльності, бо творчість не обов'язково є професійною. Творчий характер праці – це широка соціальна категорія, яка декларує певний підхід до будь-якого роду діяльності, в тому числі до спеціалізації в межах професії. У той же час феномен професіоналізму неможливий без творчого ставлення до праці, в якому, власне, і реалізується соціокультурна функція професіонала. В цьому сенсі професіоналізм є ціннісною характеристикою, основним індикатором якої визнає ідентифікація особистості. При розкритті сутності поняття «професіонал» через поняття «професійний тип особистості» основну увагу науковцям треба зосередити на способі ідентифікації реального об'єкта з тією ідеальною моделлю, яка може бути отримана шляхом ідеального конструювання. Таке конструювання базується на теорії ідеальних типів М. Вебера і передбачає розроблення критеріїв, які відрізняють суб'єкта даної професії від суб'єктів інших професій, визначають притаманні йому інтереси, тобто виділяють специфічні риси професіонала. Наявність чи відсутність у інди-

віда ознаки або їх сукупності дозволяє зробити висновок про ступінь наближення його до ідеальної моделі, зафіксувати різницю між професіоналом і непрофесіоналом. Таким чином, соціологічний портрет професіонала містить такі його ознаки, які з огляду на особистісні особливості (індивідуальні риси характеру, власний стиль праці, спосіб професійної адаптації) не мають істотних рис соціально-типового. В цьому сенсі професійно значущі ознаки, що виступають типотворюючими критеріями, є стійкими щодо зовнішнього середовища і, формуючись у динаміці, збагачують особистість знаннями і досвідом, які складають професійну культуру особистості.

Основою становлення професіонала як соціального типу є формування в особистості потреби професійного самовизначення. Трансформація професії в потребу індивіда не відбувається сама по собі, а здійснюється завдяки особливому соціальному механізму, створеному системою суспільного поділу праці. У свідомості суб'єкта формується сприймання цінностей професії та його власної здатності до професійної діяльності, особистість сприймає професійну потребу як власну необхідність, значущість для суспільства (об'єктивна форма) та як необхідну форму своєї життєдіяльності (суб'єктивна форма).

Концепція професії як цінності повинна описувати значущість і роль професійних характеристик у житті індивіда. Професія як цінність складається тоді, коли в процесі професійної діяльності людини, формування і розвитку її потреб, вибору професійних засобів, прийомів та навичок їх задоволення, а також під впливом вимог інституційних норм у структурі цінностей індивіда формується переконаність у тому, що професія може задовольняти її потреби. У результаті професія нібито піднімається над потребами і стає самостійним чинником, який визначає стиль та спосіб життя людини.

Професія як цінність дозволяє людині утворювати впорядковану й усвідомлену картину світу професій, визначати своє місце у ньому; вона орієнтує поведінку професіонала в ситуації альтернативної переваги, регулює оцінки і приводить поведінку у відповідність із системою культурних цінностей суспільства. Дозволяючи співвідносити об'єктивне і суб'єктивне бачення світу, професія-цінність перетворює предмети цього світу на об'єкти інтересів і прагнень. Професія з огляду на власну інституційність (тобто вона формує вимоги, які сприймаються і суспільством, і особистістю) є соціально схвалюваним правилом, завдяки чому стають можливими стереотипізація зовнішньої поведінки індивідів і гарантування певного рівня внутрішнього розвитку представників професії.

Незважаючи на таку значущу роль професії, як цінності, в соціологічних дослідженнях не було традиції включати професіоналів у окрему типову

групу. Емпірична операціоналізація поняття «професіонал» індексувала кваліфікаційно-тарифний рівень робіт, а не власну кваліфікацію працівника. Також іноді використовувався критерій агрегування, відповідний рівню кваліфікації робіт, типу професії та її функціональної належності. На наш погляд, доцільним було б включати до аналізування також такі чинники, як рівень кваліфікації, професійної освіти, а також задоволеність професією, вимірювання «Я-концепції» (наприклад, за допомогою символічних проєктивних проб, спрямованих на вивчення самовідношення та самоідентичності) та визначення взаємозв'язку типу особистості зі сферою професійної діяльності Дж. Холланда [3].

Слід зазначити, що цілі спільної діяльності працівників однієї професії, взаємозумовленість ролей у ній, спільність знань та навичок сприяють формуванню сильного соціального зв'язку між професіоналами і народженню професійної свідомості як «ми-свідомості», котра тісно пов'язана з інститутом професії [4].

Ураховуючи той факт, що свідомість розвивається в процесі спілкування людей, взаємного передавання та засвоєння інформації і, головне, в процесі практичної діяльності, вона змінюється при входженні у професію, розумінні її завдань, оволодінні її предметним змістом, засобами діяльності. Не кожна опосередкована або безпосередня взаємодія під час професійної діяльності викликає в особистості становлення професійної свідомості. Її носієм не обов'язково є той, хто досягає висот професійної майстерності, навпаки, ним може бути той, хто тільки «підіймається професійними сходами», оскільки фахівець високої кваліфікації не завжди є професіоналом. Формування професійної свідомості передбачає наявність у суб'єкта стійкого інтересу до професії, відповідності особистих здібностей вимогам останньої, наявності високої соціальної та професійної адаптивності тощо.

Таким чином, професіонал – це людина з відповідним рівнем усвідомлення сутності своєї професії, який базується на оволодінні змістом, формами та засобами професійної діяльності. Процес передавання знань індивіду здійснюється через інститути освіти, організацію певної форми зовнішньої предметної діяльності та вrostання індивіда в професійну культуру, що в свою чергу відбивається у свідомості людини та механізмах регуляції її поведінки. Вважаючи, що професійна свідомість – це цілісне відображення об'єктивних умов і процесів праці, результатом якого стає формування внутрішнього особистісного ставлення до професії та професійної діяльності, вона виступає внутрішнім регулятором та мотиватором цієї діяльності, тобто визначає ставлення індивіда до вимог інституту професії та власні претензії до нього. Ці обидві сторони професійної свідомості тісно пов'язані одна

з одною, тому професіоналізм взагалі не може бути масовим явищем. Тільки певна частина сукупного працівника в змозі засвоїти ідеї професіоналізму, цінності професії, дістатися висот професійної свідомості. Діяльність професіонала відрізняється від діяльності інших працівників тим, що професійні завдання він вирішує відповідно до власної системи мотивів, головним серед яких є прагнення самовираження, тобто найбільш повної реалізації своїх здібностей, схильностей, вмінь та навичок. Це дозволяє особистості усвідомити своє місце в системі поділу праці, у світі професій, реально оцінити свої можливості. Отже, в професійній свідомості особа професіонала виступає і об'єктом, і суб'єктом відображення.

Феномен професіоналізму є ключовою категорією акмеології, яка, відгалужившись від класичного професіознавства, використовує порівняльний та диференційний підходи до аналізування проблем досягнення вершин у професійній діяльності. При цьому порівняльний підхід дає змогу виявити спільне та особливе в різних професіях, а диференційний акцентує увагу на те, що предметом дослідження виступають не тільки найбільш значущі якості професій та професіоналів, а й відмінності професійних стратегій для різних типів та груп професій. Саме такий підхід є ключовим у правоохоронній акмеології. Соціологія ще з часів позитивізму О. Конта починає аналізувати будь-яку соціальну проблему з операціоналізації понять. Тому вважаємо, що використання соціологічного підходу при дослідженні феномена професіоналізму в правоохоронній діяльності значно розширить можливості акмеології, бо він, акцентуючи увагу на вивченні специфіки правоохоронної діяльності, позиціонує професіоналізм як похідну від неї з усіма належними особливостями.

Згідно з існуючими різновидами об'єктних систем виділяють п'ять основних типів професій, серед яких правоохоронні види діяльності належать до типу «людина – людина». Це означає, що предметом їх інтересу, аналізування та обслуговування постають соціальні системи, спілки та групи населення. Тому представники цього типу професій повинні вміти надавати певної впорядкованості суспільним процесам відповідно до означених цілей, впливати на людей. Одними з найголовніших якостей для представників цього типу професій вважаються спостережливість до вияву почуттів, емоцій та характеру людини, її поведінки; вміння або здатність подумки уявити, змоделювати саме її внутрішній світ, а не приписати їй свій власний. При цьому дуже важливим стає оптимістичний проектувальний підхід до людини, який базується на впевненості щодо можливостей останньої стати кращою, тобто стереотип визначення якості, «сорт» людини раз і назавжди є недоречним для представників професій, пов'язаних з правоохоронною діяльністю. Отже, на передній план висувається проблема моделювання ді-

яльності з метою визначення суттєвих характеристик не тільки особи професіонала, а й феномена професіоналізму взагалі.

Моделювання професійної діяльності, в тому числі правоохоронної, передбачає перехід від одного етапу до іншого в діяхронно відтворюваних фазах: моделювання діяльності та моделювання відповідної форми освіти. Цей процес включає:

- концептуалізацію моделі;
- моделювання реального стану;
- прогнозування змісту діяльності;
- оптимізацію та нормативне обґрунтування моделі.

Концептуальна модель виступає основою всіх наступних моделей і будується на підставі теоретичних (гнозисних та праксисних) розробок професійної діяльності.

Модель реального стану виступає результатом змін концептуальної моделі, які відображують фактичний стан об'єкта. За допомогою цієї моделі можна розкрити механізм впливу змін соціального середовища на правоохоронну діяльність.

Прогнозування змісту діяльності передбачає виявлення й аналізування проблемних та стабільних ситуацій у правоохоронній діяльності, тобто дослідження проєктивних ситуацій під впливом різноманітних чинників внутрішнього та зовнішнього характеру, виявлення наслідків дій таких чинників, їх оцінювання.

Оптимізація моделі включає визначення варіантів найбільш ефективного вирішення проблемних ситуацій у діяльності правоохоронних органів, припустимої межі співвідношення позитивних та негативних дій чинників у ситуації, що прогнозується. Оптимальна модель уже за способом свого конструювання повинна бути нормативною, тобто здатною справляти регулятивний вплив на дії людей.

Проведення такого моделювання дає змогу визначити сутність феномена професіоналізму стосовно правоохоронних видів діяльності.

Більшість дослідників (А. Деркач, Н. Кузьміна, Є. Климов та ін.) характеризують професіоналізм у діяльності як сукупність знань, умінь, навичок, що дозволяють виконувати відповідні професійні функції. Щодо правоохоронної діяльності до них належать:

- відповідні потребам обсяг знань та загальний інтелектуальний рівень;
- досить тривалий строк навчання та підготування;
- відповідність функцій, що виконуються, системі загально-соціальних цінностей;
- адекватна мотивація, спрямована на досягнення кінцевої мети;
- бажання служити людям, охороняти та захищати їх життя і власність;
- почуття корпоративної єдності.

Існує також дещо інша позиція, що визначає професіоналізм як результат реалізації професійної культури на рівні суспільства, групи чи особистості. Основними складовими такої культури для правоохоронної діяльності є професійно-правовий (або професійно-юридичний) та професійно-моральний комплекси, які функціонують у взаємодії з іншими галузями культури (політичною, естетичною тощо) [5].

Ще одна точка зору виходить з того, що професіоналізм – це не тільки високий рівень знань, умінь та результатів дій людини в галузі професійної діяльності, а й певна системна організація свідомості, до якої входять:

- властивості людини як суб'єкта діяльності (ставлення до себе, оточуючого світу, діяльності тощо);
- професійні досвід, культура, знання, в тому числі про предметну галузь, цілі діяльності, умови професійного розвитку;
- осмислення питань власної гідності вимогам професії (професійна самоідентифікація) [6].

Висновки. Залучення соціологічних методів аналізування дозволяє розширити й уточнити дефініцію «професіоналізм у правоохоронній діяльності», визначивши її як відповідний набір та стан розвитку системи діяльнісних, професійно-ділових, комунікативних та особистісних якостей правоохоронців, що забезпечують ефективну професійну діяльність, реалізуючись у професійній культурі та етиці. Отже, професіоналізм правоохоронця може бути охарактеризований через структуру його особистості, до якої поряд із системою якостей (соціальних констант), що створюють необхідні та достатні суб'єктивні умови його становлення, тобто «форму», входять варіативні елементи – професійна культура та етика, які наповнюють цю «форму» реальним «змістом», розкривають механізм формування і реалізації професіоналізму в правоохоронній діяльності як особистісної характеристики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Seyfarth C. Gesellschaftliche Rationalisierung und die Entwicklung der Intellektualenschichten: Zur Weiterführung eines zentralen Themes Max Webers / C. Seyfarth // Max Weber und die Rationalisierung sozialen Handelns. Stuttgart, 1981. – S. 189–223.
2. Новейшие тенденции в современной немарксистской социологии: Материалы к 11 Всемирному социологическому конгрессу. Часть 2. Актуализация социологической классики. – М., 1986. – С. 95.
3. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии / под ред. С. А. Крылова, С. А. Маничева. – СПб.: Питер, 2000. – С. 394–398.
4. Брончиева Э. З. Профессионал как социокультурный тип : автореф. дис. ... канд. социол. наук / Э. З. Брончиева. – М., 1992. – 25 с.
5. Кожевников В. В. Проблема профессионализма сотрудников органов внутренних дел / В. В. Кожевников // СОЦИС. – 1999. – № 9. – С. 129–134.

6. Гранат Н. Л. Профессионализм как принцип организации и деятельности органов внутренних дел / Н. Л. Гранат // Профессиональные и общественные начала в деятельности органов внутренних дел: история и современность. – М., 1990. – С. 58–71.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ АКМЕОЛОГИИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Погребная В. Л.

Рассмотрены акмеологические категории «профессионализм» и «личность профессионала» с позиций социологической науки. Определены механизм становления профессионала как социокультурного типа. Предложен алгоритм анализа феномена профессионализма в правоохранительной деятельности в рамках интегрального социолого-акмеологического подхода.

Ключевые слова: правоохранительная акмеология, личность профессионала, профессионализм.

SOCIOLOGY MODE IN LAW ENFORCEMENT ACMEOLOGY: THE STATEMENT OF THE PROBLEM

Pogribna V.L.

In the article by Pogribna V.L. tells about such concepts as «profession», «professional» and «professionalism» as characteristics of the professional's personality. It contains the attempt of definition the phenomenon of professionally in the Law Enforcement Agencies activities by sociology and acmeology mode.

Key words: Law Enforcement acmeology, professional's personality, professionalism.

УДК 37.035:340.11

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ФОРМА ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВІДОМОСТІ

Розкрито поняття і сутність однієї з найпоширеніших форм деформації правової свідомості – правового нігілізму. Показано соціальну небезпечність цього соціального явища в реформованому українському суспільстві.

Ключові слова: правосвідомість, деформація правосвідомості, правосвідомість як система, правовий нігілізм.

Актуальність проблеми. Правосвідомість українських громадян, яка є одним із основних елементів правової культури, виступає важливим чинником формування правової держави та громадянського суспільства в Україні. Через філософсько-правовий аналіз правосвідомості стає можливим пізнання того, яким чином право функціонує у суспільстві, яким чином громадяни сприймають право, ставляться до нього, визнають або не визнають закріплені у ньому цінності, норми, принципи, ідеї тощо. Внаслідок цього розгляд різних проблем правосвідомості, багато з яких й досі є дискусійними, має найважливіше значення у системі філософсько-правових знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські та правові аспекти правової свідомості розкриваються в працях відомих українських науковців (Н. Бура, В. Головченко, В. Бабкін, С. Бобровник, Г. Балюк, В. Копейчиков, В. Котюк, А. Крижановський, Є. Назаренко, В. Оксамитний, М. Орзіх, В. Селіванов, В. Сіренко, С. Станік, В. Тацій та ін.), а також російських учених (С. Алексеев, Д. Керімов, Є. Лукашова, Н. Матузов, В. Кудрявцев, М. Козюбра, І. Самощенко, В. Сальников та ін.), на яких ґрунтується дане дослідження. **Метою** цієї статті є філософсько-правове обґрунтування сутності правової свідомості, а також аналізування правового нігілізму як форми вияву деформації правосвідомості, його найважливіших видів.

Виклад основного матеріалу. В сучасній філософсько-правовій літературі найбільш поширеним є визначення правосвідомості як сфери суспільної свідомості, що відображає правову дійсність у формі правових знань і оціночного ставлення до права і практики його реалізації, соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку людей у сфері права. Так, на думку Н. Юрашевича, «правова свідомість – система відчуттів, звичок, уявлень, оцінок, поглядів, теорій, ідей суб'єктів права (носіїв правосвідомості), що відображають правову дійсність і оціночне ставлення до неї (до соціально-правових настанов і ціннісних орієнтацій суспільства, до минулого, сучасного або очікуваного права) і виконують завдяки цьому роль своєрідного регулятора (саморегулятора) їх поведінки в юридично важливих ситуаціях» [1, с. 181].

Слід зазначити, що за своїм змістом правосвідомість може розрізнятися своєю цілеспрямованістю, тобто бути позитивною чи негативною щодо характеру відображення правової діяльності і ставлення їх носіїв до права, законності, правосуддя тощо. Позитивна правосвідомість припускає в цілому позитивне оцінювання правової діяльності. Суб'єкт позитивної правосвідомості сприймає право як реальний та ефективний інструмент, за допомогою якого можна й треба регулювати правостосунки, вирішувати юридичні

конфлікти, що виникають, та захищати права і законні інтереси в правовому полі.

У свою чергу суб'єкт деформованої правосвідомості сприймає право як неефективну або, більш того, згубну для себе соціально-нормативну систему, обмежуюче-каральну за своїм характером.

Деформована правосвідомість характеризується наявністю таких ідей, поглядів, уявлень, почуттів, настроїв, переживань, емоцій, які перекручено, неадекватно відображають правову дійсність і виражають негативне ставлення до права, юридичної діяльності тощо.

Деформована правосвідомість втілюється в правовому нігілізмі. Термін «нігілізм» у перекладі з латини означає негативне ставлення суб'єкта, соціальної групи, класу до певних норм, цінностей, ідеалів, поглядів, а подекуди – і до всіх сторін людського буття. Нігілізм є досить розмаїтим явищем. Він може бути правовим, політичним, ідеологічним тощо залежно від того, які соціальні норми і цінності не визнаються, про яку галузь знань йдеться [2, с. 12].

Негативне ставлення до соціальних, моральних, релігійних, правових та інших засад і правил виникло у світогляді людини з моменту зародження перших соціальних груп, суспільства і держави. У XVII–XVIII ст. наукова думка в Європі сформувала нову течію, яка отримала назву «нігілізм». Автор статті «Нігілізм» В. Мюллер-Лаутер вважає: «Як «terminus novus» воно було вжито в 1733 р. Ф. Л. Гетціусом щодо теології та філософії, а також до інших наук, аж до юриспруденції та медицини» [3, с. 846]. Слово «нігіліст» використовували для негативної характеристики певних політичних і соціальних настанов у французькій літературі після 1793 р., у якій воно не збігалось з філософським значенням поняття «нігілізм» у Німеччині.

Відповідно до словника Робера термін «нігілізм» відомий у Франції з 1787 р. Робер виділяє три його значення: 1) нігілізм як філософська доктрина, згідно з якою немає нічого, що існувало б абсолютно; 2) ідеологія, яка відкидає будь-яке соціальне принуждення; 3) настрої, які характеризуються песимізмом і моральним розчаруванням [4, с. 11, 52].

С. Чернов вважає, що найбільшої популярності поняття «нігілізм» набуває у зв'язку з ім'ям Ф. Х. Якобі, який вживає це поняття для критики філософії І. Канта. За Якобі, кантівський «нігілізм» має два аспекти. «По-перше, Кант знищує реальність предметів почуттєвого досвіду, саме тих предметів, серед яких ми живемо і які ми пізнаємо. По-друге, надчутливі предмети ідей розуму (і перш за все – Бога) він перетворює на порожні фікції, продукт «гіпостазування», тобто рівним чином позбавляє їх справжньої реальності» [5,

с. 14]. Це поняття у Якобі відіграє роль руйнівно-творчу як своєрідний засіб переходу від розумової метафізики до філософії віри і почуття.

Однак найбільш повне вираження це поняття отримало в творах Ф. Ніцше. Можна з повною підставою стверджувати, що Ніцше є родоначальником філософської теорії нігілізму. Його ставлення до нігілізму є двояким і суперечливим. З одного боку, Ніцше – енергійний і безумовний прихильник нігілізму, який, за його словами, знищує ілюзорність таких високих ідеалів, як християнство, революція, свобода, рівність прав, миролюбність, філантропія, справедливість або істина. Всі ці великі слова, на думку Ніцше, мають цінну лише в боротьбі як знамена, а не як реальності, як пишні найменування для чогось невизначеного. З часів Платона, вважає Ніцше, світ поділяється на дві частини: на підлітний і не справжній, на буття і сенс, на істинний світ (потойбічний) і неістинний, в якому приречена жити людина. Такий поділ є ненормальним, і до нього може бути тільки негативне ставлення. Тому нігілізм є єдиним засобом, покликаним раз і назавжди покінчити з такого роду дуалізмом і тим самим сприяти настанню «ери надлюдини», де не буде роздвоєності світів, боротьби добра зі злом, правди з брехнею. Але, з другого боку, нігілізм не є чимось абсолютно цінним і значущим. Він сам повинен бути подоланий у процесі становлення «ери надлюдини». Нігілізм є наслідок ненормального розвитку суспільства та його духовної культури як такий припиняє своє існування з настанням «ери надлюдини». «Що позначає нігілізм?» – запитує Ніцше. І відповідає: «Те, що вищі цінності втрачають свою цінність. Немає мети. Немає відповіді на запитання «навіщо?»» [6, с. 67]. Звичайно, це визначення в принципі не є суворим і за своєю побудовою не може бути віднесено до логічно і науково вивіреного; воно не вказує на характерні риси нігілізму як соціального явища. Однак у наведеній цитаті підкреслюється один досить істотний момент: нігілізм виникає там, де життя знецінюється, де втрачена мета і немає відповіді на питання про сенс життя, про сенс існування самого світу.

Тема нігілізму не перестає займати й сучасних філософів. Так, М. Хайдеггер у роботі «Європейський нігілізм» визначає нігілізм «як історичний рух, а не якийсь кимось представлений вчення або погляд ... Нігілізм – це не просто історичне явище поряд з іншими явищами – християнством, гуманізмом і просвітництвом у рамках європейської історії. Нігілізм за своєю сутністю – основний рух в історії Західної Європи. Цей рух виявляє таку глибину, що його розгортання може мати наслідком тільки світову катастрофу. Нігілізм є всесвітньо історичним рухом народів Землі, втягнутих у сферу впливу сучасності» [7, с. 65–69].

Філософський аналіз сутності нігілізму, яка полягає у запереченні моральних, етичних засад суспільства і держави як ілюзорних дозволяє розглянути зміст правового нігілізму. Дослідження правового нігілізму як різновиду нігілізму як такого широко подано в роботах учених-правознавців. Так, на думку Н. І. Матузова, правовий нігілізм – це невизнання права як соціальної цінності, що виявляється в негативному ставленні до права, законності, правопорядку, невірі в необхідність права, його можливості, суспільну корисність [8, с. 15]. В. Туманов зазначає, що правовий нігілізм – це патологія свідомості, яка викликається певним станом суспільства [9, с. 18]. На сучасному етапі саме ці визначення найчастіше використовуються в науковій літературі для позначення теоретичних підходів до вивчення правового нігілізму в сучасних умовах.

З урахуванням наведеного можна стверджувати, що правовий нігілізм являє собою деструктивний соціальний феномен, сутність якого – негативне ставлення до права, зневіра в його можливості розв'язувати нагальні проблеми так, як того вимагає соціальна справедливість. Більш конкретно кажучи, правовий нігілізм характеризується: по-перше, юридичною некомпетентністю (відсутність правових знань); по-друге, негативним оцінюванням права (відкидання його соціальної цінності як найбільш ефективного способу регулювання суспільних стосунків); по-третє, поширеністю навичок та стереотипів неправомірної поведінки.

Правовий нігілізм виникає як наслідок недосконалості права, його інструментарію, дисгармонії соціальних преференцій, державної реалізації права, існуючого в суспільстві правопорядку [10, с. 67]. До цього ж треба додати й такі причини появи правового нігілізму, як незнання права, негативні правові настанови, правова пасивність та протиправна мотивація особистості [11, с. 21–25]. Тенденція до збільшення кількості індивідів з такими характеристиками в масштабах всієї країни спричиняє правову десоціалізацію суспільства. Суб'єкти з низьким рівнем правосвідомості зазвичай шукають у юридичних нормах прогалини та «обхідні шляхи» з метою їх використання у своїй діяльності або легкого досягнення власних корисливих потреб. Усі згадані причини призводять до того, що правовий нігілізм прогресує та набуває нових якостей і форм вияву.

Можна виділити найбільш характерні особливості сучасного правового нігілізму. Він, по-перше, має підкреслено демонстративний, вольовий, агресивний і неконтрольований характер; по-друге, є глобальним, масовим, широко поширеним не тільки серед громадян, а й в офіційних державних структурах, законодавчих, виконавчих та правоохоронних органах влади; по-третє, має різноманітні форми вияву – від кримінальних до легальних (ле-

гітимних), від парламентсько-конституційних до мітінгово-охлократичних, від «поверхнових» до побутових; по-четверте, має особливу ступінь руйнування, опозиційну або популістську спрямованість, регіонально-національне забарвлення; по-п'яте, зливається з політичним, моральним, духовним та економічним нігілізмом, що разом утворює єдиний деструктивний процес.

За думкою В. Гоймана, правовий ідеалізм являє собою гіпертрофоване (уведене в абсолют) розуміння ролі юридичних засобів у здійсненні соціально-економічних, політичних та інших завдань без урахування їх реальних можливостей [12, с. 5].

Правовий нігілізм має різноманітні форми свого вияву, однією з яких є правовий інфантилізм, котрий виявляється в проблемності, нерозвиненості та несформованості правових поглядів, настанов, знань, уявлень. Його формування пов'язане з тим, що представники різноманітних соціальних груп отримали недостатній рівень знань про право і правову дійсність або мають про них перекручені уявлення. Це не надає можливості правильно усвідомити правову реальність і відповідним чином будувати свою правову поведінку. Найбільш небезпечним виявом даного феномена треба вважати цинізм як відверто-презирливе ставлення до права, правових настанов і правил правової поведінки в суспільстві. Ще однією, другою формою правового нігілізму виступає правовий негативізм (радикалізм), тобто усвідомлене ігнорування вимог закону, що виявляється в скептичному ставленні до права, навіть до повної невіри в його спроможності. У межах цієї форми правового нігілізму формується не тільки неприязнь відносно чинної системи права, а й у цілому під сумнів ставиться спроможність правової регламентації суспільних стосунків.

Правовий негативізм може виражатися в завуальованій формі або мати яскраво виражений, відкрито-агресивний характер. У кожному окремому випадку має своє обґрунтування: політичні міркування, небажання брати на себе відповідальність, самовпевненість, упевненість у власній безкарності тощо. Частіше за все негативізм пронизує правосвідомість людей у латентній, завуальованій формі, що виражається в юридичній некомпетентності, низькій правовій освіченості суб'єкта права, який не знає своїх прав і обов'язків.

Як бачимо, правовий нігілізм – явище негативне. Але в сучасних умовах цей традиційний підхід до розуміння природи цього феномена доповнюється так званим новаторським підходом, представники якого обґрунтовують думку про його позитивність або про те, що до існування правового нігілізму призводить саме право через власну недосконалість. Правовий нігілізм розглядається як специфічний соціальний орієнтир, який вказує напрямок для подолання негативних тенденцій у державно-правовій галузі, наближення влади до суспільства, підвищення авторитету права і держави і без якого стає

неможливим пошук нових концепцій та ідеалів, а також шляхів розв'язання існуючих у суспільстві проблем. Повне використання цього зворотного зв'язку – реальна гарантія демократичного розвитку держави.

Подолання правового нігілізму – процес тривалий і складний, передбачає зміни об'єктивних чинників життя суспільства і спрямований на створення оновленого соціально-правового середовища. У системі засобів подолання правового нігілізму пріоритетне значення, по-перше, набуває правова політика держави, яка повинна бути підпорядкована завданню утвердження в суспільному житті якісного правового закону, котрий відображав би інтереси особистості, різноманітних соціальних угруповань, відповідав би міжнародно-правовим стандартам, національним правовим традиціям, діючи ефективно; по-друге, подолання правового нігілізму пов'язано також з утворенням якісної системи правового обслуговування, в тому числі правового інформування населення, яке підвищує правову компетентність громадян; по-третє, перспективним напрямком подолання правового нігілізму може бути загальна юридична освіта, переваги якої містяться в рівному розподілі періодів навчання під час життєвого циклу людини і наданні їй можливості здобувати необхідні юридичні знання, вміння і навички у той момент, коли у неї виникає в них необхідність; по-четверте, подолання правового нігілізму пов'язане з поліпшенням механізму правового регулювання суспільних стосунків і правового захисту інтересів громадян та суспільства в цілому. Передусім це створення за допомогою державної правової політики, а також юридичних інформаційних засобів таких умов, коли для громадян дотримуватися закону буде вигідним, ніж його порушення.

Висновки. Правосвідомість є сукупністю правових уявлень, почуттів, переконань, оцінювань, що виражають ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до права, поведінки людей в галузі правового регулювання. В умовах української дійсності існує гостра необхідність у подоланні правового нігілізму як форми деформації правосвідомості, вдосконаленні правосвідомості громадян, аби вона була утворюючою і креативною, скріплювала правопорядок у суспільстві. Ця проблема має розв'язуватися шляхами розвитку юридичної освіти і правового виховання населення, а також удосконалення правотворчої і правозастосовної діяльності, що здійснюється державними органами України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юрашевич Н. М. Эволюция понятия правового сознания / Н. М. Юрашевич // Правоведение. – 2004. – № 2. – С. 178–187.

2. Головченко В. Историчні витоки правового нігілізму / В. Головченко, В. Чорний // Віче. – 2007. – № 11. – С. 10–19.
3. Mueller-Lauter W. Nihilismus / W. Mueller-Lauter // Historisches Worterbuch der Philosophie. Bd. 6 / Hrsg. Joachim Ritter und Karl-Fridrich Grunder. – Basel; Stuttgart, 1984. – 902 с.
4. Le Petit Robert. P. Dictionnaire alphabetique & analogique de la langue. francaise / R. P. Petit. – P.: Societe du Nouveau Littre, 1967. – 125 с.
5. Чернов С. А. Кантианцы против Якоби / С. А. Чернов // Credo New: теорет. журнал. – 2004. – № 4. – С. 10–21.
6. Ницше Ф. Воля к власти / Ф. Ницше. – М. : Изд-во ИЧП «Жанна», 1994. – 250 с.
7. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Время и бытие. – М. : Логос, 1993. – С. 63–176.
8. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм. Курс лекций / Н. И. Матузов. – М. : Наука, 1994. – 137 с.
9. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 15–24.
10. Сафонов В. Г. Понятие правового нигилизма / В. Г. Сафонов // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 65–72.
11. Бондарев А. С. Правовой нигилизм – форма правовой антикультуры личности / А. С. Бондарев // Вестн. Перм. ун-та. Юрид. науки. – 2001. – № 2. – С. 21–29.
12. Гойман В. И. Правовой нигилизм: пути преодоления / В. И. Гойман // Сов. юстиция. – 1990. – № 9. – С. 4–11.

ПРАВОВОЙ НИГИЛИЗМ КАК ФОРМА ДЕФОРМАЦИИ ПРАВОСОЗНАНИЯ

Климова Г. П.

Раскрыты понятие и сущность одной из самых распространенных форм деформации правового сознания – правового нигилизма. Показана социальная опасность этого социального явления в реформируемом украинском обществе.

Ключевые слова: правосознание, деформация правосознания, правосознание как система, правовой нигилизм.

LEGAL NIHILISM AS A FORM OF JUSTICE DEFORMATION

Klimova G. P.

Disclosed concept and essence of one of the most common forms of deformation of legal consciousness and legal nihilism. Shows the social danger of this social phenomenon in reform Ukrainian society.

Key words: justice consciousness, deformation of legal awareness, of justice system legal nihilism.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Зроблено спробу визначити основне світоглядно-методологічне підґрунтя розуміння сутності морально-етичних аспектів функціонування інформаційного суспільства. Обґрунтовано, що бурхливий науково-технічний розвиток суспільства в інформаційну епоху безпосередньо пов'язаний з етичними загрозами людському існуванню.

Ключові слова: інформаційне суспільство, етика, мораль, духовне життя, культура.

Актуальність проблеми. Безпрецедентні досягнення сучасної науки і техніки є настільки очевидними і безперечними, що на Міжнародному конгресі ЮНЕСКО з питань технічної і професійної освіти ХХІ ст. було принципово назване «ерою знань, інформації та комунікації» [1]. Тим самим були визначені глобальні ціннісні вектори розвитку сучасної цивілізації.

Аналіз останніх джерел і публікацій засвідчує, що більшість авторитетних дослідників характеризують сучасну фазу існування людства терміном «принципово нового чинника світової історії». Можна навести думку Карла Ясперса, одного з найбільш відомих філософів ХХ ст., який осмислив проблему техніки як принципово нового устрою сучасної європейської цивілізації, з якою не зіставиться ніщо, що раніше існувало в людській історії взагалі. Філософ, називаючи сучасну епоху «століттям техніки», пише: «Лише в масштабі світової історії стає зрозумілим, які глибокі зміни, підготовлені протягом двох останніх століть, відбулися у наш час; зміни, які за своїми наслідками незрівнянні ні з чим, що нам відомо з історії минулих п'яти тисячоліть» [2, с. 99].

При безперечних успіхах сучасної техніки, що досягла найбільш вражаючих результатів у сфері інформаційних технологій, у середовищі філософської спільноти зростає невідомість тривога у зв'язку з етичними загрозами людському існуванню, які є наслідком науково-технічного розвитку. Свою заклопотаність сьогодні виражають не тільки професійні філософи-етики, а й представники гуманітарної і технічної інтелігенції, політичні і громад-

ські діячі, взагалі всі мислячі та переживаючі люди. Тому *метою* цієї статті¹ є спроба постановки проблеми співвідношення інформаційного суспільства, породжуваних ним цінностей з основами традиційної моралі, що практично виражається в амбівалентності суспільної свідомості в усіх її формах.

Виклад основного матеріалу. Ключовим поняттям сучасних соціокультурних процесів є поняття інформації. Поки ми розмірковуємо про сутність і властивості інформації, різні підходи до її визначення, її функцію, ми ще не виходимо на філософський рівень розгляду проблеми [3]. Проблема набуває достовірно філософського характеру лише тоді, коли ми осмислюємо феномен інформації в морально-етичних категоріях. Тут відкривається широка перспектива дослідження.

Річ у тім, що інформація сама по собі – це аксіологічно нейтральне повідомлення про факти, вона має виключно підпорядковану і несамодостатню функцію. Якщо ж у суспільстві кількісний аспект інформативного зростання виходить за певні межі, то кількісний аспект інформації перетворюється на якісний: інформація стає знаряддям влади, засобом маніпуляції свідомістю, просто безглуздою грою і забавою. Крім того, наявність інформації далеко не всіма сприймається як абсолютне благо [4, с. 24–32]. Іноді проблема набуває достатньо гострої форми, коли ставиться під сумнів цінність інформації як такої. Російський філософ П. Гуревич у вступній статті до відомої збірки «Нова технократична хвиля на Заході» пише: «Стрімке піднесення техніки як чинника соціальних перетворень актуалізує складний спектр світоглядних питань. Що таке техніка як феномен? Які форми і межі її впливу на людське буття? у чому виявляється суспільна обумовленість техніки? Чи є вона благом для людства або таїть у собі непередбачені фатальні визначення?» [5, с. 3]

Ці питання були поставлені дослідником ще у 1986 р. Сучасні автори продовжують таку лінію. Щодо інформаційного суспільства часто зазначається, що тут є декілька проблем: принципова невизначеність сутності інформації; взаємодія техніки і природи: чи є перша продовженням другої або її антиподом?; взаємини техніки, інформації та людини – чи повинна людина пристосовуватися до шквалу, інформації, що бурхливо і стрімко зростає, техніки або ж слід загальмувати розвиток і пошукати інший шлях? і ці питання чекають на своїх дослідників, вони вимагають не просто філософського, а й етико-філософського рішення. Саме тут і формується етична проблематика,

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

пов'язана із становленням і розвитком інформаційних технологій, що призвели до появи того, що сьогодні зазвичай називається інформаційною картиною світу. Розглянемо етичний контекст інформаційної картини світу.

Аналізування становлення інформаційного суспільства взагалі буде неповним, якщо не розглянути питання про те, яким чином система етичних цінностей цього суспільства співвідноситься з традиційними моральними цінностями. Сама криза культури носить багато має в чому етичний характер і, отже, необхідно розглянути взаємовідношення цінностей інформаційного суспільства і традиційних пріоритетів моралі.

Як уже неодноразово підкреслювалося, розвиток інформаційних технологій, глобальна інформатизація сучасного життя є однією з домінуючих тенденцій сучасності. Іншою, не менш значною тенденцією є наростання кризових процесів у всіх сферах життя, що у філософській і культурологічній літературі одержало назву «криза культури». Як відзначає відомий фахівець у цій галузі Г. Тавризян, «тема загальної кризи західної культури – одна з очільних і найбільш стійких у філософсько-історичній літературі нашого століття» [6, с. 3].

К. Ясперс безпосередньо пов'язує розвиток техніки з духовною кризою культури. Він пише: «Чи може трапитися, що техніка, відірвавшись від сенсу людського життя, перетвориться на засіб несамовитого безумства людей або що вся земна куля з усіма людьми стане єдиною гігантською фабрикою, мурашником, який все поглинув і тепер, проводячи і знищуючи, залишається в цьому вічному кругообігу порожнім циклом змінюючих одна одну і позбавлених будь-якого сенсу подій» [2, с. 140].

Технічне мислення, вважає Ясперс, поширюється на всі сфери людської діяльності, і людина перетворюється на частину машини. Машинізація стає тотальним явищем, захоплюючим все буття. Ситуація машинізації призводить до знищення традиції, що і складає сутність головного етичного конфлікту цінностей інформаційного суспільства, яке вступає в конфлікт з цінностями традиційної культури. Ясперс зазначає: «Тому традиція тією мірою, якою в ній кореняться абсолютні вимоги, знищується, а люди у своїй масі уподібнюються піщинкам і, будучи позбавлені коріння, можуть бути саме тому використані найкращим чином. Відчуття життєвості служить зазвичай рубежем між перебуванням на службі і приватним життям. Проте це приватне життя саме стає порожнім, механізується і дозвілля, задоволення перетворюються на різновид роботи» [2, с. 138]. Тим самим філософ поєднує техніку і кризу, що утворює простір для етичного дискурсу. Інформатизація є одним з найсильніших виявів технічного розвитку, тому в сучасних умовах правомірно говорити про кризу, що виникла з розвитком інформаційних технологій.

Таким чином, дві провідні тенденції сучасності – глобальний розвиток інформаційних технологій і поглиблення кризи культури – виявляються глибоко взаємопов'язаними. Дійсно, феномен інформаційного суспільства з'являється в контексті тієї духовної ситуації, яку називають кризою культури. Є всі підстави стверджувати, що ці явища взаємовизначають і взаємодоповнюють одне одного; не можна сказати точно, що причина, а що наслідок: розвиток інформаційних технологій породив кризові явища в духовній сфері або зубожіння культуротворчого потенціалу призвело до розвитку духовно збиткового, виключно інформаційного простору життя.

Головним є те, що ці явища взаємопов'язані, породжені однією логікою розвитку західної цивілізації, про кризу якої говорили багато впливових філософів, зокрема О. Шпенглер, Е. Гуссерль, Х. Ортега-і-Гассет, Й. Хейзінга, К. Ясперс, М. Хайдеггер, Г. Марсель, М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Л. Мемфорд, Г. Маркузе, Ю. Габермас та ін. Незмінним чинником, постійно присутнім у всіх роздумах на тему кризи, є західноєвропейська техніка. Розвиток техніки у переважній більшості наукових доробок у контексті даної проблематики виступає сполучною ланкою між розвитком інформатики та наростанням кризи.

Російський і беларуський філософ В'ячеслав Стьопін з позицій сьогодення дня відзначає, що «антропологічна криза, процеси відчуження і зростаючі проблеми збереження особистості вимагають пошуку нових стратегій людських комунікацій», оскільки «науково-технічний розвиток у колишньому напрямку загострюватиме глобальні кризи і наблизитиме людство до самознищення» [7, с. 556–557]. Дослідник вважає, що ці стратегії вимагатимуть не тільки знання, а й етичних принципів.

Сучасні російські дослідники здебільшого налаштовані песимістично і тлумачать технічний прогрес у термінах «етичного вакууму»: «Технічний прогрес з його новим знанням, ставши чимось на кшталт «опіуму для народу», нейтралізував спочатку цінність природи, а потім і людини, породивши нігілізм особливого роду, що перетворився на етичний вакуум – відсутність етичних теорій і систем, релевантних сучасному стану цивілізації» [8, с. 78].

Багато в чому цю тенденцію вловив ще Йохан Хейзінга у книзі «В тіні завтрашнього дня» (1935), яка має характерний підзаголовок «Діагноз духовної недуги нашої епохи». Услід за Освальдом Шпенглером Хейзінга висловив «поширену точку зору на сучасність як на всебічну кризу західної культури, що розпочалася» [6, с. 5].

У міркуваннях Й. Хейзінги можна знайти пояснення тому, чому гіпертрофовані інформаційні технології можливі лише в культурі з глибокою духовною вадою. Фрагмент із роботи Хейзінги наочно це ілюструє: «Судячи

з усього, ми переживаємо зараз найсерйознішу смугу – цілий комплекс небезпек загрожує нашій культурі. Культура перебуває у стані послабленого імунітету проти інфекції та інтоксикації – стан, порівнянний із сп'янінням. Дух марнується даремно. З поступальною ходою культури нестримно девальвується слово, ця розмінна монета думки, поширюючись все легше й у все зростаючих масштабах. Прямо пропорційно знеціненню друкарського або усного слова зростає байдужість до істини. У міру того, як ірраціональна позиція духу завойовує простір, межі хибних концепцій у будь-якій сфері розсуваються до обширної зони. Негайна гласність, що підбурюється меркантильним інтересом і гонитвою за сенсацією, роздуває просту відмінність думок до масштабу загальнонаціонального марення. Ідеї дня вимагають сьогохвилинної реалізації. Тим часом великі ідеї утверджували себе в цьому житті завжди дуже поволі. Над усім світом висить хмара словесного сміття, як пари асфальту і бензину над нашими містами» [9, с. 394].

У цій просторовій цитаті міститься вся подальша програма інформаційної етики, покликаної подолати моральні дилеми інформаційного суспільства. Такі ідеї Хейзінги, як «девальвація слова», «байдужість до істини», «негайна гласність», «меркантильний інтерес», «гонитва за сенсацією», «сьогохвилинна реалізація», стали головними моральними вадами інформаційного суспільства, породженого загальною кризовою ситуацією культури.

При цьому важливим є те, яке значення Хейзінга надає етичному началу культури, ставлячи його непомірно вище інтелектуального, естетичного та технічного. Він пише: «Загальна оцінка культури як висока або низька визначається, мабуть, у глибині своєї не інтелектуальним і не естетичним мірилом, а етичним і духовним. Культура може називатися високою, якщо навіть вона не створила техніку або скульптури, але її так не назвуть, якщо їй бракує милосердя» [9, с. 259].

Важливо й те, що Хейзінга розвінчує сцієнтичні претензії на створення повноцінної культури. Його погляди виглядають програмними і визначальними для побудови нових етичних моделей. Філософ задається питанням, звідки можна чекати порятунку для сучасної ситуації. Відповідає на нього так: «Від Прогресу як такого чекати його марно. Ми вже достатньо «прогресували» у своїй здатності руйнувати цей світ і нашу спільноту. Поступальна хода науки і техніки, яким би необхідним і надихаючим вона не була, не принесе порятунку культурі. Науки і техніки недостатньо для створення фундаменту культурного життя. Явища духовної анемії лежать набагато глибше, настільки глибоко, що наукова думка і виробничий потенціал не можуть обіцяти одужання, розраховуючи лише на власні сили» [9, с. 358].

Таким чином, Хейзінга оголює суперечність між моральністю і розвитком техніки, суперечність, що стала визначальною в культурі ХХ ст. і породжувачем не тільки інформаційної етики, а й взагалі пошуку нових духовних парадигм подальшого людського існування.

Слід відзначити, що вітчизняні дослідники ще за радянських часів також указували на безперспективність виключно технологічного розвитку цивілізації. Так, Г. Батигін зазначав, що «здавалося б, ідея загальної «науковості» і всепроникаючої організації заповнила весь без залишку духовний простір. Але будівництво «Вавілонської вежі» спочатку приречене на те, аби стати стовпотворінням, посяганням на основи людського буття» [10, с. 291].

Ще одним показником кризового стану культури, що ввійшла до стадії інформаційного розвитку, є інтенсивна трансформація ціннісних систем, яка породжує значні розбіжності індивідуальних і групових ціннісних пріоритетів. Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому відбулася втрата згоди, що призводить до неможливості знайти загальний стандарт поведінки, загальні ідеї, єдину мову. Це сприяє зростанню різних субкультур, що збільшує ступінь конфліктогенності соціуму. Причому такий ціннісний плюралізм є не стільки виявом свободи, скільки неможливістю дійти спільних ідей через «розсіюючий» вплив інформації. За своєю сутністю інформація є ціннісно і семантично індиферентною, тоді як спільні ідеї – це концентрація сенсу і цінності. Засилля інформація призводить до витіснення ціннісно-сміслових настанов; сьогохвилинність і сенсаційність виходять на передній план, усуваючи сам прецедент серйозної рефлексії.

Інформаційне суспільство – це новий тип суспільства, структурований на основі визначального значення інформації в житті сучасної людини. С. Кара-Мурза визначає сутність цього явища таким чином. На його думку, свобода слова («гласність»), а ширше – свобода поширення інформації, декларується як ключовий принцип громадянського суспільства і ліберального порядку життя. Ухвалення цієї ідеї було культурною і духовною мутацією колосального значення. Це і означало перехід до сучасного західного суспільства, до Нового часу – усунення всіх притаманних традиційному суспільству заборон (табу) і єдиної («тоталітарної») етики, перехід від людини суспільної до вільного індивіда (атому) [11–13].

Як випливає з цих міркувань, багато в чому цінності інформаційного суспільства – це цінності ліберального, громадянського суспільства, які за своєю як найглибшою сутністю увійшли в конфлікт з традиційними цінностями. Сам принцип свободи, що проголошується філософією лібералізму, спрямований на розрив з традиційними цінностями культури, їх модернізацію і реформацію. У той же час саме інформаційне суспільство має низку

ознак, що характеризують виключно його ціннісну основу. На думку Е. Соловйова, «відмітною характеристикою інформаційного суспільства стає зміна характеру міжособових відносин, які виявляються все менш стійкими. з трьох типів зв'язків – тривалі (споріднені, сімейні), середньострокові (дружні, сусідські, професійні), короткочасні контакти – домінуючого положення набувають саме останні, – короткочасні модульні відносини функціонального характеру, кожен з учасників яких є взаємозамінним» [14, с. 143].

Е. Тьоффлер у книзі «Футурошок» називає сучасну людину модульною людиною за швидкоплинний характер її стосунків з іншими людьми. Він пише: «Зниження середньої тривалості людських стосунків, імовірно, є наслідком збільшення кількості цих стосунків. Число людей, з якими сучасний городянин вступає у контакт за тиждень, перевищує число тих, кого зустрічав феодалський селянин за рік, а може й за все життя» [15, с. 75]. Тьоффлер вважає, що урбанізація, яка продовжується, є географічною мобільністю, збільшення числа подорожей – одним із чинників, завдяки яким сучасна людина рухається у напрямку до більшої скороминушності стосунків.

Установлення на зміну довгостроковим короткостроковим відносин – це, безумовно, ціннісний пріоритет інформаційного суспільства, за яким стоїть послаблення етичної свідомості людини, не здатної на тривалі відносини, в основі яких знаходиться етичне почуття обов'язку і відповідальності. У цьому явно виявляється невідповідність ціннісних настанов інформаційного суспільства і традиційної моралі.

Ще одна характерна особливість ціннісних пріоритетів інформаційного суспільства, на яку звертає увагу російська дослідниця О. Філіна: «Неймовірно зростають можливості вертикальної і, особливо, горизонтальної мобільності індивідів – розвиток комунікацій і збільшення добробуту дає можливість вільно змінювати місце проживання. У політичній сфері прогноуються послаблення ролі національної держави, рішуча децентралізація структур управління, розпад ієрархічних структур лідерства, посилення ролі етнічних, культурних, релігійних і т. п. меншин, а також очікується поступовий перехід від представницької до напівплебісцитарної або навіть плебісцитарної форми демократії (концепції «теледемократії» тощо)» [16, с. 50–51].

У традиційній системі моральних цінностей, на відміну від цінностей інформаційного суспільства, сильна прихильність до Батьківщини, рідного краю. Також система цінностей має суворо ієрархізовану форму. В індивідуальному плані це призводить до сакралізації традицій, в політичному – до сакралізації влади.

Про загрозу традиційним інститутам культури з боку науково-технічних нововведень ведуть мову західні дослідники. Наприклад американський філософ

науки Р. Коен зазначає, що «вузькість наукової і культурної освіти може бути уподібнена декваліфікації промислових працівників у тому сенсі, що у технічних фахівців зникає внутрішня потреба в цілісному погляді на технічні і соціальні проблеми, гуманістичній і різнобічній освіті. Звідси випливають небезпеки для традиційних культурних інститутів, політичної і суспільної демократії; ці небезпеки стають тим більш зловісними, чим більшою мірою стає можливим вузькотехнічне оволодіння всіма планетними ресурсами» [17, с. 222].

Важливим аспектом інформаційного суспільства є його комунікаційна природа [18]. Які б форми організації інформації ми не розглядали, реальний соціально-культурний сенс і практичну реалізацію вони знаходять у системі комунікаційних відносин. Але саме тут і проходить основна суперечність між цінностями інформаційного суспільства і традиційними цінностями.

Комунікативні практики є визначальними для системи відносин, що склалися в постіндустріальному суспільстві. Це така соціальна організація, в якій велика частина людської активності спрямовується не на взаємодію людини з перетвореною нею природою, а на людські взаємини. Д. Белл охарактеризував цей тип суспільних зв'язків таким чином: «Постіндустріальне суспільство, оскільки воно концентрує увагу на послугах – людських, професійних і технологічних – є грою між людьми, організацією дослідницьких груп, відносинами між лікарем і пацієнтом, вчителем і учнем, урядовим службовцем і прохачем, коротше кажучи, світом, у якому поєднуються наукове знання, висока освіченість, суспільна організованість і все те, що припускає скоріше кооперацію і взаємодію, ніж координацію і ієрархію. Таким чином, постіндустріальне суспільство є також комунікальним суспільством, тобто суспільством, у якому соціальною одиницею є скоріше організована група, ніж індивід» [19, с. 224–225].

Д. Белл відзначає, що кооперація людей є досить складним завданням, оскільки «абсолютно несподіваним чином життя людей стало визначатися їх взаєминами» [19, с. 247]. Дійсно, основою комунікації є діалог як спосіб реалізації комунікативної потреби; проте саме тут і трапляються істотні збої. Ще екзистенціалісти серйозно заговорили про людського буття і недостовірність спілкувань між людьми. Ця недостовірність набула катастрофічних масштабів. Саме тут і відбувається зіткнення релятивістських настанов інформаційного суспільства й абсолютистських домагань традиційної моралі.

Традиційна мораль володіє, перш за все, рисами абсолютності і безумовності. Російський теоретик етики і культури А. Гусейнов пише: «Мораль, якщо мати на увазі вищі безумовні заповіді, чекає від людини якоїсь духовної стерильності, святості, пропонує їй можливості, що перевищують її, і в цьому сенсі нелюдські вимоги. За логікою моралі, людина повинна дотримуватись її норм навіть усупереч власній вигоді, тиску обставин... Вона вимагає від людини самозречення, самовідданості» [20, с. 268].

З приводу абсолютного характеру моральних цінностей В. Фетисов зазначає: «На відміну від подій, що то з'являються, то зникають, небесні ідеали і цінності сприймаються як абсолютні, тобто такі, що існують скрізь і завжди. Емпірична мораль, наприклад, змінюється залежно від місця і часу, а пронизуючі її абсолютні принципи завжди одні й ті самі.... Життя завжди однакове не тому, що однакові умови й характери людей, а тому, що за мінливими умовами і характеристиками вгадуються єдині надлюдські принципи буття, які накладають відбиток на все тимчасове» [21, с. 14–15].

Висновки. Цінності духовного світу людини, такі як істина, добро, краса утворюють саме її духовне буття, істинно людське життя. Людина не тільки здобуває і використовує істину, а й живе істиною. У будь-якому разі вона повинна жити нею, повинна дорожити нею як вищою цінністю. Причому з точки зору філософського узагальнення під істиною, як правило, мається на увазі не те або інше конкретне знання, досягнуте в певній галузі науки, а узагальнене життєве (світоглядне) знання, так чи інакше пов'язане з відповіддю на запитання: «Що є світ і яке у ньому місце людини?».

ЛІТЕРАТУРА

1. ЮНЕСКО об информационном обществе: основные документы и материалы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mcbs.ru/files/documents/Documents/inf_obsch_dok.pdf.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории : сборник / К. Ясперс ; пер. с нем. ; вступ. ст. П. П. Гайденок, коммент. В. Н. Катасонова. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
3. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
4. Иванов В. Г. Информации – благо? / В. Г. Иванов // Информационное право: Информационная культура и информационная безопасность. – СПб., 2002. – С. 24–32.
5. Гуревич П. С. Закономерности и социальные перспективы научно-технического прогресса / П. С. Гуревич // Новая технократическая волна на Западе : сборник статей : переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 3–31.
6. Тавризян Г. М. О. Шпенглер, Й. Хейзинга: две концепции кризиса культуры / Г. М. Тавризян. – М. : Искусство, 1989. – 269 с.
7. Степин В. С. Стратегии ненасилия и развитие цивилизации / В. С. Степин // Философия и этика : сб. науч. тр. К 70-летию академика А. А. Гусейнова. – М. : Альфа-М, 2009. – С. 554–568.
8. Козлова Н. П. Научно-технический прогресс и утопия / Н. П. Козлова // Нравственность и хлеб насущный : сб. материалов науч.-практ. конф. – Пенза : РИО ПГСХА, 2006. – С. 76–81.
9. Хейзинга Й. Homo ludens; в тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга : пер. с нидерланд. и примеч. В. В. Ошиса ; общ. ред. и послесл. Г. М. Тавризян. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – 458 с.
10. Батыгин Г. С. Метаморфозы утопического сознания / Г. С. Батыгин // Квинтэссенция: Философский альманах. – М. : Политиздат, 1991. – С. 288–297.

11. Кара-Мурза С. Г. Правильная революция! / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм : Эксмо, 2010. – 332 с.
12. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 681 с.
13. Кара-Мурза С. Г. Евроцентризм – эдипов комплекс интеллигенции / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2002. – 253 с.
14. Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М. : Мысль. – 2001. – Т. 2. – 634 с.
15. Тоффлер Э. Футуришок / Э. Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 461 с.
16. Филина О. А. Проблемы современной информационной этики : дис.... канд. филос. наук : 09.00.05 / О. А. Филина. – Тула, 2009. – 153 с.
17. Коэн Р. Социальные последствия современного технического прогресса / Р. Коэн // Новая технократическая волна на Западе : сборник статей. переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 210–224.
18. Дзьобань О. П. Комунікаційна природа інформаційного простору / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Інформація і право. – 2012. – №2 (5). – С. 81–88.
19. Белл Д. Культурные противоречия капитализма / Д. Белл // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 220–232.
20. Гусейнов А. А. Золотое правило нравственности / А. А. Гусейнов. – М. : Мол. гвардия, 1988. – 269 с.
21. Фетисов В. П. Земля и Небо (Приглашение к разговору) / В. П. Фетисов. – Воронеж, 2004. – 28 с.

К ПРОБЛЕМЕ МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Дзевань А. П., Жданенко С. Б.

Предпринята попытка определить основные мировоззренческо-методологические основания сущности морально-этических аспектов функционирования информационного общества. Обосновано, что бурное научно-техническое развитие общества в информационную эпоху непосредственно связано с этическими угрозами человеческому существованию.

Ключевые слова: информационное общество, этика, мораль, духовная жизнь, культура.

TO THE PROBLEM OF MENTAL AND ETHICAL ASPECTS OF INFORMATIVE SOCIETY

Dzeban A. P., Jdanenko S. B.

The attempt of determination of basic world-view methodological grounds of essence of mental and ethical aspects of functioning of informative society is undertaken. Grounded, that rapid scientific and technical development of society in an informative epoch is directly related to the ethic threats to human existence.

Key words: informative society, ethics, moral, spiritual life, culture.

УДК 1:316.3:331.2

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

НАЛЕЖНА ОПЛАТА ПРАЦІ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано систему ціннісних аспектів правотворчого забезпечення принципу належної оплати праці в громадянському суспільстві. Виявлено легітимізовані можливості реалізації цих аспектів.

Ключові слова: громадянське суспільство, належна оплата праці, ціннісні аспекти правового забезпечення, правовий захист належної оплати праці, гармонія ціннісних і правових підходів.

Актуальність проблеми. Винагорода за працю є проблемою, яка розв'язується протягом сотень років. Незважаючи на це, вона не старіє і стає все більш гострою. Становлення і розвиток громадянського суспільства надали їй нові грані, оскільки одним із його креативних джерел є внормована правом і належним чином оплачувана праця. Здійснення прав і свобод людини, що є фундаментальною рисою громадянського суспільства, неможливе без правового забезпечення механізму реалізації принципу належної оплати праці. Дослідження правотворчих аспектів природи і реалізації принципу належної оплати праці є постійно виникаючою і такою, що потребує постійного розв'язування проблемою громадянського суспільства і суспільств, які прагнуть цього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічний аспект дослідження і пізнання принципу належної оплати праці спирається на аналізування природи громадянського суспільства, яке з позицій матеріальних умов життя докладно досліджене у науковій спадщині Гегеля, М. Драгоманова, М. Ковалевського. Загальнотеоретичні аспекти правових проблем оплати праці проаналізовано в працях В. Венедіктова, О. Процевського; конкретні механізми реалізації основних принципів оплати праці, включаючи принцип її належної оплати, досліджені в працях вітчизняних і зарубіжних правознавців М. Армстронга, Т. Герасимова, Г. Гончарової, В. Жернакова, І. Зуба, С. Прилипка, В. Ротаня, Т. Стівенса, Б. Стичинського. Здійснені наукові дослідження започаткували можливість розв'язання проблем правотворчих аспектів реалізації принципу належної оплати праці в громадянському суспільстві.

Мета статті – дослідження системи ціннісних аспектів правотворчого забезпечення реалізації принципу належної оплати праці в громадянсько-

му суспільстві і виявлення легітимізованих можливостей реалізації цих цінностей.

Виклад основного матеріалу. З позицій громадянського суспільства винагорода праці виступає як фундаментальний спосіб задоволення потреб людини [1, с. 227–228], а відповідно з цим фундаментального характеру набуває і принцип належної оплати праці. Цей принцип, у тому числі в громадянському суспільстві, вплив його на правотворчі і соціальні аспекти мають екзистенціальну природу. Центральною темою явища екзистенції є людське існування в різних ситуаціях. Унікальність цих ситуацій полягає у тому, що вона визначає сукупність матеріальних і психологічних передумов, які спричиняють такий прояв життя, в межах якого виявляються всі інші речі і способи [2, с. 162]. Цей прояв є серцевиною дій людини і своєю відсутністю руйнує діяльність [3, с. 116].

Принцип належної оплати праці є сполучною ланкою між усвідомленими вольовими вчинками людей (здатність до праці та її реалізація) і об'єктивними умовами цих вчинків (не тільки потреба в праці, а й необхідність її відтворення), що вимагає певної об'єктивно необхідної кількості матеріальних, соціальних та культурних благ. Згідно з цим у трудових правовідносинах, що виникають на основі трудової угоди або іншого юридичного акта, одночасно з правом на працю виникає і реалізується також право на її оплату, адекватну як кількості і якості витраченої праці, так і необхідності відновити життєдіяльність працюючої людини [4, с. 34, 268].

Аби зрозуміти фундаментальні особливості оплати праці взагалі і належної оплати праці зокрема в громадянському суспільстві, розглянемо їх у крайніх історичних виявах. Першим відомим нам писаним кодексом, у якому містяться регулятивні статті щодо оплати праці, є кодекс законів царя Хаммурапі. В ньому в ст. 257 за наймання орача необхідно було давати 8 курру хліба на рік, а за наймання погонщиків волів – 6 курру (один курру – міра сипучих тіл, що дорівнювала 252,6 л). Угода про наймання укладалася в присутності свідків і в разі її порушення потерпілий міг звертатися до суду [5, с. 170, 172]. У цих статтях присутні нібито всі правові атрибути винагороди за працю (залучення до праці за угодою, законодавче регулювання і захист інтересів працівника державою, достатність винагороди для забезпечення прожиття працівника і декількох членів його сім'ї). Виникає запитання: у чому ж різниця, якщо брати сучасність? Аби відповісти на нього, розглянемо фундаментальні особливості громадянського суспільства.

З точки зору правотворчих аспектів реалізації принципу належної оплати праці першочергове значення мають такі моменти громадянського суспільства [1, с. 231, 233]. По-перше, в цьому суспільстві потреби людини як

відокремленої особи з тільки їй притаманною специфікою задовольняються через працю шляхом адекватного обміну діяльністю. По-друге, аби захистити громадянина від випадковостей і свавілля його особливий інтерес розглядається з таких позицій, що його захист виступає як всезагальний принцип його самого і суспільства в цілому. По-третє, субстанціональні ознаки людини (свободи, власності, самоідентифікації та визнання з боку суспільства) захищаються через правосуддя, що базується на всезагальних і обов'язкових для всіх законах.

Якщо виходити з цих позицій, то в громадянському суспільстві належна оплата праці не обмежується потребами виживання, а включає систему задоволення як вітальних, так і соціальних, духовних та культурних потреб. Далі, належна оплата праці не дарується кимось, а є виявом природних прав людини і регулюється ними. Нарешті, у захисті саме цих прав, а не будь-яких інших інтересів, полягає правотворчий аспект реалізації принципу належної оплати праці. Громадянське суспільство через свої громадянські об'єднання і громадську думку контролює здійснення всіх зазначених аспектів принципу належної оплати праці від свавілля: з економічної точки зору – від роботодавця, а з правової – від держави.

Завдяки орієнтації на цінності громадянського суспільства принцип належної оплати праці має інтернаціональний міжцивілізаційний характер. У міжнародному Пакті про економічні, соціальні та культурні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р., у ст. 7 фактично сформульовано сутність цього принципу, яка полягає у тому, що держави, які беруть участь у Пакті, визнають право кожного на винагороду, що забезпечує справедливу та рівну зарплату за працю рівної цінності і задовільне існування для працівників та їх сімей [6, с. 6].

При регулюванні заробітної плати в Україні вона в усіх законодавчих актах, наприклад, у Законі про державний бюджет України, порівнюється з прожитковим мінімумом працюючого; проблеми ж задоволення потреб членів сім'ї нібито не існують, що суперечить міжнародному Пакту про економічні, соціальні та культурні права, який після ратифікації його Україною не тільки входить до її законодавчої системи, а й має пріоритет порівняно з національними законами.

Правова цінність принципу належної оплати праці при його законодавчому закріпленні полягає у тому, що він створює можливість арбітражних дій у разі соціально-правового конфлікту працівника і роботодавця при розв'язанні проблем оплати праці. В основі цієї цінності лежить правовий і демократичний підхід для вирішення правових проблемних ситуацій цього типу. Демократичний аспект пов'язаний з тим, що даний принцип актуалізу-

ється на рівні не тільки професійно-правової, а й повсякденної свідомості, тобто спирається на менталітет всієї сукупності працюючих. У свою чергу опора на правову норму є найбільш цивілізованим і надійним у громадянському суспільстві способом розв'язати цю жагучу проблему, завдяки якому захищають права і громадянина, і громадянського суспільства, і держави на засадах забезпечення прав людини. Переваги підходу до вирішення правових конфліктів, що пов'язані з реалізацією принципу належної оплати праці, на підвалинах чітко сформульованих правових приписів впливають з того, що закон – це дримаючий суд і що судовий порядок в громадянському суспільстві є найбільш демократичним і оптимальним, а судочинство здійснюється незалежними і професійними носіями судової влади і докладно регламентовано. (Крім того, громадянам забезпечується можливість оскарження і перегляду судових рішень.) При цьому судовому захисту підлягають не тільки права і свободи, а також охоронювані законом інтереси особистості.

Зважаючи на специфіку проблеми правового захисту належної оплати праці з точки зору принципів громадянського суспільства, особлива цінність правотворчої діяльності полягає у тому, що вона покликана відображати в собі ідеал справедливості. Тут, як ніде інше, учасники розв'язання конфлікту мають право очікувати на справедливе вирішення справ, оскільки право на справедливий суд визнається за кожною людиною і громадянином без будь-яких винятків. Оскільки суб'єктами трудових відносин між роботодавцями і найманими працівниками в конфлікті є економічно нерівнозначні учасники, правотворча діяльність щодо реалізації принципу належної оплати праці має включати ці переваги шляхом упровадження необхідних процесуальних гарантій: відкритого судового розгляду в присутності сторін, рівності засобів захисту тощо.

Якість незалежності, започаткована законом, передбачає стійкість від впливу не тільки владних гілок, а й стосовно різноманітних форм соціального й економічного впливу, що є надзвичайно суттєвим у справах з економічно нерівноцінними учасниками судового розгляду. Реалізація цієї цінності неможлива без подолання упередженості при розгляді справ. Таке подолання досягається не тільки процесуальними нормами, а й існуючими в громадянському суспільстві відповідними контролюючими можливостями громадської думки й об'єднань громадян, особливе місце серед яких стосовно питань оплати праці належить професійним спілкам.

Довіра до законів у сфері оплати праці напряму залежить від того, як у них передбачена реалізація на практиці принципу законності, і від того, хто проголошується її гарантом. (З цієї точки зору важливе місце в правових гарантіях належить судовій владі, оскільки вона здатна проконтролювати

законність і правомочність дій будь-якого суб'єкта будь-яких правових відносин.) Можливість довіри органічно випливає з того, що суд підкоряється лише конституції і законам, що випливають з неї, а також із закладеної в законах можливості нуліфікації будь-якої неправової дії. Крім того, судова влада передбачає можливість виникнення прецедентів на основі використаних судом чинних законів і створення на цій основі певного рівня правосвідомості при вирішенні правових ситуацій щодо належного рівня оплати праці. Це означає, що за характером своєї діяльності суд пов'язаний з оцінюванням стану права і тому повинен впливати на розвиток правової системи і правової свідомості в державі.

Стосовно ціннісних аспектів правотворчої діяльності з метою реалізації принципу належної оплати праці в громадянському суспільстві доцільно враховувати два типи проблем. По-перше, в разі нехтуванні цими цінностями виникає «недостатність права», котра виявляється як перешкода для здійснення прав людини і перш за все її права на життя; по-друге, ця недостатність гальмує реалізацію людської сутності працюючої особистості і навіть позбавляє перспектив стосовно змін на краще. Ці проблеми не завжди належним чином оцінюються, хоча від їх розв'язання залежить справжнє «самоіснування» людини і справжність її індивідуального та соціального буття.

Ідеалом громадянського суспільства є гармонія ціннісних і правових підходів до екзистенціальних за своєю природою проблем оплати праці. Будь-яке збочення тут неприпустиме. Наприклад, у зв'язку з тим, що у переліку пунктів, звільнення за якими можливе лише за згодою профкому, знаходяться і дуже сумнівні (прогул без поважних причин, поява на роботі у нетверезому стані, стані наркотичного сп'яніння) [7, ст. 40], з'явилися пропозиції законодавчо виключити профспілки зі сфери правозастосовної діяльності роботодавця [8, с. 190]. Не відкидаючи реального підґрунтя таких пропозицій, разом з тим вважаємо, що позбавлення профспілок та їх об'єднань права брати участь у визначенні головних критеріїв життєвого рівня, прожиткового мінімуму, а також мінімальних розмірів заробітної плати [9, ст. 23], тобто того, що визначає і рівень належної оплати праці, було б недоречним.

Принцип належної оплати праці спирається на правило залежності заробітної плати від складності умов виконуваної роботи, професійних ділових якостей працівника, результатів його праці і господарської діяльності. Хоча це правило і сформульовано у вигляді імперативної норми, в той же час воно не може розглядатись як правовий припис прямої дії, що надає працівнику права вимагати умов оплати його праці у прямій відповідності з цими пра-

вилами [7, с. 464]. Викладена норма повинна враховуватися при розробленні й утвердженні нормативних актів про працю та її оплату, а також угод, колективних договорів при встановленні умов оплати праці власником за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації.

Таким чином механізм забезпечення оплати праці закон не визначає. З позиції громадянського суспільства при будь-якому підході до формування такого механізму принцип належної оплати праці повинен розглядатися як один із таких, що приводить до руху весь цей механізм. Такий підхід реалізується на практиці в країнах, здійснення вимог громадянського суспільства в яких стало повсякденною практикою. Це виявляється не тільки в законодавчому встановленні мінімальної годинної праці, а й в існуванні докладних, побудованих на існуючому трудовому законодавстві практичних керівництв з побудови оптимальної системи оплати праці і винагороду персоналу [10].

У нашому суспільстві, яке за характеристикою наближається до громадянського, чітко прописано деякі ознаки належної оплати праці (наприклад, у ст. 2 Закону України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р [11, с. 295], Положенні про додаткову заробітну плату як винагороду за працю). Вони визначають надбавки, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій, за винахідливість, трудові успіхи, особливі умови праці, працю понад установлені норми. Існує й Інструкція зі статистики заробітної плати, затверджена наказом Держкомстату України від 13 січня 2004 р. № 5 [11, с. 301]. Але вона, на жаль, не містить механізму виплати заробітної плати, з тим щоб належна виплата була водночас гідною. Інструкція в розділі 2 стосовно фонду додаткової заробітної плати включає лише перелік позицій надбавок, установлених у тому числі за інтенсивність праці, високу професійну майстерність, виконання важливої роботи на певний строк.

Правотворчі аспекти реалізації принципу належної оплати праці в громадянському суспільстві виступають в органічній єдності з аспектами соціальними, причому ці останні, особливо в умовах України, коли не завершився процес створення адекватної правовій державі системи захисту прав людини, соціальні аспекти виступають конституюючим (визначальним) чинником. Специфічною тут є проблема черні (андеркласу), оскільки це пов'язано з бідністю. Остання сама по собі нікого не перетворює на чернь, яка визначається лише пов'язаним з бідністю умонастроєм внутрішнього обурення, спрямованого проти багатих, проти суспільства, уряду тощо. Але це ще не все. Людина, яка не забезпечує себе працею і залежить від випадковостей соціального життя, стає легковажною, відвертається від праці, а через це виникає зло, яке полягає у тому, що людина відмовляється

забезпечувати своє існування власною працею і в той же час вимагає забезпечення свого існування як свого права. Іншими словами, злидні в сучасному суспільстві відразу ж приймають, за виразом Гегеля, форму неправа відносно того або іншого класу. Не менш фундаментальним аспектом проблеми є й те, що існування значної кількості людей, які в умовах бідності згодні працювати за жалюгідну винагороду, приносять певні економічні переваги великим власникам, але разом з тим є лихом з точки зору всього суспільного устрою [1, с. 256, 271].

Природа правотворчих аспектів реалізації принципу належної оплати праці полягає не тільки у тому, що вони відбивають правові вимоги вирішення конфліктів у сфері трудового законодавства, а й у тому, що вони є явищем культури і відображають життя та його вимоги в усіх його надзвичайно складних виявах. Вирішення цих ситуацій базується не тільки на соціальних, правових, а й на етичних вимогах справедливості, неупередженості, незалежності, самостійності. Однією з вимог при вирішенні трудових конфліктів стосовно належної оплати праці є вимога не тільки законності, а й моральності, причому такої, що породжена розумінням суспільством права і його призначення [12, с. 65].

Висновки. Принцип належної оплати праці є фундаментальним принципом громадянського суспільства. Ця фундаментальність впливає із того, що в ньому перехрещуються на засадах реалізації прав людини екзистенціальні, економічні, соціальні, етичні та культурні проблеми, які повинні узгоджуватися за допомогою правової творчості держави. Легітимізація в громадянському суспільстві цього принципу можлива лише за умови реальної опори правотворчої діяльності на основоположні цінності суспільства. Останні являють собою певну систему, нехтування будь-якою ланкою в ній унеможливує реалізацію принципу належної оплати праці як певної цілісності і цінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г.В. Ф. Философия права : пер. с нем. / Г.В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Наука, 1991. – 290 с.
3. Сартр Ж.-П. Проблемы метода / Ж.-П. Сартр. – М. : Прогресс, 1994. – 240 с.
4. Процевский А. И. Метод правового регулирования трудовых отношений / А. И. Процевский. – М. : Юрид. лит., 1972. – 288 с.
5. Кодекс законов царя Хаммурапи // Хрестоматия по истории древнего мира. Т. 1. Древний Восток / под ред. акад. В. В. Струве. – М. : Госиздат М-ва просвещения, 1950. – С. 149–176.

6. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. – К. : Право, 1995. – 16 с.
7. Ротань В. Г. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. – Вид. сьоме, допов. і переробл. / В. Г. Ротань, І. В. Зуб, Б. С. Стичинський. – К. : А. С. К., 2006. – 1024 с.
8. Цесарський Ф. Деякі проблеми реалізації захисної функції профспілок / Ф. Цесарський // Вісн. акад. прав. наук України. – 2002. – № 4 (31). – С. 186–191.
9. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності // Трудове право України у запитаннях та відповідях. Розділ II. Нормативно-правові акти. – Х. : Одиссей, 2008. – С. 320–346.
10. Армстронг М. Оплата праці : практ. посіб. з побудови оптимальної системи оплати праці та винагороди персоналу / М. Армстронг, Т. Стівенс ; пер. з англ. ; за наук. ред. Т. В. Герасимової. – Дніпропетровськ : Баланс Бізнес Букс, 2007. – 512 с.
11. Збірник законодавчих актів про працю: станом на 10 січня 2013 р. / упоряд.: Г. С. Гончарова, В. В. Жернаков. – Х. : Право, 2013. – 512 с.
12. Фуллер Л. Л. Мораль права : пер. с англ. / Л. Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.

НАДЛЕЖАЩАЯ ОПЛАТА ТРУДА КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ПРИНЦИП ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Осипова Н. Ф.

Проанализирована система ценностных аспектов правового обеспечения принципа надлежащей оплаты труда в гражданском обществе. Выявлены легитимизированные возможности реализации этих ценностей.

Ключевые слова: *гражданское общество, надлежащая оплата труда, ценностные аспекты правового обеспечения надлежащей оплаты труда, гармония ценностных и правовых подходов.*

THE PROPER WAGES AS A FUNDAMENTAL PRINCIPLE OF CIVIL SOCIETY

Osipova N. P.

Analyzed the system of value aspects of the legal ensuring the principles of proper wages in the civil society, discovered legitimate possibility of implementing these values.

Key words: *civil society, proper wages, value aspects of legal support, legal protection of proper wages, the harmony of values and legal approaches.*

УДК 340.12+1:316.3

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРО ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано особливості громадянської культури в її співвідношенні з громадянською свідомістю та громадянськістю. Показано типологію громадянської культури та її роль у розвитку демократичної держави.

Ключові слова: громадянська культура, громадянська свідомість, правова культура.

Дослідження громадянської культури є **актуальним** суспільствознавчим завданням, адже сьогодні в українському соціумі відчутна потреба у духовному оздоровленні, відродженні та пошуку цивілізаційних орієнтирів розвитку. Розвиток правової культури українців, реформування правової системи, активізація громадянського діалогу є запорукою позитивного перебігу трансформаційних процесів і сприяють досягненню стабільності, зміцненню громадянського суспільства та правової держави.

Значення розвитку громадянської культури підсилюється ще й у зв'язку з тим, що на сучасному етапі в українському суспільстві виявилися суттєві суперечності та конфлікти. За таких умов відчувається потреба у запобіганні соціальної деструкції, ідейної конфронтації та дезорганізації суспільного життя. У теперішній час розвиток громадянської культури, утвердження нових громадянських цінностей ще не сягнули рівня, який дозволив би українському суспільству в його подальших демократичних перетвореннях нівелювати негативні та деструктивні вияви. Отже, створення нових базових цінностей стало б необхідним внеском у духовне оздоровлення українського суспільства.

Ступінь розроблення проблеми. Громадянська культура є передусім об'єктом соціально-філософського знання, що постійно поповнюється новими даними у зв'язку з високою соціокультурною динамікою. Проблема взаємовідносин між людиною, суспільством та державою традиційно перебуває у центрі уваги філософів, хоча вітчизняні дослідження феномена громадянської культури з'явилися порівняно нещодавно. Аналіз існуючої літератури показує, що у вітчизняній науці на сьогодні ще відсутня цілісна концепція громадянської культури. У більшості праць громадянська культура не є самостійним об'єктом, а розглядається у контексті проблем громадянського суспільства [1–5].

Вивченню становлення та розвитку громадянської культури приділено певну увагу й у сучасній російській гуманітаристиці [6–10]. Накопичений теоретичний та емпіричний матеріал потребує подальшого вивчення, систематизації та узагальнення. Головною *метою* цієї статті є теоретичний аналіз громадянської культури в її співвідношенні з громадянською свідомістю та громадянськістю, а також показ місця і ролі громадянської культури у житті демократичного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Динамічні процеси включення України у світове співтовариство спричинили суттєві соціокультурні та політико-правові зміни усередині суспільства. Зокрема, набула великої популярності ідея громадянського суспільства як форми співіснування держави та суспільства, що сприяє повнішому розкриттю особистісного потенціалу громадян.

У суспільствознавчій традиції феномен громадянського суспільства пов'язаний передусім не з політичними, а із загальнокультурними відчуттями, а також з відносинами міжособистісної довіри, терпимості, поваги до інтересів інших індивідів [11; 12]. Тому громадянське суспільство виконує роль регулятора соціальних інтересів і виступає потужним чинником забезпечення консенсусу в суспільстві. Це можливо завдяки певним основоположним принципам співіснування, дотримання законності та загальнолюдських цінностей, що у свою чергу відображається у понятті громадянської свідомості.

Громадянська свідомість – це результат усвідомлення існуючих відносин між суспільством, людиною та державою з точки зору демократичних цінностей, ідеалів, прав і свобод, що регламентуються прийнятими у даному суспільстві принципами та нормами. Громадянська свідомість слугує виразником духовного стану суспільства, в якому демократичні норми та цінності складають фундамент його життєдіяльності.

Серед головних функцій громадянської свідомості слід відмітити регулятивно-нормативну, координуючу, виховну, комунікативну тощо; всі вони взаємозв'язані відношенням доповнювальності. Суттєва відмінність функцій громадянської свідомості від схожих функцій держави полягає у тому, що перші не є жорстко регламентованими, не виражені у законах, актах, правилах та вимогах, а також не мають конкретних адресатів та закладів, де їх реалізують.

Громадянська свідомість є історично зумовленою і являє собою духовну діяльність у різноманітних формах. У її основі лежить певна ідея, яка характеризує особливості даного суспільства. Суттєвими характеристиками громадянської свідомості є: здатність до оновлення та саморегуляції, що є можливими завдяки адаптаційним та модифікаційним процесам у царині цінностей, норм та нових потреб суспільства; активний характер, що виявля-

ється у потужному впливі на суспільні перетворення, пов'язані з системою самосвідомості та життєзабезпечення суспільства, а також з уявленнями людей про громадянську активність, відкритий характер і постійна готовність до сприйняття нових конструктивних ідей.

З юридичної точки зору поняття громадянської свідомості передбачає передусім політико-правові відносини між особистістю та суспільством, у яких особистість характеризується усвідомленням приналежності до даної держави і підпадає під дію законів цієї держави, що закріплюється у правовому статусі громадянина. Наявність взаємних прав і обов'язків сторін становить зміст стійкого політико-правового зв'язку особистості та держави.

Структурними елементами громадянської свідомості є зв'язані в одну систему соціально-політичні, релігійні, моральні, правові, економічні та інші норми, правила, принципи і вимоги. Стабільність демократичного суспільства забезпечується готовністю членів суспільства жити в умовах соціальних свобод, громадянською зрілістю та громадянською відповідальністю, які у свою чергу визначаються рівнем громадянської свідомості індивідів.

Подальший розвиток знання про взаємодію суспільства і держави закономірно передбачає осмислення поняття громадянськості. У науковій літературі репрезентовано доволі широкий спектр взаємодоповнюючих тлумачень громадянськості: психологічне (відчуття себе громадянином, повноправним членом суспільства), етичне (вища чеснота вільного та повноправного учасника суспільства), діяльнісне (свідоме активне та ініціативне залучення у справи спільноти, особливо у сфері політики). Іван Ільїн, зокрема, вважав, що громадянськість пов'язана зі справжнім державним настроєм душі, коли громадянин сприймає свою батьківщину як живу правову єдність, а всі державні справи сприймаються як його власні, причому інтереси самих громадян водночас включені в інтереси держави у цілому [13, с. 264–266].

При розгляді громадянськості суттєве значення має здатність людей розпоряджатися та користуватися наданими їм правами. Громадянськість передбачає певні обмеження, спричинені можливостями та потребами держави і суспільства. Співвідношення дійсного і можливого складає суспільну міру громадянської зрілості.

Однією з найважливіших інтегративних ознак громадянськості і критерієм її сформованості є наявність громадянської позиції на основі усвідомлення власних інтересів та поєднання їх із суспільними вимогами. Громадянськість не тільки формується під впливом загальної культури суспільства, а й обумовлює її особливості. Свідомість та активність особистості виступають найважливішими характеристиками громадянської культури.

Громадянська культура розуміється як органічна єдність політичних, правових, етичних, естетичних та культурних цінностей, що сприяють усвідом-

ленню людиною її прав і обов'язків перед суспільством та державою й утворюють цілісний культурний образ громадянина. Громадянська культура віддзеркалює все розмаїття суспільного життя і суттєво впливає на утвердження соціального статусу громадянина. Громадянська культура є більш широким поняттям, ніж політико-правова культура, і виражає ступінь зрілості суспільства, здатність його долати соціальні суперечності у межах дотримання загальногромадянських інтересів шляхом діалогу, консенсусу та співробітництва.

З другого боку, громадянська культура може бути зрозуміла як притаманний даному суспільству образ думок та образ дій, що регулюють взаємовідносини громадянина і держави, а також громадян та їх об'єднань між собою. Як зазначає В. Мехедов, «гражданская культура – это совокупность поведенческих моделей граждан данного государства, а также ценностей и идей, отражающих эти взаимоотношения, особенности общества» [14, с. 47].

Громадянська культура типологізована залежно від ставлення до верховної влади у державі і відповідно передбачає такі різновиди: парохіальна (прихідська), підданська та активістська. Основою такої класифікації стали виділені Максом Вебером моделі панування (традиційна, харизматична та раціонально-легальна) [15].

Залежно від пріоритетних цінностей громадянська культура класифікована на відповідні типи: етатистська, автократична та демократична [14, с. 48]. Згідно з таким підходом у понятті громадянської культури відбито її суттєві ознаки, а саме – розуміння її як сукупності поведінкових моделей громадян на основі пануючих у суспільстві ідей та цінностей.

Етатистська громадянська культура передбачає пріоритет цінностей держави над інтересами її громадян та виправдовує втручання держави в усі сфери життєдіяльності суспільства та приватне життя громадян. Таке втручання призводить до обмеження природних прав особистості. Етатистська громадянська культура спирається на патерналістську психологію громадян і веде до втрати громадянами ініціативи, самостійності, а також формує байдужість до справ держави.

Автократична громадянська культура спирається на норми поведінки громадян, які поважають авторитет влади та її носіїв і визнають необмеженість влади однієї особи чи групи осіб. З одного боку, визнаються авторитет влади і готовність громадян підкорятися, а з другого – автократична громадянська культура передбачає контроль влади над діяльністю та еспектаціями громадян. Система управління прагне усунути індивідуальність, а права і свободи громадян реалізуються лише тією мірою, якою це є вигідним для влади.

Демократична громадянська культура формується у правовій державі та громадянському суспільстві, де визнаються пріоритет прав і свобод особистості, а також повага до законів. Культуру даного типу визначають такі

цінності: визнання самоцінності людського життя, терпимість до інших точок зору в питаннях суспільного життя; верховенство права, рівність усіх громадян перед законом, демократичний контроль за владою, дотримання державою і громадянами взаємних прав та обов'язків тощо.

Подальше вивчення типів громадянської культури спонукало дослідників до висновку про те, що у чистому вигляді виокремити один із перелічених типів громадянської культури є проблематичним. У зв'язку з цим у науковій літературі означено так званий змішаний тип громадянської культури, який передбачає сполучення якостей, притаманних раніше виділеним типам. Це означає, наприклад, що «активний громадянин сохранияет свои традиционалистские, неполитические связи, равно как и свою более пассивную роль подданного» [12, с. 125].

Висновки. У понятті громадянської культури акумульовано поняття громадянської свідомості та громадянськості, а сама громадянська культура характеризує соціального суб'єкта як індивіда, котрий має чіткі уявлення про шляхи розвитку держави та суспільства, усвідомлює свою відповідальність перед ними, а також бере дієву участь у функціонуванні всієї системи на основі пріоритету загальнолюдських цінностей, ідей правопорядку та свободи. Дослідження громадянської культури дає змогу глибше пізнати суспільство та зміни в його розвитку. Громадянська культура також вбирає в себе головні світоглядні та поведінкові механізми і відображає інтереси та особливості буття різних соціальних груп. Громадянська культура демократичного типу визначається як певна системна якість, інтегративна характеристика елементів та взаємодій, спрямованих на розвиток та зміцнення громадянських засад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барановський Ф. В. Європейська інтеграція та демократичний розвиток України: концептуальний аналіз взаємовпливу : монографія / Ф. В. Барановський ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослід. ім. І. Ф. Кураса. – Луганськ : Елтон-2, 2007. – 407 с.
2. Демократичні цінності, громадянське суспільство і держава: матеріали XIII Харк. міжнар. Сковородинівських читань, м. Харків, 30 верес. – 1 жовт. 2005 р. / голова ред. кол. О. М. Кривуля ; Харк. міське т-во «Філософська освіта», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Харк. екон.-прав. ун-т, Нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ТОВ «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2005. – 328 с.
3. Сибиряков С. О. Громадянська культура державних службовців як чинник демократизації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / С. О. Сибиряков ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2010. – 20 с.
4. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Демічева ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 192 с.

5. Данилюк Л. М. Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Л. М. Данилюк; Переяслав-Хмельн. держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – 170 с.
6. Петренко Н. С. Права человека с позиций коммунитаризма и либерализма / Н. С. Петренко // Филос. науки. – 2000. – № 3. – С. 33–39.
7. Романович Н. А. Демократические ценности и свобода «по-русски» / Н. А. Романович // Социолог. исслед. – 2002. – № 8. – С. 45–55.
8. Чиркин В. Е. Общечеловеческие ценности и российское право / В. Е. Чиркин // Обществ. науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 64–76.
9. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М. : Прогресс : Универс, 1993. – 660 с.
10. Ильин М. В. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство / М. В. Ильин, Б. И. Коваль // Полит. исслед. – 1999. – № 1. – С. 193–201.
11. Гражданское общество: истоки и современность / под ред. И. И. Кального. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 255 с.
12. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полит. исслед. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
13. Ильин И. А. Путь духовного обновления / И. А. Ильин // Ильин И. А. Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – С. 247–269.
14. Гражданское общество и гражданин / под ред. В. Д. Мехедова. – Брянск : Изд-во БГУ, 1998. – 156 с.
15. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 678–681.

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Коваленко И. И.

Проанализированы особенности гражданской культуры в ее соотношении с гражданским сознанием и гражданственностью. Показаны типология гражданской культуры и ее роль в развитии демократического государства.

Ключевые слова: *гражданская культура, гражданское сознание, правовая культура.*

ON SOME THEORETICAL ASPECTS OF THE STUDY OF CIVIC CULTURE

Kovalenko I. I.

This article describes the features of civic culture and its correlation with civil consciousness and citizenship. Shows a typology of civil culture and its role in the development of a democratic state.

Key words: *civic culture, civic consciousness, legal culture.*

УДК 1:316.4

Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент

КОНЦЕПЦІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ДЕНІЕЛА БЕЛЛА ЯК ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Зроблено спробу визначити основне світоглядно-методологічне підґрунтя розуміння сутності інформаційного суспільства на підставі аналізування концепції постіндустріального суспільства Деніела Белла. Обґрунтовується, що наукові витоки теорії інформаційного суспільства лежать у концептуальних положеннях теорії постіндустріального суспільства Белла, яка розвивалася на Заході починаючи з середини 50-х років ХХ ст.

Ключові слова: інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, комп'ютеризація, спосіб виробництва.

Актуальність проблеми. Сучасний етап розвитку світової цивілізації визначається як перехід від індустріального, постіндустріального суспільства до інформаційного, появу якого пов'язують з інформаційною революцією, розвитком інформаційних технологій, що радикально змінюють суспільне життя.

Поняття «інформаційне суспільство» нині використовують для визначення суспільства, в якому економіка, політика та культура залежать від створення, збереження та доступності інформації у національному і світовому масштабах.

У науковому середовищі відбувається активний процес дослідження багатьох різних, іноді суперечливих концепцій щодо існуючого і наступного типів суспільства, найбільш впливовими і перспективними з яких виявилися концепції інформаційного суспільства та суспільства знань.

Відносною вузькістю та недосконалістю теоретико-методологічної бази дослідження концепцій інформаційного суспільства визначено **мету** цієї статті¹, яка полягає в аналізуванні основних положень теорії постіндустріального суспільства Деніела Белла та доведенні, що саме остання становить методологічну базу зародження і розвитку багатьох концепцій існуючого і майбутнього суспільств, зокрема інформаційного.

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що проблемам зародження і розвитку інформаційного суспільства та його концепцій присвячено низку робіт зарубіжних авторів, більша частина яких написана в руслі концепцій постіндустріалізму. Серед них слід відзначити роботи Д. Белла, Е. Тьоффлера, Й. Масуди, М. Пората, А. Туренна, Дж. Гелбрейта, Р. Арона, П. Дракера, Т. Стоуньєра, М. Маклюєна, Е. Гідденса, М. Кастельса, Ф. Уєбстера.

В Україні предметне поле досліджень у рамках проблематики «постіндустріальне суспільство» – «інформаційне суспільство» тільки формується. Серед вітчизняних науковців дослідженням цієї проблематики займалися О. Данильян, О. Дзьобань, В. Лях, О. Маруховський, В. Щербина та ін. Проте питання впливу теорії постіндустріального суспільства Д. Белла на інші концепції, присвячені дослідженню проблем становлення нового типу суспільства, зокрема інформаційного, залишаються ще недостатньо вивченими.

Виклад основного матеріалу. Традиційно вважається, що власне термін «постіндустріальне суспільство» вперше було введено у науковий обіг у 1958 р. американським соціологом і юристом Девідом Рісменом [1, с. 363–385]. У 1960-ті роки це поняття почало поширюватися, а до початку 1970-х років постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у західній соціології і політології. Але, на думку російського дослідника з цієї проблематики В. Іноземцева, «розуміння Д. Рісменом нового суспільства як «суспільства дозвілля» («leisure society») не дозволяє визнати його справжнім автором терміна "постіндустріалізм"» [2].

Ретроспективний аналіз свідчить про те, що вперше поняття «постіндустріалізм» зустрічається у роботі індійського дослідника А. Кумарасвами, який на початку ХХ ст. досліджував проблеми доіндустріального розвитку азійських країн [3]. А. Пенті, відомий теоретик англійського соціалізму, продовжує використовувати цей термін і вводить у науковий обіг поняття «постіндустріальна держава» [4], «постіндустріалізм» [5].

Початок систематичної роботи у цьому напрямку можна віднести до 1965 р., коли у США було створено футурологічну комісію. Прогнози до 2000 р., сформульовані комісією, було опубліковано в журналі «Дедалус» і в спеціальній збірці [6], де концепція постіндустріального суспільства була репрезентована як базисна для вивчення перспектив подальшого розвитку. Керівником цієї комісії був Деніел Белл, віце-президент американської академії мистецтв і наук, професор соціології Колумбійського та Гарвардського університетів.

Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології на інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. З цими процесами пов'язані й тенденції перетворення економічної систе-

ми на постіндустріальне суспільство, де центр тяжіння переміщується у сферу послуг, а джерела розвитку зосереджуються в основному в університетах і науково-дослідних установах, а не в колишніх індустріальних корпораціях [7, с. 22–35]. У міжнародному плані прогнозувалася актуалізація таких проблем, як подолання розриву між багатими і бідними країнами, інтенсифікації комунікацій, що сприяють оновленню традиційних поглядів і уявлень.

Новий етап у розвитку концепції постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 р. книги Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» [8], яка ще більш підсилила інтерес до цієї проблематики і спричинила появу багатьох футурологічних концепцій у західній соціології 1970-х років. Починаючи з цього періоду, з'являються численні роботи, присвячені осмисленню історичного рубежу, на якому опинилося людство.

Постіндустріальне суспільство Белл визначає як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень все більшою мірою стало залежати від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство припускає виникнення нового класу, представники котрого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи [10, с. 92].

Розділяючи історію людського суспільства на три стадії – аграрну, індустріальну і постіндустріальну, Белл прагнув зобразити контури постіндустріального суспільства, багато в чому відштовхуючись від характеристик індустріальної стадії. Подібно до інших теоретиків індустріалізму він тлумачить індустріальне суспільство як організоване довкола виробництва речей і машин для виробництва речей. На думку Белла, зміни в соціальній структурі, які відбуваються у середині ХХ ст., свідчать про те, що індустріальне суспільство еволюціонує до постіндустріального, яке і повинно стати визначальною соціальною формою ХХІ ст. [10, с. 156].

Якщо індустріальне суспільство є організацією машин і людей для виробництва речей, то центральне місце в постіндустріальному суспільстві, за Беллом, посідає знання, і притому знання теоретичне. У роботі «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» він зазначав: «Дійсно, знання необхідне для функціонування будь-якого суспільства. Але відмінною рисою постіндустріального суспільства є особливий характер знання. Найважливіше значення для організації рішень і напрямку змін набуває центральна роль теоретичного знання, що передбачає першість теорії над емпіризмом і кодифікування знань в абстрактних системах символів, які можуть використовуватися для інтерпретації різних сфер досвіду, що змінюються. Будь-яке сучасне суспільство живе

за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається передбачати майбутнє і здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання» [8].

Найважливішу складову процесу перетворення теоретичного знання на джерело інновацій Белл убачав у виникненні наукоємких галузей промисловості, таких як хімічна промисловість, обчислювальна техніка, електроніка, оптика.

Істотною характеристикою постіндустріального суспільства, вважав Белл, стане інтелектуальна технологія, яка використовується в ухваленні управлінських рішень. На його думку, до кінця ХХ ст. нова інтелектуальна технологія відіграватиме настільки ж значну роль у людських справах, яку відіграла машинна технологія в минулі півтора століття. Інтелектуальна технологія, в інтерпретації Белла, передбачає використання алгоритмів як правил розв'язання проблем замість інтуїтивних думок. Ці алгоритми можуть бути реалізовані в автоматичній машині, комп'ютерній програмі або наборі інструкцій, заснованих на деяких математичних формулах. Саме комп'ютери, що дозволяють виконувати значне число операцій протягом короткого інтервалу часу, роблять можливим розвиток інтелектуальної технології.

Центральна роль теоретичного знання в постіндустріальному суспільстві визначить, на думку Белла, і статус ученого як центральної фігури такого суспільства. Якщо в останню сотню років основним інститутом був завод або подібне до нього підприємство, то в постіндустріальному суспільстві на перше місце висувається університет з його орієнтованістю на знання.

Для постіндустріального суспільства буде характерна нова еліта, заснована на кваліфікації, що отримується індивідами завдяки освіті, а не на володінні власністю, що є успадкованою або здобувається за рахунок підприємницьких здібностей, і не на політичній позиції, що досягається за підтримки партій і груп.

Концепція постіндустріалізму, репрезентована в роботах Белла, є досить глибокою в теоретичному відношенні, спровокувала безліч всіляких тлумачень та інтерпретацій постіндустріального суспільства.

Поняття «постіндустріальне суспільство» широко вживається в сучасній літературі, і майже кожен автор наділяє його своїми, особливими якостями. Ця ситуація не в останню чергу пов'язана з тією обставиною, що само по собі слово «постіндустріальне» вказує лише на становище суспільства в тимчасовій послідовності стадій розвитку – «після індустріального», а не на його власні характеристики.

Термін «інформаційне суспільство» у Белла – це нова назва для постіндустріального суспільства, термін, який підкреслює основу його соціальної структури – інформацію. Цей термін Белл вводить у своїй праці «Соціальні рамки інформаційного суспільства» [9]. Хоча з позицій сьогодення, більш коректним і перспективним було б поняття «суспільство знань».

Інформація для Белла пов'язана перш за все з науковим, теоретичним знанням. Інформаційне суспільство в його тлумаченні володіє всіма основними характеристиками постіндустріального суспільства (економіка послуг, центральна роль теоретичного знання, орієнтованість у майбутнє і зумовлене нею управління технологіями, розвиток нової інтелектуальної технології).

У столітті, що настає, стверджував Белл, вирішального значення для економічного і соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового соціального устрою, заснованого на телекомунікаціях. Це спричинить появу єдиного простору, у тому числі економічного: «Кордони між країнами практично повністю зникнуть. Капітал прямує туди, де (за наявності політичної стабільності) є найбільша віддача від інвестицій або додаткової вартості» [8].

У первинному варіанті концепції постіндустріалізму наголошувалося на тому, що розвиток електронно-обчислювальної техніки дозволяє переробляти величезні обсяги інформації для ухвалення рішень, у першу чергу урядовим структурам. У концепції інформаційного суспільства Белла підкреслюється важливість забезпечення доступу до необхідної інформації індивідів і груп, автор бачить проблеми загрози поліцейського і політичного спостереження за індивідами і групами з використанням витончених інформаційних технологій. Знання й інформацію Белл вважає не тільки «агентом трансформації постіндустріального суспільства», а й «стратегічним ресурсом» такого суспільства. У цьому контексті він формулює проблему інформаційної теорії вартості. Коли знання у своїй систематичній формі залучається до практичного перероблення ресурсів (у вигляді винаходу або організаційного вдосконалення), можна говорити, що саме знання, а не праця виступає джерелом вартості.

Постіндустріальне суспільство не обмежується рамками розвитку економіки і виробництва, воно змінює всі традиційні сфери життя суспільства. «Найважливіша характеристика нової технології полягає у тому, що вона зачіпає не окрему сферу, а найрізноманітніші аспекти життя суспільства і перетворює всі попередні взаємовідносини» [8].

Висновок. У наукових доробках Д. Белла містяться концептуальні положення, світоглядно-методологічні орієнтири, які цілком можливо і доцільно покласти в основу побудови сучасної комплексної концепції інформаційного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society / D. Riesman // Mass Leisure / eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. – Glencoe (111), 1958. – P. 363–385.
2. Иноземцев В. Л. К теории постэкономической общественной формации / В. Л. Иноземцев. – М. : Таурус, 1995. – 330 с.

3. Coomaraswamy A. (ed.) Essays in Post-Industrialism: A Symposium of Prophecy Concerning the Future of Society. – L., 1914.
4. Penty A. Old Worlds for New: A Study of Post-Industrial State / A. Penty. – L., 1917.
5. Penty A. Post-Industrialism / A. Penty. – L., 1922.
6. Toward the Year 2000. Work in Progress / ed. by D. Bell. – Boston, 1968. – 340 p.
7. Bell D. The Year 2000 – The Trajectory of an Idea / D. Bell // Toward the Year 2000. Work in Progress. – Ed. by D. Bell. – Boston, 1968. – p. 22–35.
8. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / D. Bell. – N. Y., 1973. – 234 p.
9. Bell D. The Social Framework of Information Society // Dertouzos M., Moses M. (ed.) The Computer Age: A Twenty-Year View. – Cambridge, 1979.
10. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.

КОНЦЕПЦИЯ ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА ДЭНИЭЛА БЕЛЛА КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ КОНЦЕПЦИЙ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Кальницький Э. А.

Предпринята попытка определить основное мировоззренческо-методологическое основание понимания сущности информационного общества путем анализа концепции постиндустриального общества Дэниэла Белла. Обосновано, что научные истоки теории информационного общества лежат в концептуальных положениях теории постиндустриального общества Белла, которая развивалась на Западе начиная с середины 50 годов XX века.

Ключевые слова: информационное общество, постиндустриальное общество, компьютеризация, способ производства.

CONCEPTION OF POSTINDUSTRIAL SOCIETY DENIELA BELLA AS BASIS OF FORMING OF CONCEPTIONS OF INFORMATIVE SOCIETY

Kalnitskiy E. A.

Done attempt of determination basic philosophical and methodological foundation of understanding essence of informative society on the basis of analysis of conception of postindustrial society of Deniela Bella. Grounded, that the scientific sources of theory of informative society lie in conceptual positions of theory of postindustrial society of Bella which developed in the west since the middle of 50th of the last century.

Key words: informative society, postindustrial society, computerization, method of production.

УДК 340.12

Н. І. Сатохіна, кандидат юридичних наук

ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ ОСВІТИ

Здійснено спробу розкрити в межах правової реальності природу досвіду розуміння, що дозволяє виявити герменевтичні сенси правової освіти та прояснити сутність і завдання останньої. Авторка відстоює ідею, за якою сутність правової освіти полягає у розумінні, що являє собою не метод, а інтегральну форму досвіду, ґрунтованого у правовій традиції та орієнтованого в напрямку належного, поєднуючи водночас знання, творчість та дію. Отже, основною метою правової освіти виявляється відтворення досвіду діалогічного ухвалення рішень у ситуації невизначеності і конфлікту.

Ключові слова: *правова освіта, правова герменевтика, розуміння, фронесис, такт.*

Домінуюче на сьогодні уявлення про освіту як накопичення спеціальних знань та практичних умінь і навичок, вочевидь, укорінене в ідеалах класичної раціональності, що ототожнює «освічену» людину з теоретичним суб'єктом, «свідомістю взагалі», звільненою від природних недосконалостей та ірраціональності суб'єкта емпіричного, і, отже, втрачає будь-який зв'язок з життям людини та його сенсом.

На це, зокрема, вказує Е. Гуссерль, який вбачає у заміщенні світу повсякденного життя світом ідеальних сутностей глибинну причину кризи наук та радикальної кризи європейського існування в цілому [1]. Разом з тим філософ зазначає, що причина ускладнення раціональної культури, в якій ґрунтовано європейський світ, полягає не в сутності самого раціоналізму, а лише в його спотворенні «натуралізмом» і «об'єктивізмом», закликаючи до «відродження Європи в душі філософії» завдяки остаточному подоланню натуралізму героїзмом розуму [1, с. 115]. Саме в такому переродженні розуму і вбачає своє завдання філософська герменевтика, орієнтована не на забуття теорії в ім'я практики, а радше на подолання радикального розриву між різними формами людського досвіду, і, таким чином, вирішення суперечності між формальним знанням, що транслюється в освіті, і базовими інтуїціями суб'єкта освіти, вкоріненого у «життєвому світі».

Як слушно зауважує Л. Мікешина, коли сьогодні говорять про необхідність «повернення суб'єкта в освіту», то, безумовно, мають на увазі як суб'єкта цілісну людину, а не тільки її розсудок, що накопичує теоретичні та практичні знання і навички [2, с. 207]. Видається, що йдеться передусім про цілісність людського досвіду, що консолідується у феномені розуміння, у тому сенсі, який надає йому герменевтика.

Отже, *мета* статті – розкрити в межах правової реальності природу того досвіду, який ми називаємо розумінням, та уточнити сутність самої правової герменевтики, що, вірогідно, дозволить виявити герменевтичні сенси правової освіти та прояснити сутність і завдання останньої.

Розуміння як форма досвіду. У результаті гносеологізації людини у філософії Нового часу її свідомість зводиться до знання і пізнання, яке до того ж обмежується пізнанням науковим, ігноруючи його позанаукові і донаукові форми. З науковим пізнанням ототожнюється й освіта, яка в такий спосіб стає виключно теоретичною. Таким чином, людське існування виявляється остаточно розколотим, і саме цей радикальний розрив між фундаментальними формами людського досвіду багато в чому спричиняє сучасну кризу освіти в цілому і правової освіти зокрема. Це вчергове змушує нас запитати слідом за Г.-Г. Гадамером, чи не є теорія чимось більшим, ніж те, що представляє нам сучасна наука, а практика у свою чергу – чимось більшим, ніж просте застосування останньої, і чи можна взагалі розділяти теорію і практику, якщо їх можна розрізнити лише в опозиції одна до одної [3, с. 24]. У пошуках відповідей на ці запитання сучасна герменевтика повертається до аристотелівської ідеї *фронесису* як інтегральної форми людського досвіду.

Так, М. Гайдеггер визначає філософію як «герменевтику фактичності», сутність якої полягає у тому, що вже у факті існування повинно міститися розуміння, і існування як таке є герменевтичним, інтерпретуючим, прояснюючим себе [4, с. 15–16, 142–148, 226–230]. У цьому ж ключі в рамках онтологічної версії правової герменевтики розуміння розглядається як спосіб буття людини у правовій реальності та водночас як спосіб відтворення останньої. Це не метод, що використовується для пізнання правових феноменів, а особлива форма досвіду, в якому надана і переживається правова реальність, тому його не можна звести до одних лише когнітивних структур. Це досвід, який можна назвати фронетичним.

Термін *фронесис* має грецьке походження і перекладається як розсудливість, мудрість, практична мудрість, розум, практичний розум, проникливість [5, с. 527–528]. Так, Арістотель у книзі IV «Нікомахової етики» провів відмінність між *епістеме* (науковим знанням), що виражається в *теорії* і стосується речей незмінних, *техне* (знанням у сфері творчості), що застосовується в *поезисі*, та *фронесисом* (морально-практичною мудрістю стосовно правильних дій в конкретній ситуації), вираженням у *праксисі*. На відміну від *епістеме* пізнання не є єдиною метою *фронесису*, він керує діями (VI, 1139 b і далі)¹. Різниця між ними, як різниця між знанням про факти і знанням про належне, є очевидною. Цікавіше для нас порівняти *фронесис* із *техне*, котре

¹ Тут і далі посилання на Арістотеля подано за виданням [6].

Арістотель розумів як майстерність ремісника, знання, що дозволяє створювати певні речі. То чи не є тоді розсудливість у судочинстві теж своєрідним *техне*? у той час, як *техне* можна засвоїти і забути, *фронесис* не можна засвоїти задалегідь, але не можна й забути. При цьому питання, що справедливо, а що ні, не може бути вирішене у відриві від ситуації, тоді як «ейдос» того, що хоче виготовити ремісник, повністю визначений. Арістотель показував, що існує постійне напруження між законом і практикою, оскільки будь-який закон є загальним і тому не може охопити дійсність в усій її конкретності (V, 1137). Слід погодитися із Гадамером, що саме в цьому і полягає справжня проблема правової герменевтики: зразки поведінки не є вічними і незмінними, але й не є простими конвенціями, відображаючи природу речей, і справа тільки у тому, що ця остання визначає себе кожен раз лише у застосуванні. До того ж, якщо *техне* можна оволодіти досконало і в такий спосіб виключити необхідність самостійного мислення, то *фронесис* у стані ідеальної завершеності і є досконалістю здатності мислити, а зовсім не знанням типу *техне*. Саме тому право не підлягає догматичному застосуванню, як не підлягає догматизації й дійсно правова освіта. І нарешті, фронетичний досвід завжди передбачає, що йдеться не про мене, а про когось іншого. І людина здатна увійти в ситуацію іншого не тому, що вона знає про нього все, а тому, що вони пов'язані спільною метою [7, с. 375–382]. Цікаво, що європейські мови засвоюють поняття *фронесису*, виходячи з його латинського перекладу – *пруденція*; відповідно знання про право – *юриспруденція* – від початку мислиться як знання фронетичного типу.

Так, Ф.-Дж. Мутс порівнює фронетичний досвід правознавця із досвідом психотерапевта, діяльність якого в рамках постмодерністського підходу до психотерапії є «теоретично обізнаною герменевтичною практикою»: він засвоює теоретичні настанови для того, аби допомогти клієнту, але не намагається уникнути власної участі у діалозі з останнім. Психоаналітик відмовляється від традиційної концепції психоаналізу як всеохоплюючої теорії, що дозволяє лікарю виявити неврози пацієнта. Натомість він займає так звану позицію «не-знання», розміщуючи критичний вимір терапії у діалозі з клієнтом, спрямованим на відновлення його рівноваги, а не виносить діагноз за теоретичним шаблоном. Отже, маємо теорію, яка взаємодіє з практикою не з позиції зовнішнього спостерігача, а як безпосередній її учасник. Використовуючи цей приклад як модель для критичної правової теорії, філософ намагається показати, що право являє собою не поняття, яке належить прояснити, а наративно структурований процес, у якому учасники юридичної практики висловлюють свої страхи та занепокоєння, як і клієнти психоаналітика. Метою ж теорії є не створення ідеального правового наративу задля по-

дальшого перенесення його на практику, а активна участь у безперервному нарративному процесі створення і трансформації правових сенсів [8, с. 149].

Таким чином, у межах правової герменевтики теорія розглядається як компонент динамічних практик здійснення права, форма участі в них, але водночас і як осмислення цих практик. Останнє ж ніколи не є просто *техне*, що відтворює практику, але завжди охоплює і знання, і досвід, і дію. Якщо ремісник спочатку осягає ідею речі, потім отримує досвід її виготовлення і лише після цього виготовляє річ, то розуміння, що опосередковує здійснення права і виражається в окремих ситуативних судженнях, завжди охоплює не тільки теоретичне осмислення правової традиції (тут в сенсі горизонту розуміння, або сукупності упереджень, що складають перед-розуміння), а й застосування її до конкретної ситуації (реальної або гіпотетичної) з метою вирішення останньої, і в такий спосіб відтворює правову реальність, стаючи її частиною. Отже, знання і дія в даному випадку є нероздільними.

Природа правової герменевтики. У межах викладеного тлумачення розуміння не як методу, а як особливої форми фронетичного досвіду, й сама герменевтика виявляється лише способом буття у світі, а не формулюванням та утвердженням щодо нього певної позиції. І цей спосіб полягає у розмові, запитуванні, пошуку загального сенсу. В рамках правової реальності розуміння виявляється досвідом інтерсуб'єктивного відтворення правових сенсів, власне правовою герменевтикою, яка у цьому сенсі здатна протистояти як постмодерністському свавіллю інтерпретацій, так і позитивістському засиллю науковості. Основна ж роль правової герменевтики виявляється не методологічною, а, скоріше, терапевтичною: вона допомагає мінімізувати нерозуміння через усвідомлення власної зануреності в ситуацію і власної заангажованості. Інакше кажучи, як метафорично пише Й. Тонтті, тільки Феміда, яка, знявши пов'язку з очей, намагається усвідомити власні упередження і розуміє, що насправді ваги ніколи не можуть бути врівноважені, може використовувати свій меч таким чином, аби це могло вважатись виправданим [9, с. 186].

Герменевтичні сенси правової освіти. У контексті наведеного права освіта, так само як і здійснення права, являє собою процес діалогічного відтворення сенсів, основною метою якого є не надання учневі з позиції теоретичного домінування готових методик здобуття «істинних» сенсів, а відтворення фронетичного досвіду ухвалення рішень в ситуації невизначеності і конфлікту, а отже, у середовище трагізму дії, в якому й здійснюється право, коли конфлікти не можуть бути вичерпані, але повинні вирішуватися у ситуативному судженні. У такий спосіб виникає можливість подолання суперечності між теоретичним знанням, що передається в освіті, і «життєвим світом» людини.

Так, герменевтичні сенси у правовій освіті виявляються на трьох рівнях, які відповідають трьом аспектам фундаментального людського досвіду, що отримав назву розуміння. Являючи собою в першу чергу практичну мудрість, він разом з тим має творчий і пізнавальний вимір.

По-перше, в аспекті *техне* у герменевтичному розумінні, що становить сутність освіти, відтворюється правова реальність. Цей перманентно відтворюваний світ права ґрунтується на ідеї належного, яка й вимагає дискурсу, на противагу світу природи, який тотожний самому собі і в якому людина не залучена до постійного обміну думками. Позбавлення ж людини можливості вільної комунікації редукує її досвід до задоволення біологічних потреб. Поза світом права людині залишається лише війна за існування, в якій одна соціальна спільнота протиставляє себе іншій за принципом «друг» – «ворог». У цьому контексті завданням правової освіти виявляється не трансляція знання типу *епістеме*, а формування суб'єкта правового дискурсу, яке у свою чергу можливе лише шляхом безпосереднього відтворення останнього. При цьому за логікою герменевтичного кола судження з приводу права, які виносяться в університетських аудиторіях і на шпальтах юридичних видань, так само, як і судження правозастосувачів, з одного боку, спричинені правовою традицією, а з другого – автоматично стають частиною останньої, у такий спосіб відтворюючи останню і зумовлюючи подальші її інтерпретації.

По-друге, як власне *фронетичний досвід* освіта передбачає не тільки відтворення правової реальності, а й практичне здійснення права у конфлікті інтерпретацій. Адже герменевтичне розуміння права завжди передбачає також його застосування до ситуації, навіть якщо йдеться про гіпотетичний правовий конфлікт як предмет осмислення. При цьому абстрактна правова норма являє собою лише етап на шляху здійснення права; повною ж мірою правові сенси розкриваються лише в конкретній ситуації, де право нібито набуває обсягу та виявляє свою справжню сутність. Таким чином, досягнення права можливе лише в його застосуванні, що свідчить про глибоко герменевтичну природу цього досвіду.

По-третє, в аспекті *епістеме* освіта покликана заповнювати лакуни розуміння у нонкогнитивістському сенсі, коли осмислення права виявляється можливим як досвід не епістемологічний (аналогічний пізнанню у природничих науках), а фронетичний (спрямований на контекстуальне дискурсивне обговорення цінностей), тобто досвід у власному сенсі слова, який є чимось більшим, ніж пізнання. У цьому контексті Р. Порті розрізняє епістемологію і герменевтику, відносячи останню до неklasичного способу філософствування, який він називає наставництвом саме в сенсі освіти і який має справу з аномальним дискурсом, коли конвенції втрачають сенс. Відповідно на відміну від пізнання, роль якого обмежується впорядкуванням уже існуючого набору фактів, призначенням розуміння є знаходження нових горизонтів

знання, раніше не осмислених [10]. У силу ж унікальності правових ситуацій, у яких і розкривається сенс права, правовий дискурс постає саме як дискурс аномальний, а дійсно правова освіта виявляється тільки й можливою у формі наставництва як спільного віднаходження правових сенсів.

Так, освіта виявляється способом буття і пізнання водночас. Це не тільки процес становлення, але й результат цього процесу. Як зазначає з цього приводу Гадамер, освіту слід розуміти не лише як процес, що забезпечує історичне піднесення духу в сферу загального (за відомим визначенням Гегеля), водночас це і стихія, в якій перебуває освічена людина [7, с. 56]. Природу ж цієї стихії філософ розкриває в понятті такту, тобто здатності до сприйняття ситуації та поведінки усередині ситуації, для якої в нас немає знання, яке виходило б із загальних принципів [7, с. 58], що цілком відповідає уявленню про фронетичну природу правового судження, яке вимагає від суб'єкта не теоретичного знання, а практичної мудрості, готовності взяти на себе ризики у ситуації невизначеності та конфлікту, тобто розуміння у сенсі інтегральної форми досвіду.

Висновки. Правова герменевтика дозволяє прояснити в контексті правової реальності сутність розуміння як способу людського існування, що поєднує в собі знання, творчість і дію (осмислення та відтворення правової реальності у ситуативних правових судженнях), ґрунтується у традиції та орієнтований на належне. Водночас висвітлення природи розуміння дозволяє наблизитися до сутності самої правової герменевтики, яка фактично тождна йому, будучи не методом, а способом людського буття у світі.

Відповідно й правова освіта постає не тільки як процес становлення людини, а й як його результат у вигляді розуміння, або такту, тобто досвіду діалогічного ухвалення рішень у ситуації невизначеності, або фронетичного досвіду. У свою чергу останній не може бути теоретизований, а може тільки відтворюватись, у чому й вбачаються сенс і призначення правової освіти.

Так, герменевтичне переосмислення природи здійснення права висвітлює епістемічні, технічні та фронетичні сенси правової освіти і в такий спосіб відкриває шляхи подолання радикального розриву між теоретичним і практичним вимірами нашого існування, розриву, який спричинив не тільки сучасну кризу юридичної освіти, а й кризу західної людини в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль // Вопр. философии. – 1986. – № 3. – С. 101–116.
2. Микешина Л. Философия познания. Проблемы эпистемологии гуманитарного знания / Л. Микешина. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 560 с.
3. Gadamer H.-G. Praise of Theory / H.-G. Gadamer // Praise of Theory: Speeches and Essays. – New Haven, CT: Yale University Press, 1998. – P. 16–36.

4. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – СПб. : Наука, 2006. – 452 с.
5. Лабарр'ер Ж.-Л. Фронесис / Ж.-Л. Лабарр'ер // Европейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К. : ДУХ і ЛІТЕРА, 2009. – Т. 1. – С. 527–533.
6. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель. Сочинения: в 4 т. – М. : Мысль, 1976–1984. – Т. 4, 1983. – С. 53–293.
7. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
8. Mootz F.-J. III. Law, Hermeneutics and Rhetoric / F.-G. III Mootz. – Burlington : Ashgate, 2010. – 470 p.
9. Tontti J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law / J. Tontti. – Burlington, 2004. – 204 p.
10. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – 320 с.

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПРАВОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Сатохина Н. И.

Предпринята попытка раскрыть в рамках правовой реальности природу опыта понимания, что позволяет выявить герменевтические смыслы правового образования и прояснить сущность и задачи последнего. Автор отстаивает идею о том, что сущность правового образования заключается в понимании, которое представляет собой не метод, а интегральную форму опыта, укорененного в правовой традиции и ориентированного на должное, объединяя одновременно знание, творчество и действие. Следовательно, основной целью правового образования оказывается воспроизведение опыта диалогичного принятия решений в ситуации неопределенности и конфликта.

Ключевые слова: правовое образование, правовая герменевтика, понимание, фронесис, такт.

HERMENEUTIC DIMENSION OF LEGAL EDUCATION

Satokhina N. I.

The article deals with the trying to explicate the nature of the experience of understanding within the legal reality that allows us to reveal hermeneutic senses of the legal education and clarify its nature and objectives. The author defends the idea that the sense of the legal education is an understanding which is not a method, but a cumulative form of experience, rooted in the legal tradition and oriented in the direction of due and integrated simultaneously knowledge, creativity and action. So the main aim of legal education is simulation of the experience of dialogical decision-making in the situation of the uncertainty and conflict.

Key words: legal education, legal hermeneutics, understanding, phronesis, tact.

УДК 340.12:81'22(09)

О. В. Павлишин, кандидат юридичних наук, доцент

СЕМІОТИЧНА ТРАДИЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СЕМІОТИКИ ПРАВА

У статті проаналізовано поняття знаку та здійснено огляд підходів до класифікації знаків у логіко-філософських трактатах мислителів епохи Середньовіччя. Стаття на основі вивчення й узагальнення досліджень цієї епохи ілюструє відмінності у розумінні сутності знаку та його ключових характеристик, доводить те, що семіотичні ідеї схоластів мають самостійне значення, а не лише є предтечею становлення семіотики Нового часу. Відзначено, що ті різновиди знаків, які виділяли та обґрунтовували схоласти, наявні й у правовій реальності. Середньовічна та постсередньовічна семіотична традиція розглядається як теоретична передумова розвитку сучасної семіотики та семіотики права.

Ключові слова: *семіотика права, семіотика, Середньовіччя, схоластика, знак, формальні знаки, інструментальні знаки, філософія права.*

Сьогодні можна зауважити значний інтерес, який гуманітарії виявляють до семіотики. Як відзначають дослідники, в літературі з семіотики багато проблемного, суперечливого, іноді дивного – і не стільки через нестачу досліджень, скільки через розмаїття семіотичних ідей (саме так про це пише Н. Б. Мечковська у передмові до авторського курсу лекцій «Семіотика: Мова. Природа. Культура»). Все більш популярними стають семіотичні підходи і в правовій науці, і це потребує формування адекватної категоріально-термінологічної та методологічної бази. Такому процесу повноцінної інституалізації семіотики права повинно передувати вивчення позицій мислителів минулого щодо поняття знаку та його сутнісних ознак, оскільки сучасні проблеми неможливо розв'язати без знання попередньої теоретичної традиції, яка формувалася завдяки вченням античних і середньовічних логіків і філософів. Особливо широкий і багатий матеріал дає середньовічна та постсередньовічна схоластика. Зважаючи на обсяг творчого доробку схоластів та широке коло проблем, які вони розглядали у своїх працях, слід було б очікувати великої уваги до їхніх ідей. У зв'язку з цим дивно, що дослідницький інтерес до них активізувався лише у ХХ–ХХІ століттях, тоді як ця епоха може дати багато цікавого матеріалу, корисного і важливого для сучасних вчених. Зазначене підкреслює актуальність цієї проблематики та обумовило вибір теми дослідження.

Особливе значення для розробки даної теми мають праці А. О. Баумейстера [1; 2; 3], Г. В. Бокал, у яких досліджується проблема онтологічного ста-

тусу універсалий у філософії Середньовіччя [4], Г. В. Вдовиної, в яких проаналізовано вчення про знаки в схоластиці 17 ст. [5], К. О. Гончарук, у яких розглядаються християнські тексти в філософії Середньовіччя [6], культурологічна робота Н. В. Доброер [7], цікавими є праці Т. І. Любасюк [8], О. В. Міщенко [9], В. В. Степанова [10] та доробки інших авторів, які віддали інтелектуальній спадщині Середньовіччя та розвитку «другої схоластики» XVII–XVIII століть належне у власних роботах [11; 12] (дуже виразно про стан дослідження схоластики пише Д. В. Шмонін у відкритій рецензії на книгу Г. В. Вдовиної).

Найбільш відомими у думці того періоду є погляди св. Августина Блаженного і св. Томи Аквінського, і, хоча у вітчизняному історико-філософському дискурсі виокремлюють творчість різних представників епохи Середньовіччя [13], саме творчості св. Томи Аквінського присвячено, мабуть, найбільшу з-поміж інших мислителів кількість розвідок і ґрунтовних досліджень, вона вивчалася як іноземними (Е. Жільсон, Ф. Ч. Коплстон [14; 15; 16]), так і вітчизняними (В. Б. Ковальчук, В. В. Котусенко, В. М. Кравченко, В. І. Лубський та Т. Г. Горбаченко, О. О. Сербін, П. А. Содомора [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23]) вченими. Однак вплив цих ідей на генезу семіотики права та внесок середньовічних мислителів і постсередньовічних схоластів у розвиток вчення про правові знаки практично не розглядалися, тоді як ми вважаємо цю проблематику актуальною, значущою і такою, що заслуговує на увагу дослідників.

Як відомо, знакова концепція стоїків, згідно з якою знак є логічною імплікацією (якщо є дим, значить, є і вогонь, отже, дим є знаком вогню), спирається на семіотичну традицію епохи Античності, однак вже у ранньому Середньовіччі розуміння знаку зазнає істотної зміни. Августин Блаженний у своєму трактаті «Християнське вчення» визначає знак значно ширше – як універсальне поняття, яке може бути застосоване до будь-якої реальності та здатне слугувати проміжним засобом пізнання навіть для речі, відмінної від цієї реальності. Зокрема, св. Августин Блаженний визначає знак як таку, що чуттєво сприймається (її форма фіксується у відчуттях) річ, яка сама по собі приводить до пізнання чогось іншого. Таким чином, видатний християнський філософ започаткував новий підхід в інтерпретації природи знаку, який можна вважати визначальним для всього раннього Середньовіччя (такі погляди зустрічаємо у працях аж до 14 ст.). І хоча він звертає увагу в основному на словесні знаки, адже розглядає проблему тлумачення Святого Письма, однак це спонукає його інтерпретувати факти і події, викладені у біблійному тексті, гносеологічно та саме семіотично, інтерпретуючи знак як природну (фізичну, чуттєву) передумову для пізнання створеного світу через тлума-

чення Божественного Слова. Разом із тим, розвивалася лінія граматичного та лінгвістичного розуміння знаку як слова усної мови, яке дозволяє співбесіднику зрозуміти того, хто говорить (Северин Боецій та середньовічні логіки).

Наступний важливий крок у розвитку семіотики був зроблений Роджером Беконом, котрий у праці «Про знаки» запропонував інтерпретацію усного слова, згідно з якою воно первинно позначає не поняття в розумі того, хто говорить, а реально існуючий об'єкт. Таким чином, на основі збереження загальносеміотичної лінії Августина завдяки ідеям Р. Бекона відбувся перехід від суто інтенціонального розуміння природи знаку у царині мови (Боецій виклав його, коли коментував працю Арістотеля «Про тлумачення») до екстенціональної семантики, домінування якої можна простежити від XV століття. Отже, саме у XIV–XVI століттях ці ідеї щодо виведення означуваного об'єкта в реальність поза інтелектом суб'єкта мовлення остаточно утвердились, у тому числі завдяки теорії понять як термінів особливої ментальної мови, сформульованій Уільямом Оккамом.

Як відзначає Ф. Ч. Коплстон, якщо розглядати категорематичні терміни з точки зору функції, яка їх позначає, можливе таке їх розрізнення: ми можемо мати на увазі написаний або вимовлений термін, які за такого їх розгляду будуть умовними знаками, адже це питання лінгвістичної домовленості. При цьому розумовий зміст або поняття залишаються такими ж, який би умовний знак не використовувався [16, с. 292].

Ментальну мову у праці «Сума логіки», написаній у 1323 р. та вперше виданій у Парижі у 1488 р., У. Оккам визначав як ту первинну вихідну форму, в якій розгортається людське мислення до і незалежно від його зовнішнього усного вираження, тобто не як звичайну вторинну внутрішню мову, а як дійсну фактичну передумову мовлення як такого. Як пише А. О. Баумейстер, його «наївний реалізм» або різновид концептуалізму слід відрізнити від концептуалізму Нового часу, при цьому відзначає, що інтеграція поняття супозиції у вчення про знаки є науковим досягненням мислителя [2, с. 943]. Як бачимо, даремно працю «Summa logicae» дослідники визнають одним із найважливіших трактатів із середньовічної логіки та епістемології поряд із «Introductiones in logicam» Уільяма Шервуда та «Summulae logicales» Петра Іспанського, особливо заслуговує на увагу в контексті дослідження перша частина цієї книги «De terminis», у якій викладена загальна теорія знаків.

З точки зору У. Оккама, логіка як раціональна наука (реальна наука трактує терміни первинної інтенції, а раціональна – другої інтенції, тобто ті, які позначають інші терміни, поняття про інші поняття) повинна займатися саме знаками, а не речами. Для У. Оккама справжніми знаками зовнішніх реальних об'єктів були саме ці внутрішні, ментальні слова, а слова усної мови

були вже вторинними знаками, відповідними поняттям в інтелекті. Цій проблематиці присвячено праці окремих іноземних авторів, у яких також підкреслюється цінність здобутків У. Оккама [24, с. 195–224].

У даному контексті слід зазначити, що поняття репрезентації в той час розуміється як «образ» або «подоба» і використовується для позначення зображень, чуттєвих або формальних образів речей. При цьому вона пов'язується із найбільш загальним поняттям знаку, яке виходить із розуміння репрезентації як самої здатності представити будь-що в інтелекті як такої, зокрема, і ті об'єкти, які безпосередньо представляють самих себе, тоді як означування вважається лише здатністю позначати будь-що, крім самого себе – пред'являти інтелекту себе, заміщуючи дещо інше, відмінне від самого себе. Принаймні езуїти – автори коїмбрського курсу логіки Арістотеля – дотримувалися саме такого погляду, вважаючи, що репрезентація є більш універсальною і входить у родові поняття знаку – що «означати» поширюється тільки на відмінне від означника. Педро Уртадо де Мендоса у «Курсі загальної філософії» на такому прикладі демонструє різницю між презентацією та репрезентацією: репрезентація об'єкта не тільки пред'являє його пізнавальній здатності, але, встаючи на його місце, ніби заміщає його, подібно до того, як віце-король заміщає короля [25, с. 610]. Разом із тим, Сильвестро Мауро максимально звужує розуміння знаку, визначаючи його у «Філософських питаннях» як те, що встановлене для того, щоб спеціально приводити пізнавальну здатність до пізнання іншого. Тобто знак, на його думку, це те, що обов'язково приводить пізнавальну здатність до пізнання певної речі, яка відмінна від самого знаку, водночас це приведення відбувається у певний спеціальний спосіб, а знак спеціально встановлений для такого приведення [26, с. 552].

Отже, у працях схоластів зустрічаємо вузьке розуміння поняття знаку (виключає автореференцію) та широке розуміння поняття знаку (передбачає автореференцію), відмінність між якими створила підґрунтя для наступних суперечок щодо меж означувальної здатності знаку, а відтак – щодо співвідношення означування, репрезентації та пізнання, а також інших важливих питань, які розглядалися у працях багатьох відомих авторів того періоду.

Характерно, що у XIV ст. поняття знаку фактично стало основою для визначення поняття інтенції як того, що за способом репрезентації приводить інтелект до пізнання певної речі, тобто поняття інтенції поширювалося на будь-яку подобу або зразок, який приводить до пізнання. Мислимою річ вважалася тому, що в неї була репрезентація в інтелекті, отже приставка «ре» до поняття наявного, присутнього вказувала на відтворення, вторинне уподібнення, повторення або наслідування вже наявного зразка – за типом сліду

або за типом образу (таку класифікацію репрезентації зустрічаємо у вченні св. Томи Аквінського, зокрема, у розділі 7 питання 45 частини 1 праці «Сума теології») [27, с. 579]. У згаданій праці У. Оккам наводить іншу класифікацію репрезентації: одні знаки функціонують як «нагадувальні» (природні знаки, такі, як дим від вогню), а інші – як терміни та речення ментальної мови. Щодо перших, то для того щоб вони могли репрезентувати означуване, ми вже повинні володіти інформацією про них, знати про них те, що пов'язує їх із означуваним (вони нагадують, актуалізують вже відому інформацію), що ж до других, то вони здатні приносити нове знання, оскільки вказують на означуване прямо, будучи «прозорими», формально-інтелектуальними замісниками (отже, надають нову, раніше невідому інформацію).

Таким чином, одразу дві тези Августина Блаженного були поставлені під сумнів У. Оккамом: теза про виключно чуттєвий (такий, що сприймається за допомогою органів чуття, матеріальний) характер знаку і теза про процесуальну послідовність пізнання. Йдеться про те, що У. Оккам вже не стверджує необхідність первинного пізнання самої речі, яка є знаком, для пізнання об'єкту дійсності, який вона позначає, оскільки внутрішні ментальні слова вказують на певні речі матеріального світу, тоді як самі можуть бути пізнані лише як об'єкти окремого, спрямованого на з'ясування їх сутності та природи, дослідження. У XVI ст. обидві лінії знаходять продовження і розвиток у межах єдиної доктрини відомого португальського логіка Педро Фонсеки (праця «Начала діалектики»), який розділив знаки на інструментальні та формальні і зняв таким чином зазначену суперечність. У своєму вченні він також виділяє природні та встановлені знаки, загалом же розмаїття підходів до класифікації та типологізації знаку свідчить про ґрунтовну розробку проблем семіотики схоластами XIV–XVII ст.

З одного боку, у вченнях мислителів даного періоду бачимо розподіл на природні (такі, що в собі мають природу, яка є відповідною і достатньою для того, щоб приводити пізнавальну здатність до пізнання означуваного) та конвенційні (встановлені) знаки (такі, що потребують від суб'єкта пізнання лише знання про значення та означувану річ, а самі не мають особливої буттєвої природи); нагадувальні (вказують на певний об'єкт у минулому), вказівні (означають те, що відбувається або існує у теперішньому часі) та прогностичні (вказують на певну подію в майбутньому), а також інструментальні (чуттєві об'єкти, які спочатку повинні бути пізнані для того, щоб вказати на іншу частину дійсності) та формальні знаки (вказують на об'єкти та не потребують чуттєвого пізнання), з іншого – розподіл на знаки, які обов'язково мають формальну схожість із означуваним (ікони, знаки-копії), та знаки, які такої схожості не мають (знаки-індекси та знаки-символи), крім того, можна

спостерігати розподіл на знаки, які просто вказують на певну річ (це стосується як знаків-індексів, так знаків-копій і символів, але не лінгвістичних: усіх природних знаків та частини знаків умовних, які не є частиною природної мови), та знаки, які не можуть просто і прямо вказати на річ та не мають здатності замінювати її в процесі комунікації, а також виокремлення знаків «за звичкою» або супровідних (таких, як крик півня, що вказує на схід сонця). Так само простежується й основна загальноприйнята в семіотиці новітнього періоду класифікація власне на знаки-індекси (дим як слід вогню, слід людини), знаки-копії (зображення речі в образотворчому мистецтві) та знаки-символи (які мають крім прямого, ще й непряме, символічне значення).

Наявні й інші, менш поширені класифікації або розподіли, які не стосуються загальної класифікації за природою знака та характером репрезентації: розподіл на доктринальні та недоктринальні знаки (Дунс Скот та інші), практичні (дієві) та споглядальні (св. Тома Аквінський та інші), можливі та актуальні (коїмбрські єзуїти), власні та невласні (насамперед, Франциско де Толедо, а також Франциско де Ов'єдо, Сильвестро Мауро та інші) тощо. Самі автори праць, у яких здійснювалися узагальнення подібних класифікацій знаків (зокрема, автори коїмбрського курсу логіки Арістотеля), відзначають акцидентальний, другорядний і тимчасовий характер критеріїв розмежування у цих класифікаціях, однак і вони становлять певний інтерес для семіотики права хоча б з огляду на те, що «недоктринальні» знаки – це фактичні знаки правового буття, тоді як «доктринальні» можуть бути визначені як такі, що використовуються для викладення та передачі правової доктрини, правових вчень (за аналогією до позиції Дунса Скота – це правові поняття, а також слова усної та письмової мови, які використовуються в юридичній теорії). Споглядальні знаки – ті, які використовуються в юриспруденції лише для позначення правових явищ і подій, а от дієві (лат. *«efficacia»*) або практичні (за св. Томою Аквінським) – не лише позначають певний об'єкт, але й мають юридичні наслідки, тобто призводять до юридичних фактів, реалізуються в правових відносинах, у правовому житті.

Що ж до згаданого розподілу на власні та невласні знаки (за Франциско де Толедо), то він має принциповий характер, адже вказує на інституційність як важливу ознаку знаку як такого (знаком у власному, повному сенсі цього слова низкою мислителів вважається тільки встановлений знак), при цьому в умовних знаках інституція в деяких випадках не може бути відмінною від імпозиції, оскільки воля засновника знаку буде тоді єдиною мислимою причиною, за якою між ним і означуваним встановлюється зв'язок (винятком будуть лише слова мови). Однак коїмбрські єзуїти, скотисти, зокрема, Мастрі з Мельдоли та Белуто, а також Дж. Панч заперечують необхідність встанов-

лення інституції знаків, відмінної від їх формальної підстави або репрезентативної сили, і в основному зводять її до базових розподілів на формальні та інструментальні або природні та умовні знаки (коімбрці вважають, що такий розподіл, якщо і може бути корисним, то збігається з двома вищезгаданими, адже до власних у такому разі належать всі природні інструментальні, а до невласних – всі формальні та умовні інструментальні знаки). Схоласти у XVII ст. вже не такі категоричні щодо цього питання, зокрема, Франциско де Ов'єдо загалом підтримує позицію Толедо щодо необхідності інституції знаку та розподілу на власні та невласні, а вже Сильвестро Мауро, як було згадано вище, вважає інституцію необхідною для знаку. Були й інші питання, щодо яких точилися дискусії, оскільки попри усталену думку про одностайність схоластів, їхні вчення демонстрували істотні розбіжності в розумінні багатьох важливих проблем.

Якщо узагальнити викладений матеріал, можна стверджувати, що середньовічні мислителі та постсередньовічні схоласти спробували найбільш детально проаналізувати сутність і природу знаку, визначити його основні ознаки, обґрунтувати критерії розмежування та здійснити класифікацію знаків – створили оригінальну семіотичну традицію, яка зберігає свою актуальність донині і досягнення якої можуть використовувати наступні покоління семіотиків.

Здійснивши первинне розмежування речей на природні та дані, Августин Блаженний підніс розуміння знаку над розмежуванням природного та культурного буття, тим самим вказав на те, що будь-яка річ, яка у процесі сприйняття приводить думку до іншої речі, крім самої себе, функціонує як знак.

Середньовічна та постсередньовічна схоластика розширила розуміння знаку, додавши до числа можливих знаків духовні сутності (тоді як у попередніх вченнях йшлося лише про знаки, які чуттєво сприймаються) – таким чином доповнився репертуар та додалася нова класифікація знаків. Ідеться про те, що подібне визначення знаку дозволяє включити в нього різного роду духовні утворення у процесі пізнання світу і насамперед поняття інтелекту, відкриваючи, таким чином, шлях до того, щоб описати весь когнітивний процес як багатофазовий процес означування. Тобто попередня антична та рання середньовічна традиція обмежувала розуміння знаку, адже, спираючись на дефініцію св. Августина Блаженного, могла бути застосована лише до тих знаків, які по-перше, мають фізичний характер, отже, можуть бути зафіксовані у відчуттях людини, а по-друге, повинні бути самі попередньо пізнані у матеріальному сенсі, щоб через них можна було пізнати те, що вони позначають. Таким чином, був введений розподіл на інструментальні знаки (ті,

які в попередній традиції і є власне знаками, мають чуттєву природу та попередньо пізнаються завдяки ній) та формальні знаки (ті, які не сприймаються чуттєво, отже, не можуть бути пізнані попередньо, ведуть до знання про ті речі, які вони означають, та залишаються лише провідниками значення). Крім того, визначаючи знак як «те, що репрезентує дещо пізнавальної здатності» (те, що заміщує собою річ та передає знання про неї), таке розуміння прямо вказало на спосіб приведення пізнавальної здатності до пізнання означуваного як репрезентацію – заміщення однієї речі іншою, в якому вона слугує посередницею у пізнанні заміщеної речі. Тобто знак є певною річчю, чуттєвою або духовною, яка інструментально або формально приводить нас до пізнання іншої речі.

При цьому саме розмежування на формальні та інструментальні знаки залежить від позиції сприйняття, а сутність речі як знаку не збігається з її фізичною сутністю, але є її семіотичною сутністю, яка вказує на те, що річ співвідноситься, з одного боку, з іншою річчю, яка виступає у якості означуваного, а з іншого боку, – із самою пізнавальною здатністю, а значить – залежить від позиції суб'єкта сприйняття, від установки інтерпретатора.

Якщо спробувати загальним чином описати співвідношення фізичної та семіотичної сутності знаку в уявленнях середньовічних та постсередньовічних схоластів, то фізична сутність – це сама річ або знак, взятий матеріально у якості природної субстанції, а семіотична сутність – це знак, взятий формально, тобто той формальний зміст, який має ця річ для суб'єкта пізнання. У природних знаках їх семіотична сутність збігається з фізичною сутністю речі, а у встановлених знаках – з волею засновника знаків. Тоді виникає питання, а чи буде знаком річ, яка не має формального змісту для інтерпретатора? Формальна сутність знаку утворюється двома відношеннями – до позначуваної речі та до пізнавальної здатності, тому характерно в цьому сенсі, що за декілька століть до Ф. де Соссюра середньовічні схоласти (насамперед, св. Бонавентура, Д. Скот, У. Оккам) висловлюють думку, що сутність знаку утворює лише саме відношення до речі, тобто знакове відношення може бути зведене лише до бінарного відношення між означуваним та означником. Однак наступні філософи частіше висловлюють позицію, згідно з якою саме відношення до пізнавальної здатності змінює видову належність знаків, а якщо помислити деяку річ виключно у її природному зв'язку або відношенні до іншої речі, але безвідносно до пізнання речі, то мислиме не буде знаком, оскільки сутність знаку визначається вказаними відношеннями спільно, внутрішньо конститується ними, виражаючи у такому разі повну (досконалу) сутність знаку. Згодом ця позиція знаходить продовження у твердженні, що знак не може ні співвідноситися, ні мислитися співвідносним із позначу-

ваною річчю як знак, якщо не співвідноситься і не мислиться співвідносним з пізнавальною здатністю, для якої позначає. Мислителі поступово почали схилитися до думки, що ніякий знак – ні природний, ані умовний не співвідноситься з позначеною річчю перед тим, як із здатністю, для якої означає, ні навпаки, тобто встановлюється повна рівність між відношенням знаку до означуваної речі та його ж відношенням до здатності.

Як бачимо, у XVII ст. мислителі по-різному інтерпретували здатність знаку позначати самого себе, а також активно обговорювали положення щодо необхідності інституалізації (встановлення) знаку – філософи (Педро Уртадо де Мендоса, Франциско де Ов'єдо, Сильвестро Мауро та інші) вказали на таку його принципову властивість, що знак встановлено для того, щоб спеціально приводити пізнавальну здатність до пізнання іншого. Тобто позбавившись від обмеження попередньої традиції, вводиться нове, ще більш істотне, яке говорить про знак як таку річ, яка спеціально приводить до пізнання іншої та встановлена для цієї мети (цій тенденції, мабуть, протистоїть тільки Родріго де Аріага, який у «Філософському курсі» визначає знак як те, що приводить нас до пізнання деякої, а саме – ним позначеної – речі, максимально широко інтерпретуючи природу знаку). На підставі відмінностей між формальними та інструментальними знаками (доволі серйозних і значимих) та небажання визнавати знаками поняття як об'єкти, котрі не можна чуттєво сприймати, виникає підхід, згідно з яким їх взагалі не можна охоплювати загальною дефініцією. Тобто інструментальний знак та формальний знак мають лише омонімічний зв'язок, а не є видами одного родового поняття, отже, є поняттями еквівокальними (Джон Панч та інші).

Можна стверджувати, що природні (правові знаки-індекси) та встановлені (правові знаки-символи), інструментальні (об'єкти, які можуть бути чуттєво пізнані і вказують на юридичні факти) та формальні (правові поняття, які мають абстрактний характер) знаки, а також інші різновиди знаків, які виділяли та обґрунтовували схоласти, наявні й у правовій реальності, тому семіотичні вчення того часу мають важливе значення для подальшого розвитку сучасної семіотики права, можуть бути використані як основа для побудови новітніх знакових теорій.

Семіотика в епоху Середньовіччя та Відродження існувала як частина логіки, однак у зв'язку з доволі широким колом завдань, які перед нею ставилися, та перспективністю претендувала на статус частини філософського курсу. Потужний, але поки що прихований потенціал семіотики інтуїтивно відчували середньовічні та постсередньовічні схоласти, які не лише створили нову систематизовану традицію вчення про знаки, а по суті заклали основи широкого використання семіотичних підходів у наш час. Характер-

но, як уже ми відзначали, що всі ці ідеї є цінними і для семіотики права ХХІ ст. Значення цих розробок не тільки в історичному, але й насамперед у теоретичному плані для сучасної семіотики та семіотики права складно переоцінити, адже кожна з наведених класифікацій більшою або меншою мірою прийнятна для сучасних знакових теорій і головне – середньовічна семіотична традиція значима для пошуку та формулювання теоретичних засад семіотики права як методологічної парадигми сучасного філософсько-правового дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баумейстер А. Біля джерел мислення і буття. Вибрані філософські етюди / А. О. Баумейстер. – К. : Дух і літера, 2012. – 480 с.
2. Баумейстер А. О. Сумма логіки У. Оккама / А. О. Баумейстер // Енциклопедія епістемології і філософії науки / сост. и общ. ред. И. Т. Касавин. – М. : «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – С. 943–945.
3. Баумейстер А. О. Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання / А. О. Баумейстер. – К. : Дух і Літера, 2012. – 399 с.
4. Бокал Г. В. Проблема онтологічного статусу універсалій у філософії Середньовіччя : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Г. В. Бокал ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 172 с.
5. Вдовина Г. В. Язык неочевидного. Учения о знаках в схоластике XVII в. / Г. В. Вдовина. – М. : Ин-т философии, теологии и истории св. Фомы, 2009. – 648 с.
6. Гончарук К. О. Практика діалогу християнського тексту в філософії Середньовіччя : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / К. О. Гончарук ; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – 17 с.
7. Доброер Н. В. Культурологічний аналіз істини як концепта в західноєвропейському інтелектуальному дискурсі : автореф. дис. ... канд. культурології : 26.00.01 / Н. В. Доброер ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2011. – 20 с.
8. Любасюк Т. І. Містичне спрямування духовної практики християнського Середньовіччя : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Т. І. Любасюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
9. Міщенко О. В. Формування екзегетичного методу в середньовічній філософії : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / О. В. Міщенко ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Д., 2012. – 19 с.
10. Степанов В. В. Антропологічні виміри німецького містицизму: Мехтільда Магдебурзька та Майстер Екхарт : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / В. В. Степанов ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Д., 2009. – 19 с.
11. Deely J. Four Ages of Understanding: the first postmodern survey of philosophy from ancient times to the turn of the twenty-first century / John Deely. – Toronto ; Buffalo : University of Toronto Press, 2001. – 1019 p.
12. Meier-Oeser S. Die Spur des Zeichen. Das Zeichen und seine Funktion in der Philosophie des Mittelalters und der Fruhen Neuzeit. – Berlin, New York: W. de Gruyter, 1997. – 483 s.

13. Філософська думка. *Sententiae* : іст.-філос. спецвип. / НАН України, Ін-т філософії. – № 1: Антична і середньовічна філософія. – К.; Вінниця, 2010. – 230 с.
14. Жильсон Э. Избранное / Э. Жильсон. – М. : Культурная инициатива 2000. – (Книга света). – Т. 1: Томизм. Введение в философию св. Фомы Аквинского / пер. Г. В. Вдовина ; сост. избр. тр. Э. Жильсона, Р. А. Гальцева. – М., 2000. – 496 с.
15. Коплстон Ф. Ч. Аквинат. Введение в философию великого средневекового мыслителя / Ф. Ч. Коплстон; пер. В. П. Гайденок. – Долгопрудный : Вестком, 1999. – 275 с.
16. Коплстон Ф. Ч. История средневековой философии / Фредерик Чарлз Коплстон ; пер. с англ. И. Борисовой ; послесл. М. Гарнцева. – М. : Энигма, 1997. – 512 с.
17. Ковальчук В. Б. Вчення Томи Аквінського про владу та закон / В. Б. Ковальчук // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 28. – С. 33–41.
18. Котусенко В. В. Теорія аналогії буття у філософії Томи Аквінського : автореф. дис. ... канд. філос. наук / В. В. Котусенко ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2008. – 20 с.
19. Кравченко В. М. Погляди Фоми Аквінського на проблему сенсу життя людини / В. М. Кравченко // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Філософія. Культурологія. – 2010. – № 1. – С. 79–84.
20. Лубський В. І. Два погляди на релігійну віру (за Фомою Аквінським і Уільямом Джеймсом) / В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Філософія. Культурологія. – 2010. – № 1. – С. 17–21.
21. Сербін О. Систематизація науки і теології в класифікації Фоми Аквінського / О. О. Сербін // Вісн. Кн. палати. – 2010. – № 6. – С. 32–37.
22. Содомора П. Закон, право і справедливість у текстах Св. Томи з Аквіну (на матеріалі «Суми теології») / П. Содомора // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Філос. науки. – 2011. – Вип. 14. – С. 124–131.
23. Содомора П. А. Терміносистема Святого Томи з Аквіну : монографія / П. А. Содомора; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л. : Сполом, 2010. – 286 с.
24. Tabarroni A. Mental Signs and Representation in Ockham / A. Tabarroni // *On the Medieval Theory of Signs* / ed. by Umberto Eco and Constantino Marmo. – Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1989. – P. 195–224.
25. Hurtado de Mendoza. *Universa Philosophia*. – De Anima. – disp. XII. De speciebus impressis. – § 1 // *Universa Philosophia*, a P. P. Petro Hurtado de Mendoza Valmasedano e Societate Jesu, apud fi dei Quaesitores Censore, et in Salmanticensi Academia sanctae Theologiae Professore, in unum corpus redacta. – Nova editio. – Lugduni, Sumptibus Ludovici Prost. Haeredis Roville, 1624.
26. Silvestro Mauro. *Quaestiones Philosophicae*: Quaestiones Philosophicae auctore Silvestro Mauro Societatis Jesu Presbytero, olim in Collegio Romano Philosophiae et S. Theologiae Professore. – Tomus Primus, continens Summulas et Quaestiones prooemiales Logicae. – Parisii: Bloud et Barral, 1878. – t. I. – q. LV.
27. Фома Аквинский. Сумма теологии / Фома Аквинский ; пер. с лат. А. В. Аполлонов. – М. : Издатель Савин С. А., 2006. – 820 с.

СЕМИОТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ КАК ПРЕДПОСЫЛКА ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОЙ СЕМИОТИКИ ПРАВА

Павлышин О. В.

В статье проанализировано понятие знака и осуществлен обзор подходов к классификации знаков в логико-философских трактатах мыслителей эпохи Средневековья. Статья на основе изучения и обобщения исследований этой эпохи иллюстрирует отличия в понимании сущности знака и его ключевых характеристик, доказывает то, что семиотические идеи схоластов имеют самостоятельное значение, а не только являются предтечей становления семиотики Нового времени. Отмечено, что те разновидности знаков, которые выделяли и обосновывали схоласты, присутствуют и в правовой реальности. Средневековая и постсредневековая семиотическая традиция рассматривается как теоретическая предпосылка развития современной семиотики и семиотики права.

Ключевые слова: семиотика права, семиотика, Средневековье, схоластика, знак, формальные знаки, инструментальные знаки, философия права.

MEDIEVAL SEMIOTIC TRADITION AS PREREQUISITE OF FORMING OF MODERN SEMIOTICS OF LAW

Pavlyshyn O. V.

In the article the concepts of sign are analyzed and the review of the approaches to the classification of signs in the teachings of thinkers of the Middle Ages is done. The article, based on the study and generalization of researches of this era, illustrates the differences in the understanding of the essence of the sign and its key characteristics, proves that the scholastics semiotic ideas have independent value, not only are the forerunner of becoming Semiotics of Modern times. It was noted that those types of signs that are determined and substantiated by the scholastics are also present in the legal reality. Medieval and post-Medieval semiotic tradition is considered as theoretical prerequisite of development of modern Semiotics and Semiotics of Law.

Key words: Semiotics of Law, Semiotics, Middle Ages, scholasticism, sign, formal signs, instrumental signs, Philosophy of Law.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323:347.471

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: РЕАЛЬНІСТЬ І ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

Проаналізовано засади формування громадянського суспільства в Україні, особливості становлення основних інститутів громадянського суспільства в контексті світових тенденцій. Запропоновано шляхи подальшого вдосконалення інститутів громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, громадські організації, політичні партії, благодійні фонди.

Актуальність проблеми. Розбудова демократичної, правової і соціальної держави в Україні напряду пов'язана з формуванням громадянського суспільства. У сучасних умовах української дійсності інститути громадянського суспільства всього лише формуються, в силу чого не можуть повною мірою здійснювати дієвий контроль над державною владою. Проте вже зараз в наявності тенденції участі та зростаючої ролі інститутів громадянського суспільства, що все більше зміцнюються, в механізмі реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні. У той же час інститути громадянського суспільства не повинні повністю поглинути державу, підмінивши здійснення її основних функцій недержавними структурами. Без ефективної реалізації державою її основних функцій неможливі створення і розвиток повноцінного громадянського суспільства в Україні. Водночас громадянське суспільство є джерелом легітимності політичних сил, що стоять при владі; контакти з організаціями громадянського суспільства є для держави великомасштабним джерелом інформації про стан суспільства, його інтереси, настрої, ставлення до панівної політичної влади; в складні історичні періоди (економічні кризи, війни тощо) громадянське суспільство,

як правило, стає потужною силою, що підтримує і солідаризується з державою. Остання, сприяючи формуванню громадянського суспільства в Україні, прагне надати людині максимальний ступінь свободи і дає людині право самій ухвалювати рішення про використання чи невикористання того чи іншого конституційного права.

Становлення інститутів громадянського суспільства і розвиток демократії в країні перебувають у тісному взаємозв'язку: чим більше розвинене громадянське суспільство, тим більш демократичною є держава. Передумовами розвитку громадянського суспільства є поява у громадян економічної самостійності при різноманітні форм власності і зростання статусу людської особистості. Необхідно залучати інститути громадянського суспільства, в тому числі громадські правозахисні організації, в розроблення і реалізацію державної політики у сфері захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина. Тому оцінювання стану сформованості громадянського суспільства є дуже актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства сягає сивої давнини. Вже у Платона (його міркування про природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, про головні чесноти – мудрість, мужність і просвітлений емоційний стан, про ідеальне людське суспільство, його критика державної влади об'єктивно приводять до думки про те, що, крім державно-організованої, є й інші форми життєдіяльності суспільства), Арістотеля (ідея полісу, ідеї природного права тощо) ми знаходимо перші роздуми про необхідність формування інститутів громадянського суспільства. Пізніше філософи Нового часу Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є та інші запропонували класичне розуміння сутності громадянського суспільства. Дуже активно феномен громадянського суспільства став осмислюватися в сучасну епоху, зокрема, англійським дослідником Дж. Кіном, французькими вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Дж. Александером, Е. Арато, Х. Арентт, Т. Карозерсом, Д. Когеном, Дж. Коеном, Р. Нозіком, Р. Патнамом, Л. Саламоном, А. Селігманом, Ч. Тейлором, І. Шапіро, Е. Шилзом, Ф. Шміттером, німецькими дослідниками Ю. Габермасом, В. Деттлінгом, Р. Козеллеком, Е. Пріллером, В. Реєзе-Шефером, М. Фрайзе, А. Циммер, К. Шмідтом, чехами В. Гавелом, Е. Геллнером, Я. Тесаржом, словацьким ученим Р. Рошко та ін. Після створення незалежної України й українські дослідники також стали активно обговорювати цю проблему (Б. Андресюк, Ю. Барков, М. Буник, О. Власюк, А. Грамчук, В. Геєць, О. Задоянчук, Г. Зеленько, О. Івченко, С. Кириченко, Т. Ковальчук, А. Колодій, Ю. Корнілов, О. Костенко, В. Кратюк, В. Крисаченко, Ю. Левенець,

В. Мельниченко, І. Пасько, Я. Пасько, О. Полішкаррова, О. Резнік, Т. Розова, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, М. Степико, С. Тимченко, Р. Черногор та ін.). Зростання кількості наукових публікацій (монографій, книг і статей у фахових виданнях з філософії, політології, соціології, юриспруденції та ін.) за роки незалежності нашої країни однозначно свідчить про невідомий інтерес учених і громадськості взагалі до проблеми формування в Україні інститутів громадянського суспільства, їх місця і ролі в механізмі реалізації прав і свобод людини і громадянина. Але процес формування громадянського суспільства вимагає постійного моніторингу його стану, виявлення проблем, що ускладнюють процес його розбудови, і пропонування шляхів подолання труднощів, що виникають.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан громадянського суспільства в Україні і запропонувати шляхи його подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. У ХХІ ст. поняття «громадянське суспільство» стало одним з найуживаніших у промовах і працях як практиків, так і теоретиків політичного процесу. З цим поняттям сталося приблизно те саме, що із поняттями «соціалізм» – на початку ХХ ст., «демократизація» – у 50-ті і «модернізація» в 60-ті рр. минулого століття. Протягом останніх двох-трьох десятиліть поняття «громадянське суспільство» стало синонімом суспільного ідеалу, абсолютного соціального блага. Там, де такий феномен є, життя гармонійне, людина вільна і захищена; де немає – панує деспотизм держави, суспільство страждає від роз'єднаності, а пересічна людина виступає лише як об'єкт маніпуляції олігархічних еліт і мафіозних кланів, країна перетворюється на велику «Врадіївку», де людина безправна і беззахисна, життя будь-кого знаходиться у небезпеці. Формується думка, за якою досягти стану громадянського суспільства приблизно так само важливо, як для доброго християнина увійти у браму раю. Тому й обговорення проблеми наявності чи відсутності громадянського суспільства, його передумов і перспектив у тій чи іншій державі «непершого світу» майже завжди виходить за межі академічної дискусії і перетворюється, як підкреслює російський політолог А. Зубов, на «суперечку про віру». Хто вірить у майбутнє демократії, загального благоденства і стабільності в Україні, Росії чи Білорусії, той підтримує можливість формування тут громадянського суспільства, а хто не вірить, той не погоджується з тим, що громадянське суспільство в цих країнах уже виникло або може виникнути в найближчому майбутньому.

Процес становлення громадянського суспільства складний і суперечливий, відрізняється тривалістю. Можна сказати, що цей процес не завершений в жодній з існуючих країн. Формування громадянського суспільства – одна з необхідних умов просування України на шляху проведення економічних,

політичних і правових реформ, становлення правової держави. Поняття «громадянське суспільство» характеризує якісний стан суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступінь розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як носіїв суверенітету, джерела влади, свідомих суб'єктів політичної діяльності, людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Громадянське суспільство – це в першу чергу суспільство громадян із високим рівнем економічних, політичних, правових, культурних та моральних якостей і спроможностей.

Законодавче забезпечення структуризації громадянського суспільства розпочалося в Україні практично з розбудовою правової держави. У 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про об'єднання громадян», який у той час регулював діяльність і політичних партій, і громадських організацій. Пізніше до нього були внесені деякі доповнення і поправки, а також прийняті інші закони, що регулюють громадську діяльність. У 2008 р. Європейський суд із прав людини визнав Закон України «Про об'єднання громадян» таким, що не відповідає Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і не є демократичним (рішення у справі «Корецький та інші проти України» від 3 квітня 2008 р.). Суд визначив положення Закону України «Про об'єднання громадян», зокрема щодо реєстрації об'єднань, їх територіальних статусів, обмеження господарської діяльності, такими, що необґрунтовано обмежують право на свободу об'єднання. 1 січня 2013 р. Закон втратив чинність.

Верховна Рада України 22 березня 2012 р. ухвалила новий Закон України «Про громадські об'єднання». Він визначає громадські організації як добровільне об'єднання фізичних і (або) юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших, інтересів. Положення Закону максимально наближені до європейських стандартів у сфері неурядових організацій та відповідають більшості рекомендацій, висловлених свого часу представниками вітчизняного громадянського суспільства. Так, цей прогресивний характер відносно навіть чинної Конституції України полягає у знятті обмежень для громадських організацій щодо захисту інтересів виключно своїх членів (як це було у попередньому Законі), що дає їм змогу ефективніше здійснювати екологічну, просвітню діяльність, надавати правову допомогу та здійснювати інші суспільно корисні види діяльності.

Крім того, в Україні діє низка законів і нормативно-правових актів, які створювалися саме для розвитку громадянського суспільства і забезпечен-

ня громадської участі – структурно і процесуально. Це закони України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» (1997 р.), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.), «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (2012 р.), Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» (2012 р.) та ін. Проте й надалі у сфері формування правового поля для громадянського суспільства залишається чимало проблем. Як свідчать дані соціологічного дослідження Творчого центру «Каунтерпарт», пов'язаного зі змінами у політико-правовому забезпеченні розвитку в Україні громадянського суспільства, більшість опитаних (59 %) представників неурядових організацій (далі – НУО) вважають себе досить обізнаними щодо чинного законодавства, яке так чи інакше впливає на діяльність НУО. Частково обізнаними вважають себе 39 % респондентів і лише 1 % представників НУО вважає себе зовсім необізнаними з даного питання. У 2011 р. головними законодавчими перешкодами для розвитку третього сектору, на думку респондентів, були: законодавство в цілому (41 % респондентів); податкове законодавство (41 %); пасивність НУО в забезпеченні втілення законів і регуляторних актів належним чином (39 %) та недостатність знань про існуючі закони (34 % респондентів) [18, с. 70–71]. Законодавче середовище для розвитку громадянського суспільства – єдиний показник, за яким Україна не є лідером серед країн СНД. У цьому Україна відстає від Грузії, а також від Македонії, Боснії та загалом від середнього показника стану законодавчого середовища для громадянського суспільства у країнах Південної Європи (останні ми випереджаємо за загальним середнім показником) [12, с. 5].

Становлення громадянського суспільства виявляється у формуванні його інститутів – добровільних громадських об'єднань (економічних, культурно-мистецьких, освітніх, наукових, захисту прав громадян, благодійних та ін.); громадських рухів та політичних партій (останні – на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади); професійних спілок; незалежних засобів масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадської думки як соціального інституту; виборів та референдумів як засобів громадського волевиявлення і захисту інтересів; залежних від громадськості елементів судової і правоохоронної систем (судів присяжних, народних міліцейських загонів тощо); на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільно-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [10, с. 68–69].

Громадянське суспільство неможливе без існування розгалуженої мережі громадських організацій, які здатні активно впливати на формування і ре-

алізацію державної політики, в цілому на суспільний розвиток. Громадські організації, які, охоплюючи своєю діяльністю різні сфери і рівні суспільного життя, краще розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх розв'язання, є універсальним посередником між громадянами та державою. Присутність громадських організацій у житті суспільства є одним з показників демократичності самої держави. На сьогодні одним із індикаторів, за яким оцінюється розвиток громадянського суспільства в країні, є залучення громадян до діяльності громадських об'єднань, «третього сектору».

Аналізуючи розвиток «третього сектору», його вплив на становлення громадянського суспільства в Україні, перше, що необхідно відзначити: попри те, що абсолютна більшість українських громадян не належить до жодної громадської організації, запит на вплив інституцій громадянського суспільства є помітним. Соціологічні опитування ілюструють, що участь у громадських організаціях сприймається як одна з найбільш ефективних форм участі громадян в ухваленні рішень та управлінні на державному і місцевому рівнях [20, с. 621]. Крім того, на громадські організації покладаються очікування у розв'язанні низки проблем в українському суспільстві. Соціологічні дані фіксують таку виразну тенденцію. Призначення громадських організацій вбачається передусім у: контролі за діями влади; виконанні правозахисної та соціальної функцій; участі у виробленні політичних (державних) рішень та дорадчих органах, наданні пропозицій; захисті природного середовища; організації акції протестів; проведенні незалежних аналітичних досліджень тощо. При цьому серед тих, хто безпосередньо бере участь у діяльності громадських організацій, ці показники в більшості позицій є вищими, ніж серед тих, хто не бере участі в діяльності громадських організацій [27]. Тому 52 % громадян України переконані, що громадські організації потрібні країні, 25 % вважають їх діяльність важливою і лише 9 % дотримуються думки, що громадські організації є непотрібними [13, с. 208]. Іноземні експерти також відзначають збільшення частки громадян України, які визнають, що діяльність громадських організацій сприяє поліпшенню становища в українському суспільстві (61 % порівняно з 55 % у 2011 р.) [32, с. 9].

Разом з тим наявний високий показник, з одного боку, усвідомлення серед українських громадян необхідності їх впливу на зміст державної політики та ухвалення політичних рішень, а з другого – підвищення відповідальності і підконтрольності органів державної влади та їх посадових осіб суспільству. Так, за те, аби реальний вплив на ухвалення державних рішень справляли пересічні громадяни, яких це стосується, незалежно від рівня їх компетентності, висловилися 40,0 %, за вплив тих громадян, що є компетентними у пи-

таннях, які вирішуються, відповідно – 37,2 %; за те, аби цим займалися виключно державні управління і політики, – 9,1 %; 12,8 % не визначилися [28]. Так само більшість опитаних громадян висловлюються за підконтрольність дій влади громадськості, суспільству. Розподіл відповідей такий: 23,3 % вважають, що всі без винятку дії влади повинні бути підконтрольні суспільству; 35,0 % – всі, крім тих, що стосуються сфери безпеки і становлять державну таємницю; 19,6 % – лише ті дії, які безпосередньо стосуються інтересів громадян (або окремих груп громадян); 5,9 % – лише в окремих випадках; 2,8 % – не повинні бути підконтрольними; 13,5 % – не визначились [30].

В Україні за роки незалежності активно йде процес формування та державної реєстрації громадських об'єднань. Так, за даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України, на початку 2013 р. було зареєстровано (разом із міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 74 500 громадських організацій (на початку 2012 р. – 71 767), 28 852 профспілок та їх об'єднань (27 834), 14 055 благодійних організацій (13 475), 15 018 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (13 872) та 1426 органів самоорганізації населення (1306) [13, с. 289]. Загальна кількість членів громадських організацій налічує 37,5 млн осіб [8, с. 7, 9].

Громадська активність в її організованих формах охоплює нині майже всі сфери суспільного життя. У структурі громадських організацій за спрямуванням та видами діяльності у 2011 р. найбільша питома вага (16,6 %) припадала на оздоровчі та фізкультурно-спортивні об'єднання (порівняно з 2010 р. на 6,5 % більше). Об'єднання професійної спрямованості та молодіжні організації складала відповідно 10,3 та 9,5 % від загальної кількості громадських організацій, об'єднання ветеранів та інвалідів – 8,5 %, освітні, культурно-виховні – 5,2 % (зростання порівняно з 2010 р. відповідно на 6,5, 5, 5,7 та 6,9 %) [8, с. 8].

У 2011 р. громадськими організаціями усіх рівнів було проведено 467,9 тис. масових заходів. Найбільша питома вага у структурі масових заходів припадала на лекції (зустрічі) – 33,7 %, або 157,5 тис. заходів, на з'їзди, конференції, збори – 17,1 %, або 80 тис. заходів [8, с. 9].

За часткою економічно активного населення, працевлаштованого в громадських організаціях, Україна знаходиться на рівні Румунії та Польщі. За оцінюванням експертів, лише близько 1 % економічно активного населення України працює в громадських організаціях. У Чехії та Угорщині цей показник є майже удвічі більший (1,7 та 2 % відповідно), у Німеччині – майже у сім разів (6,8 %) [14, с. 9]. Частка інститутів громадянського суспільства

у ВВП України у 2010 р. становила 0,73 %, у Чехії цей показник становить 1,3 %, у Франції – 4,2 %, у Бельгії – 5 %, у Канаді – 7,9 % [14, с. 10]. У країнах, де ведеться таке спостереження, з 2002 по 2007 р. частка інститутів громадянського суспільства у ВВП зростала у середньому вдвічі швидше, ніж власне ВВП; в Україні, навпаки, частка інститутів громадянського суспільства у ВВП зменшується [12, с. 6].

Для своєї діяльності громадськими організаціями у 2011 р. з різних джерел було отримано 3,4 млрд грн. Надходження від благодійності склали 1,5 млрд грн, або 43,2 % від загальної суми коштів для фінансування діяльності громадських організацій; від господарської діяльності підприємств, створених громадськими організаціями для виконання статутних цілей, – 525 млн грн, або 15,6 %; від членських внесків – 475,3 млн грн, або 14,1 % [8, с. 10].

Важливими напрямками діяльності інститутів громадянського суспільства є благодійна робота та волонтерство. У світовому рейтингу благодійництва, який формує Міжнародна благодійна організація Charities Aid Foundation (CAF), Україна у 2012 р. посіла 111-те місце (у 2011 р. – 105-те, у 2010 р. – 150-те) з такими показниками: благодійні пожертвування: 7 % (2011 р. – 11 %), волонтерська робота – 20 % (2011 р. – 30 %), допомога нужденним – 36 % (2011 р. – 37 %) [36]. У зазначеному рейтингу Україна випередила Румунію (119-те місце), Російську Федерацію (127-ме місце) та Болгарію (137-ме місце).

За даними дослідження Асоціації благодійників України стану розвитку благодійництва в Україні, яке проводилося в листопаді 2011 р. – лютому 2012 р., основними проблемами, що гальмують розвиток благодійництва, є відсутність податкових пільг для бізнесу при здійсненні ним благодійної діяльності (68,7 %), брак довіри з боку суспільства до діяльності благодійних організацій (62,8 %), оподаткування отриманої благодійної допомоги (52,3 %) [16, с. 5]. Тому сприятливим для функціонування та розвитку благодійної діяльності в Україні є прийняття Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», що набрав чинності 3 лютого 2013 р. Він визначає загальні засади благодійної діяльності в Україні, здійснює правове регулювання відносин у суспільстві, спрямованих на розвиток благодійної діяльності, утвердження гуманізму та милосердя, забезпечує сприятливі умови для утворення і діяльності благодійних організацій. Цим Законом передбачено спрощення процедури реєстрації благодійних організацій і запровадження нових інструментів благодійної діяльності, що надає їм значно ширші можливості для розвитку. За прогнозуваннями експертів, запроваджені цим Законом найкращі європейські практики регулювання благодійної діяльності сприятимуть збільшенню кількості громадян і бізнес-компаній, що здійснюють благодійні проекти, спрямовані на розв'язання суспільно важливих проблем.

Роком виникнення волонтерського руху у світі вважається 1859 р. В Україні волонтерство з'явилося на початку 90-х рр. ХХ ст., а офіційно його визнано постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. Євро-2012 виявився найбільшим волонтерським проектом в історії України, в якому взяли участь понад 12 тис. волонтерів, 2879 із яких – волонтери УЄФА. Відповідно до звіту ООН про стан волонтерства у світі у 2011 р. загальний показник залучення громадян до волонтерської діяльності громадськими об'єднаннями в Україні є досить низьким і дорівнює 10 %, тоді як середній відповідний показник у європейських країнах становить 40 % [24]. Надмірне правове регулювання волонтерської діяльності суттєво обмежує можливості її розвитку. Так, відповідно до Закону України від 19 квітня 2011 р. «Про волонтерську діяльність» організації, що працюють із волонтерами, мають отримувати спеціальну реєстрацію, забезпечувати страхування волонтерів тощо. Останнє, зокрема, є обтяжливим для неприбуткових організацій, можливості яких залучати додаткові вільні кошти є обмеженими, а додаткове фінансове навантаження не компенсується податковими пільгами.

В Україні активно розвивається така форма організацій громадянського суспільства, як аналітичні центри («think tanks», «brains trust», «мозкові центри», «фабрики думки»). Уперше словосполучення «Brain trust» вжив американський журналіст Аллен Уайт 21 березня 1903 р. у своїй статті в журналі «Saturday Evening Post». Крилатим вислів став після того, як інший американський журналіст Джеймс М. Кіран у газеті «Нью-Йорк таймс» опублікував статтю, назвавши «мозковим трестом» групи професорів-радників, які сприяли перемозі Франкліна Рузвельта на президентських виборах 1932 р. Після цього «мозковим трестом» стали іменувати групу радників і взагалі будь-яку спільноту експертів, які спільно розробляють нові проекти, пропонують нові ідеї, шукають способи вирішення поставлених завдань. У Пенсільванському університеті (США) проводяться щорічні обстеження «фабрик думки» по всьому світу, за підсумками яких оприлюднено звіти з переліками провідних центрів у світі в цілому, а також по окремих регіонах і напрямках («The Global Go To Think Tanks Report»). На початок 2012 р. база даних Пенсільванського університету містила 6603 «think tanks» у 182 країнах світу, у тому числі Україна представлена 47 неурядовими аналітичними центрами (25-те місце у рейтингу за кількістю аналітичних центрів). Це третій показник для Східної Європи: у Росії – 122 центри (8-ме місце), у Румунії – 54 (19-те місце). Порівняно з США, де діють 1823 аналітичних центри, наша кількість центрів виглядає не дуже переконливо, але порівняно зі країнами СНД вельми достойно. Наведемо дані по цих державах: Вірменія – 14, Азербайджан – 13, Беларусь – 12, Молдова і Киргизстан – по 10, Казахстан

і Узбекистан – по 8, Таджикистан – 7 центрів. Жодного незалежного аналітичного центру немає в Туркменістані. Слід зазначити, що Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова увійшов до 150 провідних аналітичних центрів світу, де посів 86-те місце. До топ-60 аналітичних незалежних центрів Центральної і Східної Європи, крім нього, також увійшли Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана і Міжнародний центр перспективних досліджень [37].

Незважаючи на зростання чисельності громадських об'єднань, треба відзначити, що їх кількість усе ще залишається досить низкою. За кількістю громадських організацій на 10 тис. населення Україна значно відстає від країн ЄС. Наприклад, в Угорщині на 10 тис. населення припадає 46 громадських організацій, у Хорватії – 55, Естонії – 201, а в Україні лише 17 [13, с. 289].

Однак слід розуміти, що за наявністю великої кількості зареєстрованих громадських організацій не можна судити про розвиненість громадянського суспільства. Так, Л. Хом'яков підкреслює, що, незважаючи на зростання кількості неурядових організацій, влада залишалася антидемократичною, тому робити висновки на цій підставі про «подальший розвиток» громадянського суспільства в Україні можна з такою ж певністю, як про «подальше життя» померлого на підставі виростання в нього нігтів [22, с. 69–70].

Тому, говорячи про статистичні характеристики «третього сектору» України, необхідно враховувати й те, що, за вдалими оцінюваннями американських дослідників Ф. Мішлівеця та Д. Єнсена, у нас, як і у деяких інших посткомуністичних країнах, лише демонструється «статистично міцне громадянське суспільство». На жаль, статистика не завжди відображає реальний стан справ. Так, за підсумками 2011 р. перед органами статистики про результати своєї діяльності відзвітували 23 425 центральних органів громадських організацій з різним статусом, що становить лише 27,2 % від загального числа центральних органів громадських організацій, легалізованих органами реєстрації [8, с. 9]. Інші ж не були знайдені за реєстраційними адресами і додаткові відомості про їх місцезнаходження невідомі. Отож, їх, напевно, можна вважати «паперовими», тобто формально зареєстрованими, але не такими, які діють реально. При цьому треба підкреслити, що упродовж останніх років ці показники навіть погіршуються: якщо за підсумками 2004 р. відзвітували 42,8 % організацій, то за підсумками 2006 р. – 39,2 %, а 2007 р. – 38,6 % [5, с. 8; 6, с. 9; 7, с. 8], а згідно з оцінюванням Творчого центру «Каунтерпарт» частка активних і постійно діючих громадських організацій (тобто таких, що працюють не менше двох років, мають досвід виконання двох і більше проектів та є відомими у своєму регіоні) становить лише 8–9 % від їх загальної кількості [17, с. 18].

У Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України у 2013 р. зазначено: «Незважаючи на кількісне зростання організацій громадянського суспільства, показник кооперативних практик громадської самоорганізації залишається невисоким» [13, с. 207]. Участь у діяльності громадських організацій і досі є однією з найменш значущих для громадян України цінностей, що зумовлюється загалом невисоким рівнем довіри до громадських структур. За даними соціологічного опитування Київського міжнародного інституту соціології, у 2012 р. громадським організаціям довіряло 27,1 % респондентів, не довіряло – 29,4 % [9]. Середній показник довіри до інституцій громадянського суспільства в Україні є нижчим, ніж, наприклад, в Албанії (39,6 %) або Грузії (45,6 %) [14, с. 12]. Результати моніторингу громадської думки в Україні, проведеного у 2012 р. Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES), вказують на недостатню обізнаність громадян щодо діяльності НУО та засвідчують низький рівень громадянської культури взагалі: тільки 13 % опитаних зазначили, що вони знають про діяльність конкретних НУО; не знають, чим вони займаються, – 50 %; 30 % – узагалі не знають, що таке НУО [13, с. 207].

Найвищою формою суспільно-політичної активності є членство в політичних партіях. Політичні партії великою мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, його стабільність і цивілізованість, стратегію і тактику боротьби за владу, істотно впливають на політичне і правове виховання громадян. Політичні партії – важливий елемент інституціональної бази громадянського суспільства, оскільки вони є добровільними об'єднаннями громадян і сприяють проведенню конкурентних виборів. Представницька демократія без партій неможлива. Разом з тим необхідно враховувати, що в Україні ставлення населення до партій є неоднозначним.

З одного боку, кількість зареєстрованих політичних партій зростає. У 2013 р. у країні зареєстровано понад 200 політичних партій. Зростає і частка населення, задіяного в їх роботі. Як свідчать результати опитувань, якщо в 90-ті рр. ХХ ст. 1–2 % громадян заявляли, що вони є членами певних політичних партій, то, за даними сучасних досліджень, вже понад 7 % респондентів заявили, що вони беруть участь у діяльності партій [26]. З другого боку, політичні партії не користуються великим авторитетом у громадян України. Хоча впродовж останнього часу рівень довіри до них трохи й зріс (з 15,1 % у жовтні 2001 р. до 20,5 % у березні 2013 р. [25]), проте залишається одним з найнижчих серед усіх основних громадських інститутів. Як свідчать соціологічні дослідження, з точки зору громадян України партіям не вистачає, по-перше, вміння і бажання захищати інтереси пересічних людей (так вважають 32,5 % респондентів); по-друге, наявності чіткої позиції стосовно

стратегії розвитку держави (18,6 %); по-третє, вміння розв'язувати конкретні проблеми, що турбують пересічних громадян (16,9 %); по-четверте, вміння виробити чітку програму дій (11,3 %) [29].

Важливим інститутом громадянського суспільства є незалежні ЗМІ, що стоять на сторожі свободи слова та друку. Починаючи з XVIII ст. до гасел усіх борців за демократію увійшла свобода слова та друку. І хоча друковане слово зараз у світі стало менш поширеним, ніж, скажімо, 10 років тому, його роль у формуванні громадянської культури загалом залишається дуже вагомою (табл. 1 [15]). У сучасних умовах на формування політичної та правової культури молоді великий вплив справляють електронні ЗМІ, насамперед Інтернет.

Таблиця 1

З яких джерел особисто Ви переважно отримуєте інформацію про політичні події? (зазначте не більше трьох основних)

1 – українське телебачення	90,5
2 – російське телебачення	22,7
3 – західні телеканали (європейські, американські тощо)	2,9
4 – радіо	28,9
5 – загальнонаціональні газети	20,1
6 – місцеві газети	36,7
7 – журнали	2,5
9 – інтернет-сайти (новинні, політичні)	21,0
10 – соціальні мережі (Фейсбук, «В контакте» та ін.)	5,7
11 – інтернет-телебачення	3,0
12 – інтернет-радіо	0,4
13 – інше	2,0
14 – важко відповісти	0,6

Функція формування громадської думки є найважливішою серед функцій ЗМІ з погляду громадянського суспільства [10, с. 205–212]. Каналами висловлювання громадської думки є участь у виборах, зборах, мітингах, маніфестаціях тощо. Канали висловлювання громадської думки дозволяють виявити ставлення громадськості до того чи іншого закону, указу, з'ясувати рівень політичної культури. Вивченням громадської думки у найбільш систематизованому вигляді займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування. А от наскільки вона є сформованою, різнобічною, щиро висловленою, дуже великою мірою залежить від якості, відкритості та вільного функціонування ЗМІ.

Одним із найважливіших показників демократичності держави, стану розвитку громадянського суспільства є ставлення населення до інститутів влади. Цей показник є важливим тому, що він засвідчує ефективність демократичних механізмів добору еліт та виборних інститутів влади. За даними загальнонаціонального опитування, що провели Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» разом із соціологічною службою Центру Разумкова з 17 по 22 травня 2013 р., картина ставлення населення до влади виглядає не дуже доброю. В українському суспільстві лише три соціальні інституції мають переважну довіру з боку громадян: церква (баланс довіри-недовіри становить +50 %), ЗМІ України (+24,5 %), Збройні Сили України (+11 %) та дещо переважає довіра у ставленні до громадських організацій (+3 %). Усі інші соціальні інституції мають негативний баланс довіри-недовіри: Верховна Рада України (-60,5 %), суди (-56 %), політичні партії (-52 %), уряд України (-49 %), міліція (-47 %), банки (-44 %), прокуратура (-43 %), Президент України (-43 %), Конституційний Суд України (-38 %), Служба безпеки України (-14 %), місцева влада (-5 %) [15].

Важливим показником розвитку громадянського суспільства є стан виборчої системи [11]. Як слушно підкреслює М. Цимбалюк, «школою формування правосвідомості громадян у демократичному суспільстві є система вільних і рівних виборів. <...> Будь-яка форма волевиявлення народу не тільки потребує високого рівня правосвідомості громадян, а й виступає як своєрідна школа правового виховання. Демократичні, чесні вибори на законній підставі особливо позитивно сприяють позитивному ставленню громадян до закону, поваги до права, вихованню самостійності, відповідальності кожного за свій власний вибір» [23, с. 8]. Технологію ведення сучасних передвиборчих кампаній політологи (В. Бебик, Л. Герасіна, Т. Гінберг, О. Ковлер, Є. Малкін, Р. Мухаєв, Г. Почепцов та ін.) не випадково визначають «виборчою інженерією», яка спирається на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що стимулюють свідомий, ціннісний політичний вибір громадян, апелює до їх правових очікувань та містить особливі засоби і методи активізації електоральної поведінки, спрямовані на успішний результат виборів [3, с. 14].

Що стосується України, то особливе значення для підвищення правової культури всіх учасників виборчого процесу має Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні, розроблена ЦВК (введена в дію постановою ЦВК № 336 від 8 жовтня 1999 р.). Головними цілями пропонованих заходів є: створення належних умов для набуття широкими верствами населення знань чинного законодавства про вибори та референдуми, а також уміння застосовувати їх на практиці; сприяння підвищенню правосвідомості та активності виборців (учасників рефе-

рендумів) з реалізації їх конституційних політичних прав; запобігання порушенням законодавства про вибори і референдуми в процесі його застосування; надання методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо практичного застосування законодавства України про вибори та референдуми тощо.

Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності поступово поліпшувалися, а останніми роками не показували позитивної динаміки, але зберігали певну стабільність на досягнутому рівні. Вони є кращими, ніж в інших пострадянських країнах, натомість суттєво відстають від показників країн Балтії та країн Вишеградської групи. Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де різні напрями демократичного розвитку перехідних країн оцінюються за шкалою від 7 балів – «найгірша», до 1 бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно поліпшилася від 4,75 бала у 1998 р. [14, с. 5] до 3 балів у 2005 р. та 2,75 бала у 2006–2012 рр. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та відповідно отримала найкращу оцінку відносно інших показників (табл. 2 [34]). У липні 2012 р. експерти Freedom House у звіті «Б'ючі на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні» констатували: «У той час, як ситуація у більшості сфер, які ми оцінювали минулого року, погіршилася, громадянське суспільство виглядає більш активним і менш пригніченим, ніж рік тому» [2].

Таблиця 2

Рейтинг демократичного розвитку України

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Виборчий процес	3.50	3.25	3.00	3.00	3.50	3.50	3.50	3.75
Громадянське суспільство	3.00	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75
Незалежні медіа	4.75	3.75	3.75	3.50	3.50	3.50	3.75	4.00
Національне демократичне управління	5.00	4.50	4.75	4.75	5.00	5.00	5.50	5.75
Міське демократичне управління	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.50	5.50
Судова система та незалежність суддів	4.25	4.25	4.50	4.75	5.00	5.00	5.50	6.00
Корупція	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	6.00
Демократичний розвиток	4.50	4.21	4.25	4.25	4.39	4.39	4.61	4.82

Для визначення цього рейтингу розвитку громадянського суспільства зарубіжні експерти беруть до уваги: кількісне зростання НУО України, їхню організаційну спроможність та фінансову стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують, розвиток незалежних професійних спілок, рівень участі груп захисту інтересів у політичному процесі.

Показовим також є те, що рейтинг розвитку громадянського суспільства Nations in Transit в Україні (2,75 бала) кращий або значно кращий, ніж в інших пострадянських країнах (крім країн Балтії). Аналогічний показник за 2012 р. складає: в Азербайджані – 6,0 балів, Білорусі – 6,25, Вірменії – 3,75, Грузії – 3,75, Казахстані – 6,0, Киргизстані – 4,75, Молдові – 3,25, Російській Федерації – 5,25, Таджикистані – 6, Туркменістані – 7, Узбекистані – 7. Водночас в Естонії, Литві, Латвії, Словаччині, Чехії він складає 1,75 бала, у Польщі – 1,5 бала, в Угорщині – 2 бали [33].

За даними іншого авторитетного рейтингу, що визначається у межах дослідження Індексу сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку (USAID NGO Sustainability Index), стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінено у 3,5 бала (за шкалою від 1 до 7, де 1 показує дуже розвинений рівень та 7 означає низький рівень розвитку. Бали від 1 до 2 характеризують сталість розвитку громадянського суспільства, від 3 до 5 – розбудову сталості, бали 6 і 7 – зародження сталості). Аналізуючи показники Індексу сталості неурядових організацій в Україні за останні роки (табл. 3 [35]), бачимо, що найслабшими складниками сталості НУО є фінансова життєздатність (4,3 бала) та ставлення з боку громадськості (3,6 бала), а найсильнішими – адвокація (2,6 бала) та надання послуг (3,3 бала). Показово, що за показником адвокації НУО вже навіть перейшли поріг консолідованої демократії. За загальним оцінюванням зарубіжних експертів, громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану.

Таблиця 3

**Показники Індексу сталості неурядових організацій в Україні
у 2007–2011 рр. (за даними USAID CSOSI)**

Показник	2007	2008	2009	2010	2011
Сталий розвиток НУО	3,6	3,6	3,5	3,5	3,5
Правове середовище	3,6	3,6	3,6	3,6	3,5
Організаційна спроможність	3,7	3,7	3,6	3,5	3,5
Фінансова життєздатність	4,2	4,1	4,2	4,2	4,3
Кампанія громадянського представництва (адвокація)	2,9	2,9	2,8	2,7	2,6
Надання послуг	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3
Інфраструктура	3,5	3,5	3,5	3,5	3,4
Ставлення з боку громадськості	3,9	3,9	3,8	3,7	3,6

Таким чином, можна відзначити, що процес формування громадянського суспільства в Україні здійснюється, але повільно. Слід більше уваги приділяти формуванню і розвитку його основних складових, забезпеченню прав і свобод громадян, створенню всебічних умов для розвитку особистості. Треба визначити й основні напрями подальшого просування України шляхом формування громадянського суспільства, які пропонують наші європейські колеги і реалізація яких на практиці наближуватиме нас до Європи [4].

Безумовно, і політики, і пересічні громадяни дуже бажають жити в демократичній, правовій, соціальній державі за наявності розвиненого громадянського суспільства. Але бажання – бажаннями, а дійсність – дійсністю... Слід пам'ятати образний вислів О. Герцена, що «не можна плутати другий місяць вагітності з дев'ятим». Ми повинні усвідомити, що формування громадянського суспільства в Україні буде тривалим і дуже складним, бо така держава, в якій ми живемо, бо такий соціум, який ми створили, тому треба наполегливо трудитися усім, аби досягти високої правової і політичної культури, відповідного рівня життя, консолідації нації навколо загальноукраїнських цінностей, довіри пересічних громадян до можновладців, толерантності і багато чого іншого, що зробить наше буття кращим, ставлення до оточуючого світу – добрим і відповідальним. Це дуже складний шлях, але його треба пройти.

З 50-х рр. XX ст. існувала еволюційна гіпотеза Армена Алчяна, відповідно до якої країни поступово зближуються між собою за економічним розвитком. У 80-ті рр. ця гіпотеза була спростована Дугласом Норттом. У США були проведені дослідження економічного розвитку деяких країн за два століття, при цьому як критерій був прийнятий показник ВВП на душу населення. Країни за цим показником були розділені на три групи: передові, розвинені і такі, що розвиваються. Між ними є істотна різниця, яка не є випадковою і, як правило, збільшується по ходу історії. Країна зазвичай розвивається в рамках своєї групи. За XX ст. лише дві країни перемістилися з групи країн, що розвиваються, до групи передових – це Сінгапур і Японія. Зазвичай же країни, як планети, рухаються за визначеними орбітами і рідко їх залишають. Ця проблема була названа «past dependency problem». Президент Інституту національного проекту «Суспільний договір» (Росія) професор О. Аузан називає це «проблемою колії» [1]. Історія дає приклади існування «проблеми колії»: Мексика, яка стала незалежною державою в той самий час, що і США, так і не стала промисловою країною, Єгипет, який ніколи не був колонією, й досі залишається слаборозвиненою країною тощо.

Групою економістів під керівництвом Пола Кіфера та Роберта Ширлі за фінансової підтримки Світового банку було проведено дослідження, яке закінчили у 1994 р. Його метою було з'ясувати, які чинники впливають на еко-

номічний розвиток країни. Були обстежені 84 країни. Як інтегральний показник була прийнята частка валового доходу на душу населення. У результаті були зроблені такі висновки: по-перше, кількість природних ресурсів, якими володіє країна, не є визначальним чинником для її економічного розвитку. Деякі країни, позбавлені мінеральних ресурсів, розвиваються краще, ніж країни, які такими ресурсами володіють у надлишку; по-друге, звичайні економічні чинники: рівень інфляції, збирання податків, відкритість для зовнішньої торгівлі – мало впливають на економічне становище країни; по-третє, дуже великий вплив справляють чинні в країні правила: влада закону, ризик експропріації, загроза дефолту і недотримання урядом своїх контрактних зобов'язань, рівень корупції, якість бюрократії. Вчені констатували: основна роль у розвитку країни, в тому числі економічному, належить національній ідентичності. У рамках цієї ідентичності необхідно накопичення не тільки економічного, а й соціального капіталу, що перевершує якусь «критичну масу», для того аби країна могла «вискочити з накатаної колії». Культура народу, його традиції, його цінності визначають деякі неформальні правила. Ці позаконституційні правила звичайно сильніші за формальні, тобто характер народу впливає на обрання майбутнього шляху.

Свій внесок у багаторічну дискусію про причини «проблеми колії» здійснив індійський економіст Амартія Кумар Сен, який у 1998 р. отримав Нобелівську премію з формулюванням «за внесок в економічну теорію добробуту». Він вважає, що неправомірно розглядати зростання ВВП або особистих доходів населення як показник розвитку. Усе це – тільки засоби для забезпечення більшої свободи для населення. Свобода вимагає скасування основних чинників «несвободи»: тиранії, соціальної нерівності, репресивних режимів, бідності, виключення жінок із суспільного життя, релігійного обскурантизму, відсутність доступної системи охорони здоров'я та освіти тощо. Тільки одночасний прогрес в економічній, політичній та соціальній сферах забезпечує свободу в широкому значенні слова як умову розвитку [31, с. 3–11]. Сен бачить і прямиий, і зворотний зв'язок: те, чого можуть досягти люди, залежить від економічних можливостей, політичних свобод, соціального прогресу та супутніх умов: охорони здоров'я, освіти, заохочення особистої ініціативи та ін. Забезпечивши людям свободу (усунувши «несвободи»), країна стає на шлях розвитку. Розвиток створює нові можливості для свободи як необхідної умови розвитку. «Розвиток – це свобода, і свобода – це розвиток», – каже Сен.

Американська дослідниця Ірина Тодер зазначає: «Там, де громадянське суспільство виявляється сильним, виникає горизонтальна схема суспільного договору і прокреслюється траєкторія руху країни, що спрямована на роз-

виток економіки. Там, де громадянське суспільство виявляється слабким, держава поширює свій принцип ієрархії на відносини з економікою і суспільством. Такий зв'язок між громадянським суспільством і економічним розвитком країни» [19, с. 161]. Ось чому так актуальним є формування громадянського суспільства в Україні.

Інститути громадянського суспільства різноманітні і далекі від ідилічної згоди та єдності. Це спричинено різницею корпоративних інтересів і цілей кожної складової. Демонструючи більш-менш внутрішню єдність, у взаєминах між собою вони виступають як незалежні асоціації громадян, і потрібні якісь умови, за яких ці асоціації, не зливаючись, обирають єдиний вектор взаємодій. Межі подібної єдності рухливі, оскільки визначаються принципами існування громадянського суспільства: з одного боку, принципами самоорганізації та незалежності асоціацій, а з другого – принципом толерантності у взаєминах між собою. Можна умовно виділити декілька послідовних етапів успішного формування і розвитку інститутів громадянського суспільства.

Насамперед це свобода особистості. У цьому питанні очевидні значні успіхи. В основному зникли всі форми закабалення і приниження людини, якщо не зважати на наявні факти свавілля силових органів.

Потім – свобода розуму. Вільні громадяни поки що не стали в більшості своїй освіченими, вони не навчені розумно мислити і мудро планувати. У сфері громадянської освіти зроблено крок назад. Тому свобода особистості поки принесла більше шкоди, ніж користі: загострилися конфлікти на міжетнічній основі, поживавився релігійний фанатизм, збільшилося майнове розшарування, стала нормою цинічна антисоціальна поведінка і под. Велике свято, присвячене 1025-річчю хрещення Русі, ще раз підкреслило значення релігії у житті соціуму, а також думку про те, що поняття відповідального громадянського суспільства, в якому дотримуються конституційні права і свободи людини і громадянина, вимагає від церкви, спільноти та держави створення відповідних структур і певного (позитивного) діалогу, в процесі якого церква повинна пропонувати те, що люди вважають корисним для благополуччя свого існування. Тільки в такому разі невіруюча людина побачить, що за намірами, ідеями та цілями церкви приховується те, що є важливим також для неї.

Наступне – це непорушність закону. Свобода може існувати тільки тоді, коли бажання та примхи правлячого класу замінюються законодавчими актами, що спираються на визнаний Основний Закон. У цьому напрямі українській демократії належить ще чимало попрацювати. Численні суперечності і неузгодженості в законах – наслідок компромісів правлячих і олігархічних угруповань, кожна з яких тягне канат у свій бік. Суспільний вплив у цьому процесі зведено до нуля.

Формування громадянського суспільства неможливе без свободи слова. Успішне управління немислиме без свободи всіх форм вираження людських прагнень і поглядів. У даний час проголошена свобода слова реалізується за однієї умови: були б гроші. Народ же в більшості своїй отримує інформацію у вигляді зливання компромату, політичної та комерційної реклами.

Приватна власність у всій багатоманітності її конкретних форм робить громадян економічно незалежними від держави. Без безпеки приватної власності громадянське суспільство існувати не може. Людина бажає використовувати, контролювати, дарувати, продавати, здавати в оренду і заповідати свою приватну власність. Права користування особистою власністю закріплені законом за кожним громадянином. Але це не принесло відчуття безпечності через порушення принципу непорушності закону і занепад суспільних звичаїв. Однак інститут приватної власності і вся система майнових відносин можуть стати основою формування та функціонування громадянського суспільства лише за умови, коли в цій системі зв'язків і відносин локалізуються інтереси основної маси населення.

Утіленням права приватної власності в економічній сфері є принципи вільного ринку і вільної конкуренції. Саме тому ринкову економіку можна віднести до чинників формування громадянського суспільства. Беззаперечним є той факт, що ринкова економіка створює сприятливі умови для вільного обрання учасниками ринку сфери застосування своїх навичків та знань, вільного вибору економічної поведінки. У той же час ринкова економіка забезпечує реалізацію економічних інтересів окремих громадян і груп їх інтересів, зводячи на ринку роботодавців, власників засобів виробництва та найманих працівників – власників робочої сили. Проте деякі принципи, характерні для ринкової економіки, справляють деструктивний вплив на громадянське суспільство. До таких можна віднести «принцип егоїстичного індивідуалізму» (те, що вигідно індивіду, – вигідно суспільству) та «принцип раціональності поведінки суб'єктів» (полягає в прагненні максимізувати корисність), який у результаті може призвести до ігнорування інтересів найманих працівників.

Сформовані олігархічно-бюрократичні капіталістичні відносини в Україні характеризуються латентністю, корпоративністю, нерозвиненою специфікою правомочності власності. Вибудовано економіку як систему монопольних бізнесів, що дозволяє пострадянській бюрократії отримувати корупційну ренту. Українську економіку можна охарактеризувати як сировинну, неефективну та розтратну. До кризи 2008 р. Україна мала 74,2 % ВВП 1990 р., наприкінці 2010 р. – лише 65 % [21]. Ми єдина європейська пострадянська країна, яка не досягла рівня ВВП 1990 р.

Також важливим є право подавання петицій. Закон визнає за громадянами право бути почутими. Разом з тим не розв'язано проблему інформаційної відкритості влади та обмеження бюрократичних процедур. Громадянське суспільство повинно мати право управління. Однією тільки можливістю бути почутими недостатньо; сила петиції повинна забезпечувати реальний вплив на владу. Необхідна ретельна робота над створенням дійсно демократичного механізму взаємодії громадянських інститутів та органів влади.

Наступне – це загальне виборче право. Успішне управління передбачає наявність розумного, ефективного та загального контингенту виборців. Сьогодні до числа «розумного» і «ефективного» контингенту віднесені партійні вожді, що формують щонайменше половину всього депутатського корпусу, хоча за опитуваннями громадської думки партіям повністю довіряє лише 3 % населення [25]. У міру розвитку громадянського суспільства виборче право, залишаючись загальним, має зазнати суттєвих змін.

Громадянське суспільство повинно мати право контролю діяльності державних службовців. Жодна форма громадянського управління не буде корисною й ефективною, якщо громадяни не володіють і не користуються мудрими методами для керівництва та контролю за діяльністю посадових осіб і державних службовців. Зараз форми такого контролю відсутні. Це означає фантастичне зростання закритості влади відносно суспільства, що є причиною зловживань і злочинів у сфері управління.

Дуже важливим є наявність у суспільстві розумних та підготовлених представників. Існування демократії залежить від успіху представницького управління, що зумовлено практикою обрання на державні посади тільки професійно підготовлених, інтелектуально компетентних, соціально лояльних і морально гідних громадян. Лише за таких умов може зберегтися обраний народом, існуючий за допомогою народу і діючий на благо народу уряд.

Висновки. Процес розбудови громадянського суспільства йде, але на цьому шляху Україна зазнає достатньо труднощів, які необхідно подолати. Успішному й ефективному процесу формування в Україні громадянського суспільства сприятимуть і запропоновані стратегії та розвідки. Але процес розбудови відбуватиметься важко і потребує серйозних зусиль з боку як держави, так і усіх наших громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аузан А. Общественный договор и гражданское общество [Електронний ресурс] / А. Аузан. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/article/2005/01/11/auzan/>.
2. Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House [Електронний ресурс]. – 2012. – Липень. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files>.

3. Герасіна Л. М. Правосвідомість і культура політичного вибору громадян: структурно-ціннісні зв'язки / Л. М. Герасіна // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 14–17.
4. Григоренко Д. А. Громадянське суспільство в Україні. 10 порад європейських колег / Д. А. Григоренко // Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х. : НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – С. 191–194.
5. Громадські організації в Україні : стат. бюл. за 2004 р. / Держ. ком. стат. України. – К. : Держкомстат України, 2005. – 160 с.
6. Громадські організації в Україні у 2006 році : стат. бюл. / Держ. ком. стат. України. – К. : Держкомстат України, 2007. – 218 с.
7. Громадські організації в Україні у 2007 році : стат. бюл. / Держ. ком. стат. України. – К. : Держкомстат України, 2008. – 220 с.
8. Громадські організації в Україні у 2011 р. : стат. бюл. / Держ. служба статистики України. – К., 2012. – 157 с.
9. Довіра українців до соціальних інституцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kiis.com.ua/ua/news/view-152.html>.
10. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.
11. Коротков Д. С. Вибори як чинник розвитку громадянського суспільства / Д. С. Коротков // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 152–154.
12. Красносільська А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті / А. Красносільська // Громадянське суспільство. – 2012. – № 1 (19). – С. 4–6.
13. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : щоріч. Послання Президента України до Верхов. Ради України. – К. : НІСД, 2013. – 576 с.
14. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / А. В. Єрмолаєв, Д. М. Горелов, О. А. Корнієвський та ін. – К. : НІСД, 2012. – 48 с.
15. Свобода слова в Україні: загальнонаціональне й експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/fiwivirvihvirhvuhv.htm>.
16. Стан розвитку благодійності в Україні – 2011 : річний звіт / Асоціація благодійників України за підтримки ІАЦ «Громадський простір», ІА «RegioNews». – К., 2012. – 42 с.
17. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2006 роки : звіт за даними дослідження / авт.-упоряд.: Л. Паливода, О. Кікоть. – К. : БФ «Творчий центр «Каунтерпарт»», 2006. – 160 с.
18. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України, 2002–2011 роки : звіт за даними дослідження / авт.-упоряд.: Л. Паливода, С. Голота. – К. : БФ «Творчий центр ТЦК», 2012. – 118 с.

19. Тодер И. Что такое гражданское общество / И. Тодер // Второе дыхание. – 2006. – № 11–12. – С. 156–167.
20. Українське суспільство 1992–2010: Соціологічний моніторинг / НАН України, Ін-т соціології ; за ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАНУ : ТОВ «Фоліант», 2010. – 635 с.
21. Уряд розраховує вийти на докризовий рівень ВВП за 2,5 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/arch/finance/02apr2010/gost.html>.
22. Хом'яков Л. Парадокси громадянського суспільства в Україні / Л. Хом'яков // Су-часність. – 2003. – № 12. – С. 55–74.
23. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Цимбалюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 15 с.
24. Цікаві факти про волонтерство в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/16290/>.
25. Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82.
26. Чи є Ви членом будь-якої політичної партії? (опитування в Києві) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=789.
27. Чи зможе громадянське суспільство вплинути на українську політику? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/press/dkvwkerqvwep>.
28. Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=360.
29. Чого насамперед не вистачає існуючим в Україні політичним партіям? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=556.
30. Якою мірою дії влади повинні бути підконтрольні громадськості, суспільству? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=361.
31. Amartya Sen. Development as Freedom / Sen Amartya. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 1999. – 366 p.
32. Key Findings: Public Opinion in Ukraine / International Foundation for Electoral Systems. – Washington, 2012. – 10 p.
33. Nations in Transit 2012 / Country Reports [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2012>.
34. Nations in Transit – Ukraine (2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/ukraine>.
35. The 2011 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://transition.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex/.
36. World giving index 2012. A global view of giving trends [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cafonline.org/PDF/WorldGivingIndex2012WEB.pdf>.
37. 2012 Global GoTo Think Tank Report Released [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gotothinktank.com/2012-global-goto-tank-index-report>.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В УКРАИНЕ: РЕАЛЬНОСТЬ И ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ

Требин М. П.

Проанализированы основы формирования гражданского общества в Украине, особенности становления основных институтов гражданского общества в контексте мировых тенденций. Предложены пути дальнейшего совершенствования институтов гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, общественные организации, политические партии, благотворительные фонды.

CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: REALITY AND WAYS OF FORMING

Trebin M. P.

Analyzed the basis for the formation of civil society in Ukraine, especially the formation of the basic institutions of civil society in the context of global trends and the ways of further development of civil society institutions.

Key words: civil society, the state, civil society organizations, political parties, charitable foundations.

УДК 321.64/.8

О. І. Романюк, доктор політичних наук, доцент

ЧАСОВІ МЕЖІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Розглянуто проблему часових меж трансформацій посткомуністичних суспільств. Визначено їх вихідну та кінцеву позиції. Доведено, що вихідною позицією посткомуністичних трансформацій є втрата комуністичною партією урядової влади, а кінцевою – консолідація посткомуністичного режиму, незалежно від того, на демократичній чи авторитарній основі вона здійснюється.

Ключові слова: посткомуністичні трансформації, консолідація політичного режиму, тоталітаризм, авторитаризм, демократія.

Актуальність проблеми. Посткомуністичні трансформації не можна розглядати як безкінечно тривалий процес. Будь-який трансформаційний

процес завжди має свої межі, що відокремлюють його від інших, порівняно стабільних станів, які мають іншу логіку та інші чинники свого розвитку. Визначення меж перебігу трансформаційних процесів має велике значення, оскільки це дозволяє краще осмислити особливості та тенденції періоду якісних змін політичних режимів (режимів функціонування політичної системи). Межі будь-якого трансформаційного процесу (в тому числі посткомуністичних трансформацій) визначають його вихідна та кінцева позиції. У політологічній літературі проблему вихідної та кінцевої позицій посткомуністичних трансформацій ще не достатньо розроблено.

Існують декілька підходів до визначення їх вихідної позиції. Х. Лінц та А. Степан вважають, що трансформації комуністичних режимів розпочалися після смерті Й. Сталіна, внаслідок чого вони з тоталітарних перетворилися на «посттоталітарні», тобто такі, що посідають проміжне місце між тоталітаризмом та авторитаризмом, оскільки на цій стадії комуністична влада хоч і втрачає деякі властивості тоталітаризму, що первісно визнавалися іманентними (харизматичне лідерство, монолітність правлячої еліти, перманентний терор), але не дотягує до якості «чистого» авторитаризму, оскільки зберігається не тільки ідеологічний та партійний характер держави (хоч і не в такій жорсткій формі), але й відсутнє громадянське суспільство [1–3]. Схожу думку в передмові до другого видання «Джерел тоталітаризму» висловила Х. Арендт, яка зауважила, що після смерті Сталіна розпочався *«справжній, хоча і неоднозначний процес детоталітаризації»* [4, с. 14]. Натомість Р. Арон та М. Джилас вважають, що зміни в комуністичних країнах у післясталінський період не призвели до загибелі тоталітарних режимів, а лише спричинили зміну форм та методів тоталітарного панування [5, с. 262; 6, с. 333]. Пізніше З. Бжезинський наголосив, що в одних колишніх комуністичних країнах політичні режими напередодні свого краху набули авторитарної якості, а в інших – залишилися тоталітарними [7, р. 255]. Питання про якість вихідної позиції посткомуністичних трансформацій і досі залишається відкритим.

Ще менш з'ясованим залишається й питання про кінцеву позицію трансформаційних процесів у посткомуністичних країнах. Відповідно до первинної парадигми транзитології кінцевою позицією успішних переходів є набуття політичним режимом демократичної якості. Моніторинг програми «Nation in Transit», яку міжнародна правозахисна організація «Freedom House» здійснює в посткомуністичних країнах, засвідчив, що на кінець 2012 р. у восьми країнах політичні режими набули якості консолідованих демократій, у шести наближаються до цієї якості, у семи вони набули якості консолідованих авторитарних режимів, у трьох наближаються

до цієї якості, а п'ять країн мають гібридні режими, що балантують між авторитаризмом і демократією [8]. У зв'язку з цим виникає запитання: якщо в низці посткомуністичних країн політичні режими консолидувалися не на демократичній, а на авторитарній основі, то чи може це свідчити про закінчення трансформаційного процесу? Відповіді на це запитання немає й досі.

Мета статті полягає у визначенні часових меж посткомуністичних трансформацій через осмислення їх вихідної та кінцевої позицій.

Виклад основного матеріалу. Суспільство є динамічним організмом, де постійно відбуваються певні зміни, які можна поділити на два типи: 1) такі, що *не приводять до перетворення системної якості* (їх наслідком є лише вдосконалення або, навпаки, погіршення цієї якості); 2) такі, що *приводять до заміни однієї якості системи на іншу*. Зміни, внаслідок яких відбувається заміна однієї системної якості на іншу, й мають право характеризуватися як «*трансформація*», або «*перехід*». Хоча в політологічній літературі спостерігаються спроби протиставлення цих понять [9, с. 47], проте насправді вони характеризують той самий процес, але з різних позицій. Поняття «перехід» характеризує процес з позиції визначення його вихідного та кінцевого пунктів (перехід від пункту А до пункту В); поняття «трансформація» – з позиції якісних перетворень, що відбуваються в процесі переходу (перетворення якості А на якість В) (рис. 1).

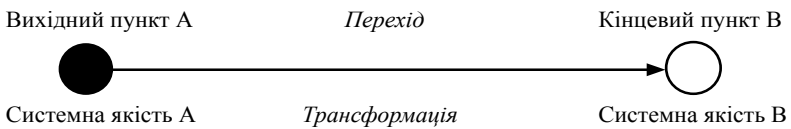

Рис. 1. Лінійна модель транзитивного (трансформаційного) процесу

«Перехідним періодом, – пише Л. Угрин, – називають час, протягом якого долається дистанція від колишнього (вихідного) якісного стану суспільства до його нового якісного стану» [10, с. 46]. Визнаючи, що комуністичні режими у більшості країн зазнали певної еволюції в післясталінський період, не можна не помітити, що її сутність полягала не в розриві з тоталітарними принципами, а лише у *зміні засобів* тоталітарного контролю. Аж до своєї загибелі вони зберігали тоталітарні засади.

З точки зору системного підходу особливості тоталітаризму полягають у суцільній монополізації суспільного життя [11]. Тоталітаризму притаманні монополія комуністичної партії на владу, монополія комуністичної держави на засоби суспільного виробництва, монополія комуністичної ідеології. Су-

цільний монополізм відрізняє тоталітарні режими від авторитарних, за яких монополізм існує переважно у політичній сфері, а позаполітичні характеризуються обмеженим плюралізмом (в економічній сфері існують самостійні підприємницькі структури, в культурній – спостерігається відносний рівень духовної свободи). Обмеженість економічного плюралізму спричиняє те, що владна еліта створює сприятливіші умови для діяльності тих структур, куди вклали кошти її представники. Обмеженість культурного плюралізму зумовлена заборонаю на використання духовної свободи для боротьби проти режиму (табл. 1).

Таблиця 1

Структурне порівняння основних типів політичних режимів

Сфера	Режим		
	Тоталітарний	Авторитарний	Демократичний
Економічна	<i>Монополізм</i> (монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва)	<i>Плюралізм</i> (обмежений урядовим протекціонізмом структурам, що пов'язані з правлячою елітою)	<i>Плюралізм</i> (вільна конкуренція підприємницьких структур)
Політична	<i>Монополізм</i> (монополія однієї партії на державну владу)	<i>Монополізм</i> (монополія правлячої еліти на урядову владу)	<i>Плюралізм</i> (вільна конкуренція політичних партій за урядову владу)
Культурна	<i>Монополізм</i> (монополія партійно-державної ідеології)	<i>Плюралізм</i> (обмежений застереженнями щодо використання проти урядової влади)	<i>Плюралізм</i> (вільна конкуренція ідей та ідеологій)

Оскільки аж до своєї загибелі комуністичні режими зберігали монополійні засади суспільного життя, то про зміну системної якості за їх функціонування казати не можна. Інша річ, що, знищивши і політичну, й економічну, й ідеологічну конкуренцію, вони позбавили себе механізмів інтенсивного розвитку, що спричинило системну кризу і призвело до серії непослідовних реформ, які, однак, не скасували структурні основи тоталітарної системи. Проте не можна як перебільшувати, так і принижувати роль реформ у загибелі тоталітаризму. Реформи не призводили до докорінної зміни якості суспільного ладу, але, розхитуючи структурні підвалини тоталітарної системи, вони викликали процес її ерозії. Р. Скідельські, характеризуючи якість комуністичних режимів напередодні їх загибелі, вживає термін «*занепалий тоталітаризм*» [12, с. 135]. Автор

цієї статті у своїй монографії, присвяченій посткомуністичним трансформаціям, визначив це як «*конаючий тоталітаризм*» [13, с. 90]. Але, незважаючи на всі відмінності комуністичних режимів післясталінської доби від класичного тоталітаризму, їх треба все ж таки віднести до тоталітарного типу, бо структурний каркас тоталітарної системи, хоча й у значно зруйнованому вигляді, зберігався до падіння комуністичної влади.

Вихідним пунктом посткомуністичних трансформацій треба визначити втрату комуністичною партією урядової влади або, принаймні, монополії на неї. Оскільки за комуністичного тоталітаризму комуністична партія є «ядром» політичної системи, а позаполітичні сфери політизуються (економіка потрапляє під жорстке регулювання партійної держави, культурна сфера – під жорсткий контроль партійної ідеології), то позбавлення партії монополії на урядову владу спричиняє дезінтеграцію не тільки політичної, а й усієї суспільної системи. Хоча в Радянському Союзі конституційне положення про керівну роль комуністичної партії було скасовано ще піл час «перебудови», а в низці інших комуністичних країн – у перебігу аналогічних процесів, але фактично система суцільного монополізму продовжувала животіти в них аж до відсторонення комуністів від урядової влади. Досвід посткомуністичних країн свідчить, що початок радикальних економічних реформ, сутність яких полягала у відживленні інституції приватної власності, роздержавленні та приватизації виробництва, включенні механізму економічної конкуренції, був пов'язаний саме із втратою комуністичною партією урядової влади. Це ж стосується й сфери культури, яка після відсторонення компартії влади остаточно позбавилася від ідеологічного диктату та партійного контролю.

Будь-який трансформаційний процес має свою як вихідну позицію, так і кінцеву. Остання пов'язана з набуттям явищем, що зазнає змін, нової сталої якості. Чітким критерієм усталення нового політичного режиму є його консолідація, яка за своєю сутністю являє собою зміцнення режиму через згуртування політичної еліти (1-й етап), а згодом усього суспільства (2-й етап) на ґрунті визнання певних інститутів, норм та принципів. Консолідації прагне будь-який режим, оскільки це надає йому стабільності. Але консолідація може здійснюватися як демократичним методом, так і авторитарним. За авторитарного методу згуртування політичної еліти відбувається навколо певного лідера (або лідерів) та запропонованих ним (ними) принципів, способів та засобів здійснення влади. Демократична консолідація – це більш складний процес, бо вона не нав'язується «зверху», а виникає внаслідок *домовленостей* між основними політичними силами суспільства.

У політологічній літературі попереднього періоду успішними розглядалися переходи, які своїм наслідком мали консолідацію політичного режиму на демократичних засадах. У разі формування авторитарного режиму вва-

жалося, що транзитивний (трансформаційний) процес було перервано. Таке розуміння було спричинене тим, що попередні переходи відбувалися від авторитарних режимів. Це зумовлювало варіації руху (прямого та зворотного) між двома типами політичних режимів – авторитаризмом та демократією, що проаналізував у своїй праці С. Гантінгтон [14, с. 52–57]. У разі ж посткомуністичних трансформацій до координат аналізування долучається третій тип – тоталітаризм. Оскільки за посткомуністичних трансформацій перехід відбувається від тоталітарної якості суспільного організму, то виникає можливість трьох варіантів перебігу трансформаційних процесів: 1) прямого переходу від тоталітаризму до демократії; 2) переходу від тоталітаризму до авторитаризму (з можливою подальшою трансформацією авторитарного режиму на демократичний); 3) повернення суспільства до попереднього, тоталітарного стану [15].

Консолідація авторитарного режиму, як і консолідація демократичного, робить суспільно-політичний перехід у посткомуністичних країнах завершеним, оскільки відбувається перетворення попередньої (тоталітарної) якості суспільної системи на нову (авторитарну). Про зміну якості політичного режиму з тоталітарного на авторитарну свідчить те, що в таких країнах відбулися істотні зміни в позаполітичних сферах суспільного життя. В економіці було демонтовано адміністративно-командну (державну) модель, відновлено інституцію приватної власності, здійснено заходи щодо роздержавлення суспільного виробництва, хоча переважна її частка опинилася в руках олігархічних кланів (табл. 2).

Таблиця 2

Тип економіки посткомуністичних країн, які здійснили перехід до авторитаризму

Країна	Тип економіки	Приватний сектор, % до ВВП
Росія	Змішана капіталістична (перехідна)	70
Казахстан	Змішана державна (перехідна)	65
Азербайджан	Змішана капіталістична (перехідна)	60
Таджикистан	Змішана державна (перехідна)	50
Узбекистан	Змішана державна	45

Джерело: [16, с. 74, 278, 300, 462, 586, 648].

Характеризуючи перехідні процеси у цій групі країн, О. Гаврилишин зауважує: «У практичному сумному сенсі можна сказати, що вони поки що «завершені» через те, що ці країни потрапили у пастку олігархічно-автократичного режиму часткового капіталізму і є далекими від розвиненої демократії» [17, с. 311]. Якісні

зміни відбулися також у сфері культури, де було скасовано монополію комуністичної ідеології, внаслідок чого суспільна культура набула плюралістичного характеру. Однак цей плюралізм має обмежений характер, оскільки духовна свобода не може використовуватися проти політичного режиму.

У ранніх транзитологічних працях перехід до авторитарних режимів розглядався як негативний результат перебігу транзитивних процесів, що було спричинено дихотомічним розумінням їх спрямування. За інерцією така думка поширилася й на аналізування посткомуністичних трансформацій. Проте стосовно посткомуністичних трансформацій таке сприйняття переходів до авторитаризму не уявляється цілком вірним. Дійсно, порівняно з переходами до демократії перехід до авторитаризму є менш бажаним явищем. Але слід зважити на те, що в умовах посткомунізму перехід здійснюється від тоталітарних режимів. Якщо порівняти новий (авторитарний) стан з попереднім (тоталітарним), то можна констатувати, що перехід від тоталітаризму до авторитаризму являє собою певний *позитивний крок* у розвитку суспільно-політичної системи, оскільки авторитарні режими надають суспільству більше свободи порівняно з тоталітарними. Хоча розширення меж свободи при переході від тоталітаризму до авторитаризму є обмеженим і стосується більше позаполітичних сфер суспільного життя, але таке розширення іманентно спричиняє формування структурних передумов для подальшого (у більш-менш далекій перспективі) руху до демократії.

Висновки. Посткомуністичні трансформації мають аналізуватися насамперед як посттоталітарні, тобто як перехід від тоталітарної якості суспільного організму до іншої. При цьому треба враховувати, що ступінь саморуйнування тоталітарних систем напередодні своєї загибелі у різних комуністичних країнах був відмінним, що зумовило відмінні темпи, спрямування та наслідки трансформаційних процесів. Остаточну загибель тоталітарних режимів та відповідно початок процесу докорінних якісних змін (трансформації) спричиняє втрата комуністичною партією урядової влади, оскільки це викликає дезінтеграцію не тільки попередньої політичної, а й усієї суспільної системи. У зв'язку з цим період змін, які передували загибелі комуністичних режимів, доцільно визначити як *ерозію* тоталітаризму, бо вони ставили за мету не відмову від старої системи, а її збереження шляхом фасадного оновлення.

Безумнівним кінцевим пунктом посткомуністичних трансформацій є консолідація нового (посткомуністичного) режиму, незалежно від того, на якій основі, демократичній чи авторитарній, вона відбулася. Процес посткомуністичних переходів у тих країнах, де політичні режими консолідувалися на демократичній або авторитарній основі, є закінченим, оскільки в них усталилася

нова (не тоталітарна) системна якість суспільного організму. Хоча для країн з консолідованими авторитарними режимами у перспективі є можливість переходу до демократії, але то буде інший трансформаційний процес, вихідною позицією якого стане авторитарне суспільство, з притаманною йому політичною й економічною системами та соціокультурним підґрунтям.

Що стосується країн з напівконсолідованими демократичними та авторитарними режимами, а також тих, у яких перетинаються демократичні та авторитарні тенденції або (як у Беларусі та Туркменистані) набули сили зворотні (тоталітарні) тенденції суспільного розвитку, то в них процеси якісних змін ще не завершено. Інша річ, що відсутність консолідації політичних режимів цих країн зумовлюють як чинники, спричинені їх тоталітарним комуністичним минулим, так і чинники, що виникли в процесі переходу або пов'язані з особливостями їх докомуністичного розвитку. Тому питання про кінцевий пункт *посткомуністичних* трансформацій таких країн залишається відкритим. Але це потребує окремого аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Linz J. J. Totalitarian and Authoritarian Regimes / J. J. Linz // Handbook of Political Science / ed. by F. I. Greenstein, N. W. Polsby. – Reading (Mass) : Addison-Wesley Pub. Co, 1975. – Vol. 3: Macropolitical theory. – P. 175–411.
2. Linz J. J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. J. Linz, A. Stepan. – Baltimore (MD), L. : Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
3. Linz J. J. Democratic Transition and Consolidation in Southern Europe, with Reflections in Latin America and Eastern Europe / J. J. Linz, A. Stepan, R. Gunter // The Politics of Democratic Consolidation. Southern Europe in Comparative Perspective / ed. by R. Gunter, P. N. Diamandouros, H.-S. Puchle. – Baltimore : John Hopkins University Press, 1995. – P. 77–123.
4. Арндт Х. Джерела тоталітаризму : пер з англ. / Х. Арндт. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм : пер с фр. / Р. Арон. – М. : Текст, 1993. – С. 262.
6. Джилас М. Лицо тоталитаризма : пер. с сербо-хорват. / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – 541 с.
7. Brzezinski Z. The Grand Failure: the Birth and Death of Communism in the Twentieth Century / Z. Brzezinski. – N. Y. : Collier books, 1990. – 304 p.
8. Nations in Transit 2013: Ratings Tables [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2013_Tables_FINAL.pdf.
9. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38–59.
10. Основи політичної науки : курс лекцій. – Ч. 2: Політичні процеси, системи та інститути / за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1997. – 336 с.
11. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. І. Романюк // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 555. – Сер. Питання політології. – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 16–25.

12. Скидельски Р. Дорога от рабства. Об экономических и политических последствиях краха коммунизма : пер с англ. / Р. Скидельски. – М. : Ad Marginem, 1998. – 238 с.
13. Романюк О.І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій : монографія / О.І. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.
14. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 386 с.
15. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політ. менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35–50.
16. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. – N. Y. : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.
17. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень : пер. з англ. / О. Гаврилишин. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с.

ВРЕМЕННЫЕ РАМКИ ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В КОНТЕКСТЕ СИСТЕМНОГО ПОДХОДА

Романюк А. И.

Рассмотрена проблема временных рамок трансформаций посткоммунистических обществ. Определены их исходная и конечная позиции. Доказано, что исходной позицией посткоммунистических трансформаций является утрата коммунистической партией правительственной власти, а конечной – консолидация посткоммунистического режима, независимо от того, на демократической или авторитарной основе она осуществляется.

Ключевые слова: *посткоммунистические трансформации, консолидация политического режима, тоталитаризм, авторитаризм, демократия.*

TIME FRAME OF THE POSTCOMMUNIST TRANSFORMATION IN THE SYSTEMS APPROACH CONTEXT

Romanyuk O. I.

The author investigates the problem of post-communist transformation timing of societies and defines their starting and ending positions. It is proved that the starting point of the postcommunist transformations is the loss of governmental power by the Communist Party, and the ultimate one is the consolidation of the postcommunist regime irrespective of their democratic or authoritarian nature.

Key words: *postcommunist transformation, consolidation of political regime, totalitarianism, authoritarianism, democracy.*

УДК 321:3.085

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент;
О. В. Крайнікова, здобувачка

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВЛАДИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Розглянуто сучасний стан політичної відповідальності влади в Україні. Проаналізовано зв'язок між політичною відповідальністю суб'єктів влади та правовою культурою суспільства. Надано пропозиції щодо запровадження в законодавство і політичну практику механізму політичної відповідальності влади в державі.

Ключові слова: *політична відповідальність, правова культура, правовий нігілізм.*

Актуальність проблеми. Політична відповідальність є необхідною складовою демократичного державного правління, відкритих, прозорих взаємовідносин між народом і владою, громадянським суспільством і державою, умовою успішної реалізації принципу верховенства права в країні.

Як неодмінний елемент правової культури політична відповідальність влади демонструє світоглядні цінності і моральні якості правлячої еліти, її здатність використовувати відповідні форми і методи політичного управління. Реалізація політичної відповідальності влади втілює в життя принцип правової держави, за якого остання мусить виступати гарантом прав і свобод людини, порядку і стабільності в суспільстві. Розвиток народовладдя в Україні потребує не тільки встановлення чіткого механізму формування виборних органів державної влади, а й прямої персональної відповідальності обраних посадових осіб перед виборцями за реалізацію передвиборних програм, належне і своєчасне здійснення ними владних повноважень, що в свою чергу визначає ефективність функціонування правової держави.

Відсутність постійного контролю з боку громадян за владою разом із вільними ЗМІ та різноманітними громадськими організаціями, зрозумілих для суспільства критеріїв ефективності її діяльності впливає на поширення недовіри населення до різних політичних сил та їх лідерів, відкриває для представників владних інститутів можливість безкарно порушувати права і свободи людини і громадянина, поширює свавілля чиновників, викликає руйнацію суспільних зв'язків тощо. Дефіцит політичної відповідальності державно-управлінської еліти призводить до неефективної функціональної співпраці між владою та народом, зниження рівня правосвідомості населення, поширення правового нігілізму, неповаги до органів державної влади в цілому, гальмує процес демократичних перетворень та розвитку відкри-

тості Української держави, що *актуалізує* дослідження політичної відповідальності влади як чинника правової культури в Україні.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що політична відповідальність влади віддавна викликала зацікавлення з боку філософів і державознавців. Під тим чи іншим кутом зору цю проблему досліджували Платон і Арістотель, Нікколо Макіавеллі і Джон Локк [1]. Проте й до сьогодні в роботах сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів (Л. Балуцька, М. Головатий, А. Єрмоленко, А. Коваленко, І. Кресіна, Л. Кривенко, О. Мельник, В. Мельниченко, В. Мишин, М. Оніщук, М. Пірен, Н. Скоблик, В. Торяник, О. Траверсе, І. Черленяк, О. Шморгун та ін.) [2] немає однозначного визначення змісту та обсягу поняття «політична відповідальність», розуміння сутності, особливостей та механізму її забезпечення, не визначено інструменти та технологія реалізації політичної відповідальності державно-управлінської еліти, спірними залишаються питання щодо формування відповідного інституту в умовах сучасного політичного процесу в Україні.

Відсутність цілісного наукового аналізу даної проблеми потребує подальших наукових досліджень, у тому числі пошуку шляхів впровадження механізму політичної відповідальності влади в умовах сучасного розвитку правової культури в Україні, що й визначає *мету* цієї статті. Об'єктом дослідження постає політична відповідальність влади як чинник формування правової культури в Україні.

Виклад основного матеріалу. У ч. 1 ст. 5 Конституції України закріплено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [3, с. 5]. Влада у свою чергу виступає виразником волі більшої частини суспільства щодо курсу розвитку і функціонування держави в цілому. Цим зумовлюється необхідність політичної відповідальності суб'єктів влади, яка є обов'язковою складовою демократичного суспільно-політичного устрою, фундаментом побудови правової держави.

Проте в чинному законодавстві України не закріплено жодних важелів впливу на представників влади за невиконання ними політико-правових норм і своїх передвиборчих обіцянок, тобто механізм *політичної відповідальності влади* в нашій країні не працює. Хоча в теорії передбачено, що та політична сила, яка бере на себе політичну відповідальність, ризикує своїм політичним майбутнім. Вона ставить на карту довіру виборців. Єдиним інститутом політичної відповідальності влади в Україні залишаються вибори. Люди, що проголосували за силу, яка не виконала взятих на себе зобов'язань, на наступних виборах просто за неї не голосують, що можна визначити як вияв політичної відповідальності. Так сталося у 2007 р., на позачергових ви-

борах, коли лідер Соціалістичної партії Олександр Мороз пішов на вибори під одними гаслами, потім змінив свої позиції і перейшов у більшість з «регіонами», чим розчарував своїх виборців, утратив їх довіру і не був обраний депутатом Верховної Ради.

Та чи насправді є ефективною така політична відповідальність? Звісно, втрата довіри з боку виборців є підставою для настання політичної відповідальності кандидатів та політичних партій. Однак вона може бути дієвою лише у разі, якщо в країні сформовано високий рівень *правової культури*, що виявляється в сукупності поглядів, ідей, які виражають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним. Якщо посадовці постійно порушують політико-правові норми і не несуть за це жодної відповідальності, їх бездіяльність або навіть деструктивна діяльність залишається безкарною, в суспільстві посилюються скептичне ставлення до окремих правових інститутів та сфер правового регулювання, до права як об'єктивної цінності, зневіра в його можливості, заниження ролі цього інституту в житті суспільства, уявлення населення про правомірне і неправомірне деформуються, що породжує *правовий нігілізм*, який, у свою чергу, призводить до аморалізму, нехтування культурними цінностями, демонстрації зневаги до існуючих правових та моральних норм, умисного недотримання законів, насильства, релігійної та національної ворожнечі, тероризму тощо. Відсутність механізмів притягнення влади до політичної відповідальності та ігнорування волі громадян, недотримання посадовцями політико-правових норм або невиконання ними своїх передвиборчих програм породжують корупцію та зловживання владою, можуть спричинити ситуацію, за якою правова культура виборців деградуватиме.

Останніми роками склалося так, що передвиборчі програми кандидатів уже не викликають довіри у електорату. У свідомості громадян стійко затвердилася думка про те, що певні кандидати від відповідних політичних партій вже керували країною, «відмили» гроші з бюджету і краще нехай вони продовжують управляти державою, ніж прийдуть нові політичні сили і знову спустошуватимуть державну казну. Тому від виборів до виборів люди віддають свої голоси за кандидатів, які не виконують своїх передвиборчих обіцянок, змінюють політичну позицію, партію, обманюючи виборців, як це робили так звані парламентські «тушки». Певна частина виборців виявляє пасивність щодо формування органів публічної влади, демонструє небажання використовувати реальні можливості, надані законом, а також брати участь у вирішенні загальнозначущих завдань. Через неможливість вплинути на дії обраних на виборах суб'єктів політики, відсутність належної право-

вої культури з'являються гіпертрофовані сумніви у цінності права, зневіра в його потенційні можливості, а іноді й впевненість, що правовий нігілізм – це вияв свободи особистості. На жаль, приклади правового нігілізму часто тиражуються українськими ЗМІ, що посилює деформацію правосвідомості українського соціуму. Катастрофічне поширення, особливо серед молоді, ненормативної лексики і високі рейтинги серіалів, присвячених кримінальному світу, орієнтація теленовин на сенсації, що пов'язані з протиправною діяльністю, призводять до того, що особа через певний проміжок часу починає сприймати насильство та протиправну поведінку як щось звичайне та повсякденне, свідомість «звикає» до такого роду негативної інформації [4, с. 101]. І це при тому, що суспільство у цілому криміналізоване, чим створюються значні перешкоди формуванню стійкої суспільної моралі, прагненню і надалі йти шляхом розвитку демократії, що гарантувало б від повернення до авторитарних методів здійснення влади. Ці тенденції руйнують хитку правову культуру наших громадян, що сприяє поширенню правового нігілізму серед населення України, негативно впливає на суспільство в цілому, гальмуючи становлення дієздатної, ефективної держави та проведення демократичних реформ.

Політична відповідальність влади в Україні не може бути ефективною без можливості застосування до всіх без винятку представників державно-управлінської еліти дієвих санкцій за невиконання ними політико-правових норм, а також невідповідність їх практичних дій політичним обіцянкам. За такої ситуації новообрана влада може управляти державою від виборів до виборів без кінця, керуючись лише власними інтересами та нехтуючи волею виборців, яким можна нав'язувати навіть деструктивні рішення. Електорат не матиме можливості втрутитись у свавільну діяльність обраної влади, незважаючи на можливі утиски своїх прав з боку суб'єктів політики. Через це руйнуються загальноприйняті в суспільстві принципи народовладдя, знижується рівень політико-правової культури в країні, більшість ознак української правової державності отримують формальні ознаки, за якими побудувати правову державу неможливо.

Постає запитання: яким чином можна вплинути на формування політичної відповідальності влади в нашій державі і як таке нововведення позначиться на правовій культурі в Україні? Відомо, що *у правовій державі державним органам і посадовим особам дозволено робити лише те, що для них прямо передбачено законом*. Так, держава має право і навіть зобов'язана застосовувати за порушення законів примус до особи, але при цьому особа повинна мати реальні юридичні засоби захисту своїх прав. Залежність політичної відповідальності від спроможності широкого загалу зважено оціню-

вати діяльність владних структур, адекватність політико-правової культури населення політичному режиму, розвиненість політичних інститутів тощо є надто помітними. Тому слід погодитися з пропозиціями фахівців щодо розроблення спеціального закону про політичну відповідальність посадових осіб і державних службовців усіх органів влади в Україні. Цей закон визначить «межі виникнення особистої відповідальності вищих посадових осіб та інститутів влади за провали політики і збитки від неї державі, види відповідальності, механізми її підтримування, а також покарання за безвідповідальність» [5, с. 30], у тому числі за нормотворчі дії чи бездіяльність.

Прикладом порушення політико-правових норм, що викликає обурення населення України, є *неособисте* голосування народних депутатів на засіданнях Верховної Ради України. І це при тому, що в ч. 3 ст. 84 Конституції України, встановлено: «Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто» [3] та в п. 4 ст. 24 Закону «Про статус народного депутата України» [6] підкреслено, що один із обов'язків депутата – «особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами». Вимога особистого голосування народних депутатів України спричинена передусім представницькою природою парламенту України. Остання виражається у соціальному призначенні парламенту як органу, що здійснює представництво інтересів Українського народу, який уповноважує народних депутатів на реалізацію своєї волі [7, с. 24]. Як наслідок недотримання цієї вимоги – прийняття законів «вдаваною» більшістю народних обранців. Таке явище є досить поширеним у нашому суспільстві. Завадити його поширенню може лише введення політичної відповідальності за порушення обов'язку особистого голосування народних депутатів на засіданнях Верховної Ради.

Про те, що проблема політичної відповідальності влади потребує негайного розв'язання, заявив Президент Віктор Янукович у своєму Щорічному Посланні до Верховної Ради. Він вважає за доцільне запровадити відповідальність для депутатів за порушення деяких норм регламенту та застосувати санкції до депутатів [8]. Суспільство очікує на встановлення дієвих норм для «недоторканих», бо не можуть перетворитися на право ті правила поведінки, що не стали нормою правової культури.

Політична відповідальність має наставати незалежно від конституційної відповідальності у формі політичних і політико-правових санкцій, що застосовуються до суб'єктів політики. Наприклад, депутат, який уперше проголосував замість іншого народного депутата, має сплатити штраф до державного бюджету в розмірі 50 % від своєї місячної заробітної плати. Якщо він повторює свій злочинний вчинок, то це має стати підставою для позбавлення

його депутатського мандата і встановлення обмеження щодо можливості балотуватися на чергових виборах до Верховної Ради України. Крім того, необхідно передбачити, що рішення, прийняте «вдаваною» більшістю народних депутатів, вважається неприйнятним, якщо кількість депутатів, реально присутніх на засіданні Верховної Ради України і проголосуваних за його прийняття, менша від передбаченої Конституцією кількості голосів, необхідних для прийняття такого рішення.

Така жорстка політична відповідальність депутатів за неналежне виконання своїх професійних обов'язків сприятиме розвитку правової держави, в якій кожне рішення ухвалюватиметься на основі закону та загальноприйнятих норм права. Відповідний закон допоможе не ухвалювати рішення нелегітимною більшістю народних депутатів, а суворі важелі впливу, які застосовуватимуться до порушників, змусять депутатів замислитися, чи варто голосувати за відсутніх колег, ризикуючи своїм мандатом. Схожі санкції необхідно передбачити і за інші порушення політико-правових норм.

Крім того, введення політичної відповідальності посадовців сприятиме підвищенню рівня правової культури в Україні. Підвищуватиметься як правова свідомість населення, що відчуватиме, що народний обранець нестиме перед ним політичну відповідальність у разі невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків, порушення правил службової дисципліни, так і правова свідомість народних обранців, які розумітимуть, що за порушення встановлених правил до них застосовуватимуться суворі санкції, а отже, припинять нехтувати нормами закону.

Ще у XIX ст. Отто фон Бісмарк зазначав: «Ніколи люди стільки не брешуть як під час війни, після полювання і перед виборами» [9, с. 66]. Цей афоризм став справжнім девізом наших політиків. Перед виборами вони готові пообіцяти що завгодно, аби лише виборці обрали саме їх. І лишень підбиті підсумки голосування, як новообрані політичні сили вмить забувають про свої передвиборчі програми, послаючись на своїх попередників, які майже нічого «не виконували, і їм за це нічого не було. Це всі розуміють, що вони можуть цинічно обдурити виборця, і потім через рік, через два це може забутися» [10, с. 1]. Причинами поширення такого явища є низький рівень правової свідомості самих політиків, які задля досягнення мети – «будь-що отримати владу» розкидаються обіцянками, не збираючись упроваджувати їх у життя, а також відсутність політичної відповідальності влади за невиконання передвиборних програм, що негативно позначається на правовій свідомості електорату.

Слід ураховувати той факт, що деякі невиконання передвиборчої програми можуть залежати не тільки від бажання кандидата (політичної партії). Відомо, що для прийняття окремого закону необхідно, аби за нього проголосувало на менше 256 народних депутатів. У такому разі вимагати повної реалізації своєї передвиборчої програми самовисуванцем чи партією яка набрала невеличкий відсоток голосів на виборах, неможливо. Однак це зовсім не означає, що такі кандидати (політичні партії) можуть забути про свої передвиборчі обіцянки.

Саме тому як одну із форм політичної відповідальності влади слід запровадити обов'язок для обраних кандидатів (політичних партій) звітувати перед населенням про виконання ними своїх програм, наприклад, раз на півроку. Збільшення прозорості та публічності роботи обраних кандидатів (політичних партій) дозволить на конкретних прикладах демонструвати результати чи прорахунки в їх роботі або сприятиме формуванню у них мотивації щодо досягнення конкретних результатів. Це дозволить виборцям здійснювати динамічний аналіз діяльності обраних кандидатів (політичних партій), що в цілому сприятиме розвитку політичної свідомості у населення та мотивованих політичних переконань, які у свою чергу стануть підставою для свідомого вибору того чи іншого кандидата (політичної партії) як представника у парламенті на чергових виборах [11, с. 343–344].

Ще однією формою політичної відповідальності влади може бути введення штрафних санкцій за невиконання підпунктів передвиборчих програм, які завідома для кандидатів (політичних партій) є нездійсненими, проте виступають рушійною силою для електорату, який віддає свої голоси, довіряючи таким передвиборчим обіцянкам.

Так, одним із підпунктів передвиборчої програми Партії регіонів на виборах до Верховної Ради України стало забезпечення молодих сімей доступним житлом завдяки державній іпотечі під 3 % річних за рахунок соціальних контрактів із роботодавцями [12, с. 4]. Впровадження таких норм у сучасних умовах розвитку України майже неможливо, але такі гучні обіцянки, безумовно, привертають увагу електорату.

Якби за кожне невиконану обіцянку депутати з власної кишені платили штраф у розмірі десятків тисяч гривень, вони б більш ґрунтовно підходили до формування передвиборчих програм, а населення відчувало б, що влада несе перед ним відповідальність за свої дії. Для того аби довести, що пункт передвиборчої програми реально може бути виконаний, необхідно надати документи з усіма розрахунками, які б підтверджували його дійсність, тобто впровадження так званої презумпції винуватості стосовно невиконання

того чи іншого підpunkту передвиборчої програми. Система досить високих штрафів і складного механізму доведення реальної можливості виконання передвиборчих програм зумовила б формування свідомої необхідності у дослідженні кожного підpunkту передвиборчої програми і витіснила б формальний підхід до написання таких програм. Неминучість політичної відповідальності, яка міститься в самому політичному факті укладання тієї чи іншої угоди, полягає у застосуванні політичних санкцій до суб'єктів політики, що є порушниками політичних норм, домовленостей, узятих на себе політичних зобов'язань, можлива лише за порушення узгоджених норм і правил політичної поведінки, тих чи інших політичних домовленостей, угод тощо. Взаємний характер політичної відповідальності державної влади і громадянина є необхідною підвалиною ефективного регулювання політичних комунікацій в умовах правової держави.

Висновки. Запровадження політичної відповідальності в законодавство і політичну практику є необхідною умовою формування правової культури в Україні, адже про високий рівень правової культури в державі можна говорити лише тоді, коли в країні влада є дійсним представником волі народу, і за невиконання делегованих їй функцій несе відповідальність перед суспільством. Упровадження важелів впливу населення на владу через інститут політичної відповідальності останньої сприятиме підвищенню її авторитету, адже жорсткий механізм відповідальності за свої дії викликатиме небажання суб'єктів політики порушувати політико-правові норми і власні передвиборчі програми. Отже, керівники вищих рангів виступатимуть для населення прикладом влади, основою діяльності якої є високі моральні якості, а не свавілля. Там, де діє свавілля влади інтереси населення пригнічуються, а правова культура є фіктивною.

Ураховуючи невеликий проміжок часу розвитку демократії в нашій країні, можемо сподіватися, що з часом політична відповідальність влади стане зумовленою потребою не тільки для громадян, а й для самих суб'єктів політики як необхідна складова формування правової культури в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арістотель. Політика / Арістотель ; пер. з давньогр. ; передм. О. Кислюка. – 2-ге вид. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 239 с.; Платон. Держава / Платон / пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 356 с.; Локк Д. Два трактата о государственном правлении / Д. Локк. Сочинения : в 3 т. : пер. с англ. – М. : Мысль, 1999. – Т. 3. – 516 с.; Макіавеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / Н. Макіавеллі ; пер. з італ. А. Перепадя. – К. : Основи, 1998. – 492 с.

2. Балущька Л. Сутність політичної відповідальності: часова тривимірність та суб'єктно-об'єктні особливості / Л. Балущька // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філос. – 2011. – Вип. № 14. – С. 166–174; Головатий М. Кому служив політична еліта / М. Головатий // Персонал. – 2006. – № 21. – С. 35–41; Єрмоленко А. Відповідальність / А. Єрмоленко // Філософський енциклопедичний словник / редкол.: В. І. Шинкарук (голова редкол.), Є. К. Бистрицький, М. О. Булатов та ін. – К. : Абрис, 2002. – С. 87; Коваленко А. Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічний аспект / А. Коваленко // Віче. – 2001. – № 1. – С. 85–94; Кресіна І. О. Політична відповідальність: особливості предмета дослідження / І. Кресіна, А. Коваленко // Держава і право. – 2012. – Вип. № 57. – С. 511–515; Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави / Л. Кривенко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 3–18; Мельник О. Конституційно-правова та політична відповідальність вищих органів державної влади / О. Мельник // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – 1999. – № 1. – С. 10–15; Мельниченко В. Політична відповідальність у державному управлінні / В. Мельниченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 19–24; Мишин В. М. Механізм ответственности власти / В. М. Мишин. – Днепропетровск : Центр полит. анализа, 2001. – 55 с.; Оніщук М. Конституційна реформа: вимір відповідальності (до нової національної ідеології та відповідального правління) : популяр. нарис / М. Оніщук. – К., 2004. – 59 с.; Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 29–35; Скоблик Н. Відповідальність влади і контроль над нею / Н. Скоблик // Віче. – 2001. – № 7. – С. 146–152; Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / В. М. Торяник. – Д. : Дніпропетр. нац. ун-т, 2006. – 17 с.; Траверсе О. Лідерство та керівництво в політичному просторі України / О. Траверсе // Віче. – 2008. – № 2. – С. 6–7; Черленяк І. Політична відповідальність як категорія державного управління / І. Черленяк // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президентіві України. – 2006. – Вип. 2. – С. 73–81; Шморгун О. Реакційні міфи антикризової влади як антипод національної корпоративної держави / О. Шморгун // Молода нація. – 2008. – № 3 (48). – С. 20–32.
3. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Феміна, 1996. – 63 с.
4. Калиновський Ю. Ю. Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський, С. Б. Жданенко // Грані. – 2005. – № 6. – С. 101.
5. Ціннісні пріоритети державного управління в Україні : конспект лекцій / В. А. Ребкало, В. М. Козаков, В. А. Шахов та ін. ; за заг. ред. О. Ю. Оболенського та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 48 с.
6. Про статус народного депутата України [Електронний ресурс] : Закон від 17.11.1992 № 2790-ХІІ // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2790-12>.
7. Снігур І. Особисте голосування народних депутатів як спосіб реалізації парламентом України своїх функцій / І. Снігур // Вибори та демократія : наук.-просвіт. правн. журнал. – 2011. – № 4. – К. : Ін-т виборчого права ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 24–29.

8. Янукович пропонує застосовувати санкції до депутатів за порушення регламенту [Електронний ресурс] // NEWSru.Україна. – Четвер, 6 черв. 2013 р. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/06jun2013/sankzaii.html>.
9. Бесага П. О. Теоретичні аспекти маркетингового супроводження виборчих кампаній та їх соціальна відповідальність / П. О. Бесага // Управління розвитком : зб. наук. робіт. – 2011. – № 15 (112). – С. 65–68.
10. Лисенко К. Українські політики виконують менше 20 % передвиборчих обіцянок [Електронний ресурс] / К. Лисенко // Телеканал новин: 24, 28.11.2011. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?ukrayinski_politiki_vikonuyut_menshe_20_pereadviborchihobitsyanok&objectId=162956.
11. Халдей І. В. Політична відповідальність влади як складова побудови правової держави / І. В. Халдей // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / кер. авт. кол. С. В. Ківалов ; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 37. – С. 339–345.
12. Передвиборна програма Партії регіонів «Від стабільності – до добробуту» [Електронний ресурс] : затв. рішенням XIV З'їзду ПР 30.07.2012 р. – Режим доступу: http://www.partyofregions.org.ua/program_ru/index.html.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ВЛАСТИ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В УКРАИНЕ

Сахань Е. Н., Крайникова Е. В.

Рассмотрено современное состояние политической ответственности власти в Украине. Проанализирована связь между политической ответственностью субъектов власти и правовой культурой общества. Даны предложения по введению в законодательство и политическую практику механизма политической ответственности власти в государстве.

Ключевые слова: *политическая ответственность, правовая культура, правовой нигилизм.*

THE POLITICAL RESPONSIBILITY OF THE AUTHORITIES AS A FACTOR OF FORMATION OF LEGAL CULTURE IN UKRAINE

Sahan O. M., Kraynikova O. V.

Considers the current state of the political responsibility of the authorities in Ukraine. Examines the relationship between political responsibility of subjects of authority and legal culture of a society. Proposals on introduction to law and political practice of the mechanism of political responsibility of the state power.

Key words: *political responsibility, legal culture, legal nihilism.*

УДК 321.7:316.32

І. В. Головка, кандидат політичних наук, асистент

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРЕНДІВ

Розглянуто особливості процесу становлення політичної системи незалежної України в напрямі лібералізації та демократизації. Зазначено, що в Україні одночасно відбуваються процеси трансформації політичної системи, державотворення та побудови політичної нації. Крім конституційно проголошеного курсу на побудову демократичної правової держави та громадянського суспільства, значний вплив на політичний процес в Україні справляють внутрішні, специфічні закономірності розвитку суспільного організму.

Ключові слова: ліберальна демократія, політична система, громадянське суспільство, демократизація, лібералізм.

Актуальність проблеми. Політична система незалежної України, як і політичні системи більшості інших пострадянських країн, являє собою перехідну форму, для якої характерні здійснення демократичних перетворень, подолання спадщини тоталітаризму в політичній, соціально-економічній та духовно-ідеологічній сферах. В Україні сформувалися і конституційно закріплені демократичні політичні інститути та форми виявлення політичної влади. Повернення України в русло загальноєвропейського цивілізаційного розвитку вбачається виключно на шляху ринку, демократії, широких особистих прав і свобод громадян. У такій ситуації неминуче підвищується інтерес до ідеології та цінностей лібералізму, так само як і до діяльності ліберально-демократичних партій, що існують в Україні, оскільки саме лібералізм свого часу заклав підвалини західної моделі демократії. Очевидно і цілком закономірно, що об'єктивне аналізування минулого дає можливість певною мірою прогнозувати майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагоме значення для окреслення стратегій дослідження мають праці українських та російських науковців, у яких висвітлено особливості ліберальної демократії в контексті процесів демократизації (Л. Балашов, В. Гельман, В. Грубов, М. Жулинський, В. Заблоцький, Б. Капустін, Г. Куц, А. Мельвіль, М. Михальченко, І. Пантін, М. Попович, С. Римаренко, М. Томенко, В. Фісанов та ін.).

Проблематику демократичного транзиту одним з перших опрацював Д. Растоу [1]. Згодом у політичних науках популярність дослідження демократії в контексті парадигми транзиту стала стрімко зростати, залишаючись

актуальною і в наш час, з огляду на політичну ситуацію в пострадянській Україні, яка декларує прагнення розвиватися демократичним шляхом. Актуальність окресленої проблематики зумовлена також глибокими політичними змінами у пострадянських країнах, спричиненими трансформаціями політичних систем радянського типу на початку ХХІ ст., і прагненнями цих країн ліберально-демократичних орієнтирів. Запозичення ліберально-демократичних інститутів задля успішності демократизаційних процесів – одна з актуальних проблем для постсоціалістичних країн. Разом з тим це викликає певні застереження. В. Пантін зазначав: «Нові демократичні політичні інститути не можуть стати достатньо ефективними, оскільки не користуються необхідною підтримкою з боку масових та елітних груп суспільства, а одержати підтримку і легітимність ці інститути не можуть, оскільки в очах більшості населення не є ефективними, здатними допомогти у розв'язанні проблем, які постають перед суспільством» [2, с. 400]. Відповідно демократичність, на думку В. Пантіна, має поєднуватися з ефективністю, що вельми важливо для пострадянської України, де інколи активно поширюється ідея стосовно неефективності ліберально-демократичних інститутів, які нібито не корелюють з національними традиціями нашої держави. Таким чином, **метою** статті є окреслення специфіки державотворчих процесів у пострадянській Україні в ліберально-демократичному напрямку.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на очевидність переваг ліберальних цінностей і західних моделей демократії, становлення демократій у державах, що утворилися на теренах колишнього СРСР та в інших країнах, які перебували в зоні його впливу (колишній «соціалістичний табір»), наштовхується на непередбачені труднощі. Суттєвий вплив на політичний процес в Україні справляють внутрішні, специфічні закономірності розвитку суспільного організму, які інколи не збігаються з нормативним курсом. Окрім конституційно проголошеного курсу на побудову демократичної правової держави та громадянського суспільства [3]. Виходячи з необхідності вибору адекватної моделі розвитку держави та з метою сприяння становленню громадянського суспільства, постає гостра потреба в поглибленому науковому осмисленні процесу трансформації політичної системи України. Така оцінка є справедливою не тільки для демократичних, а й для перехідних суспільств, України у тому числі.

Як і будь-якому іншому переходу до демократії, посткомуністичній трансформації притаманні постановлення мети лібералізації та демократизації і наявність певного руху в їх напрямку, проте на шляху досягнення цієї мети виникають певні перешкоди. Імовірність успішного завершення переходу залежить як від особливостей посткомуністичного переходу як такого,

так і від специфічних умов окремих країн. Розвиток та зміни в політичній системі залежать від сукупності чинників: особливостей саморозвитку компонентів даної політичної системи, її взаємовідносин з іншими політичними системами, впливу економічної, соціальної, духовної систем, політичної традиції та історичного досвіду суспільства.

З моменту ухвалення Декларації про державний суверенітет до прийняття Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) [4] політичний процес зазнав стрімкого та бурхливого розвитку в бік оформлення самостійної політичної системи. Новий етап у розвитку політичної системи України настав з прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України [5]. Основний Закон держави визначив основи становлення і розвитку політичної системи, виділив функції її окремих елементів, розкрив зміст та особливості діяльності держави в політичній системі. Україна згідно з її Конституцією є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ.

Однією з найважливіших проблем для українського державотворення є проблема створення дієвого механізму стримувань і противаг між законодавчою і виконавчою гілками влади, протистояння між якими не припиняються, а в періоди передвиборних кампаній навіть загострюються.

На початку українського державотворення в економіці не вдалося безболісно вийти із складу СРСР. Було безпідставно розірвано господарські зв'язки, втрачено управління підприємствами державного сектору, допущено загрозливі темпи інфляції, спад виробництва. У політичній сфері відбулося істотне зниження здатності державно-владних структур розв'язувати проблеми суспільства, загострилися суперечності між представницькою та виконавчою владою на місцях, посилилася регіональна суверенізація, активізувалися політичні сили крайніх орієнтацій. В ідеологічній сфері не була подолана криза духовності, нові цінності та ідеали не утвердилися на місці розвінчаних, ідея національної державності під впливом економічної розрухи втрачала своїх прибічників, українська нація залишалася неконсолідованою [6, с. 466–467].

Проблемою «українського лібералізму» в радянські часи було недооцінювання національного чинника в системі світоглядних основ суспільства і ролі держави в співвідношенні з іншими суспільно-політичними інститутами. У той же час ключове місце відводилося концепції демократії, особливо принципам прямої демократії в організації державної влади, регіонального і місцевого самоврядування [7]. Було зрозуміло, що тоді йшлося про кон'юнктуру структури, яка експлуатує саме назву (з метою розв'язати проблеми фінансування партії за допомогою вітчизняних і зарубіжних про-

мислових та фінансових кіл). Так, Ліберальна партія України декларувала бажання змінити свою назву на Трудову Ліберальну партію, а лідери партії Демократичного відродження України і Трудового Конгресу України свою «ліберальність» заявляли в назві «Народно-демократична партія».

Відзначимо, що імплантація ліберальної ідеї в політико-економічне життя пострадянської України підтримувалася державними структурами [8, с. 50–75]. Специфіка урядової економічної доктрини полягала перш за все в «лібералізмі для донорів». Декларативна ліберальна орієнтація впливових державних діячів України в пострадянський період створювала ілюзію бездоганності й універсальності монетаристських способів реформування економіки, яка, будучи посиленою донорством міжнародних фінансових інституцій в умовах відсутності реальних економічних реформ і традицій лібералізму, могла привести до непередбачуваних наслідків. Тому найближче майбутнє ліберальної ідеї в Україні, ймовірно, буде значною мірою пов'язане з національною традицією і специфікою сучасного українського політичного життя.

Що стосувалося громадянського суспільства, то конкретизація відмінностей у структурі, способах утворення та функціях партій і громадських організацій містилася в Законі «Про об'єднання громадян», який було прийнято в 1992 р. [9]. У той час, коли приймали цей Закон, країна ще не мала досвіду розвитку інститутів плюралістичної демократії та громадянського суспільства.

Отже, проголошені Конституцією України гарантії прав і свобод людини, невтручання держави у справи громадянського суспільства, її відповідальність перед народом мали б створити політико-правові передумови для того, аби люди домагалися розмежування громадської і політичної сфер, виявляли активність у реалізації та захисті своїх інтересів. Однак на практиці наближення до цього ідеалу йшло не так швидко, як дехто сподівався. Зазначимо, що досвід європейської ліберальної демократії в розбудові громадянського суспільства не отримав належного втілення в контексті пострадянських соціальних практик.

Наступним етапом політичного процесу в Україні стали поява опозиційних до режиму президента сил, їхні неконвенційні виступи, легальне об'єднання в політичні партії і блоки, які потрапили до законодавчого органу країни. Цей етап можна назвати «латентно-опозиційним». Цікавим є те, що легальні опозиційні сили стали гуртуватися навколо колишнього прем'єр-міністра В. Юшенка, якому (як у свій час Л. Кучмі) була винесена недовіра парламентом, що дозволяє говорити про привабливість такого роду лідерів в очах українського соціуму в часи назрілості політичних змін.

У політичному процесі України на стабільно-олігархічному та латентно-опозиційному етапах, за Т. Кузьо, були присутні дві особливості, які також дозволяють охарактеризувати його як «змагальний авторитаризм» [10, с. 168–177]. З одного боку – домінування олігархів під прикриттям центристських партій у парламенті, а з другого – спроби опозиції стримати олігархічні клани у намаганні встановити повністю авторитарний режим. Завдяки тому, що провладні політичні еліти часів Л. Кучми були роз'єднані, а опозиція була досить потужною, в Україні авторитарний режим не було встановлено повністю.

Отже, політична система, що склалась в Україні з 1994 по 2004 р., поєднувала ознаки патримоніального авторитарного режиму і панування кланової олігархії [11, с. 18]. Політичний процес цього етапу мав характер особливого варіанта суспільних трансформацій – формування новітнього пострадянського різновиду авторитаризму, що виріс за фасадом слабко виражених демократичних інститутів [11, с. 20].

Специфіка українського політичного процесу зазнала суттєвих змін на новому, демократично-формуючому етапі, що розпочався подією, яку в політичному та науковому дискурсах прийнято називати «помаранчева революція» [12, с. 269]. Її особливістю стали не тільки зміна еліт та приход до влади опозиційного до попереднього режиму, а й політична участь мас у цьому процесі. Саме цей етап є вирішальним у вияві ліберально-демократичних трендів, коли зміна влади відбулася революційним шляхом, але без застосування насильницького засобу.

Надання Україні статусу вільної країни було спричинене суттєвим зрушенням у сфері громадянських свобод та політичних прав, що відбулося після «помаранчевої революції» (за семизначною шкалою, яку використовує Freedom House). Характерною рисою розвитку ліберально-демократичних тенденцій в Україні стало те, що суб'єкти політичного процесу все більше вдаються до легальних методів політичної боротьби – використання правових технологій, залучення судової системи до вирішення політичних питань, створення коаліційних угод, висування публічних вимог у законотворчому процесі, застосування відкритої політичної дискусії в інформаційному просторі, підняття питань стосовно законодавчого закріплення прав опозиції тощо [13, с. 140].

Безумовно, політичний поступ України мав своє рефлексивне відображення у політичній свідомості, зрушення в якій зумовлювали подальший розвиток як окремих суб'єктів політичного процесу, так і українського суспільства в цілому. Ця обставина дозволяє зробити теоретичне припущення, що протягом усіх перелічених етапів політичний процес в Україні зазнавав впливу певних ідеологічних детермінант лібералізму. Можна розмірковувати

про викристалізування на цьому етапі у політичній свідомості українського суспільства лівих (комуністичних, соціалістичних), соціал-демократичних, центристських, національно-демократичних, правих (націоналістичних), а також ліберальних, екологічних, християнсько-демократичних течій.

При порівнянні даних соціологічного моніторингу українського суспільства, який щорічно проводиться Інститутом соціології НАН, можна дійти висновку про те, що конституційний етап характеризується низкою цікавих особливостей підтримки різних ідеологій з боку громадян. Саме для 1994–1996 рр. характерні найвищі (порівняно з наступними роками) показники підтримки суспільством ліберальної (2,7 %) та християнсько-демократичної (3,3 %) течій [14, с. 78].

Відповідно значна частина української суспільно-політичної еліти висловлювалася за необхідність розбудови нової держави на ліберально-демократичних засадах, налаштовуючи життя у ній на базі цивілізаційних цінностей, притаманних західному способу життя. Завдяки риториці її демократично налаштованих представників політико-інформаційний простір держави поповнився такими привабливими для посттоталітарного соціуму поняттями, як верховенство закону, правова держава, поділ влади, ідеологічний плюралізм, права людини, ринкова економіка, приватна власність тощо.

Втім, що характерно, мало хто з демократично налаштованих політиків міг переконливо і ґрунтовно пояснити сутність та особливості західної демократії, лібералізму, вільного ринку. Мало хто із політичних суб'єктів демонстрував адекватне усвідомлення особливостей її функціонування в країнах з різними формами державного устрою та різними формами правління. Крім того, мало хто з політиків об'єктивно сприймав та адекватно аналізував сильні і слабкі сторони демократичного способу та форми організації державного життя, а отже, не в загальних фразах, а конкретно, був здатен окреслити українські цілі, прорахувати можливість виникнення труднощів у перебігу адаптації західних суспільно-політичних інститутів і цінностей у посттоталітарному політичному просторі і, що ще важливіше, чітко визначити шляхи, механізми, інструменти досягнення означених цілей. Такий ідеологічний вакуум на тлі ідеологічного плюралізму позначувався на несистемності реформ та нестабільності політичного процесу в перші роки незалежності.

Здобувши незалежність і претендуючи на політичну міждержавну взаємодію в умовах глобальної гуманітаризації людства, Україна змушена була визначати зміст, цілі та пріоритети стратегії формування духовної сфери. Якщо людство зараз формує гуманітарний світогляд, в основі якого – ліберально-демократичні цінності, отже, українцям необхідно буде адаптуватися до нових стандартів.

Тому в основі концепції соціогуманітарного розвитку українського суспільства мають бути найвагоміші цінності ліберальної демократії – людина, свобода, гідність, справедливість. На глобальному просторі панують ідеї різноманітності рівних можливостей, тому взаємодія українців з іншими спільнотами можлива за умови забезпечення в українському соціумі індивідуальних свобод і всіх їхніх цінностей та солідарної відповідальності за непорушення цих свобод, їх збереження. Це можливо за умови поєднання цілей, інтересів та цінностей українського суспільства з гуманітарними стандартами європейської цивілізації.

Реалізувати «людиноцентричну» модель розвитку українського суспільства можна і необхідно, а для цього слід зробити гуманітарну політику пріоритетною в державі. Це означає, що головним джерелом, основою та критерієм розвитку сучасного суспільства і держави мають бути культура, наука, освіта, а для цього необхідно сформувані нові підходи до політики в культурній та духовній сферах, передусім тому, що культура в умовах глобалізації буде основним чинником консолідації українського суспільства, громадянського єднання і злагоди. Саме на основі культури як системи цінностей, що спираються на традицію, і можна сформувані духовну єдність України, саме на основі національних культурних цінностей і можлива консолідація українського народу як політичної європейської нації, а отже, і становлення ліберальної демократії [15].

Парадокс України полягає у тому, що, незважаючи на певне неприйняття лібералізму на офіційному рівні та рівні суспільної свідомості, він чудово «почувається» в нашій країні. При цьому вкрай позитивним є той факт, що він існує, перш за все на рівні повсякденної практики. Українцям уже на ментальному рівні притаманні риси індивідуалізму, волелюбності, неприйняття авторитарного начала [16], які є базовими для всього ліберального дискурсу. Можна сказати, що українці вижили завдяки ліберально-демократичним практикам, не усвідомлюючи, що ці практики означаються як ліберальні.

Відзначимо, що Україна за роки незалежності здійснила як певні ліберальні, так і демократичні реформи, однак поки що не пододала ситуацію перехідної невизначеності. Однак українське суспільство, попри значні структурні і культурні перешкоди, має значні підстави для просування до режиму ліберальної демократії.

Україна завершує початковий етап становлення демократичної соціально-правової держави і переходить до втілення принципів та норм Конституції в реальне життя суспільства, держави, кожної людини. Але це бажання не завжди збігається з реальністю. Існує суперечність між задекларованими нормами та реальними можливостями і бажаннями їхнього втілення [17, с. 18–25].

Зазначимо, що посттоталітарні трансформації загалом і сучасні демократичні транзити в основному виявилися залежними від результатів внутрішньої елітної динаміки. Однак не менш очевидним є те, що як демократія, так і її інститути та процедури в перспективі потребують легітимізації і масової підтримки. Це, у свою чергу, неможливо без поширення і закріплення в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій українців. Вони, хоча й не прямо, проте впливають на перебіг демократичного транзиту, що стає особливо відчутним у фазі лібералізації демократії. Припустимо, що демократичні інститути запроваджено без масової участі (початкові стадії демократизації). Однак існувати без масової підтримки і підґрунтя у вигляді відповідних політичних орієнтацій і цінностей ліберальна демократія не в змозі. Саме в такому сенсі є всі підстави розмірковувати, що розвиток і лібералізація демократії передбачають також масове сприйняття ліберально-демократичної політичної культури, її норм та цінностей.

Спроби ліберально-демократичних перетворень у пострадянській Україні на початкових етапах були результатом внутрішньоелітних процесів, а політична культура «громадянського» типу практично ніде не виступала як передумова демократизації. Як відомо, наявні виміри громадянської культури – почуття особистої політичної значущості, тобто реальної причетності до політичних подій, здатності так чи інакше впливати на них, терпимість до чужих поглядів і позицій, політична толерантність, підтримка індивідуальних прав і свобод, довіра до наявних політичних інститутів тощо, ще не вельми поширені в українському суспільстві [18, с. 122–134].

Базовими основами демократичної консолідації України можуть стати всеосяжні ідеї та цінності, схвалювані і підтримувані противниками різних політичних течій, груп із різними соціально-економічними інтересами. Звісно, перехідна політична система України – це вже не система, заснована на ієрархічній структурі незмінюваної влади, але ще й не система розвинених інститутів конкурентної представницької демократії, відкритих до змін і соціальних, політичних імперативів розвитку. Звідси її конфліктогенність, взаємна недовіра членів громадянського суспільства, що формується, і схильність до політичної монополії на владу з боку авторитарно-бюрократичної держави.

Політико-правові відносини нового типу ще тільки перебувають на стадії формування у власну систему норм, інститутів та цінностей. Саме модель регулювання суспільних відносин, заснована не на пануванні і підпорядкуванні, а на партнерстві та взаємозалежності, становить політико-правовий сенс ліберальної демократії [17, с. 19].

Надмірна концентрація політичної влади і ресурсів у руках правлячої еліти змушувала контреліту й опозицію оформлятися та виступати як радикальні рухи, а не політичні опоненти [13, с. 147]. Гостре протистояння правлячої еліти та контреліти є наслідком культурно-політичної неоднорідності самої еліти, різні групи якої орієнтуються на взаємозаперечні цінності. Ідеологічне протистояння доповнюється процесом кристалізації інтересів на основі економічних чинників – приватної власності, конкуренції, ринку тощо [13, с. 18–25].

Прагнення української правлячої еліти монополювати контролювати політичний процес, як зазначає О. Бабкіна, породжує в опозиції бажання використовувати радикальні засоби боротьби, аби змусити офіційну владу визнати опозицію і враховувати її думку під час вироблення політичного курсу. Розвиток політичного плюралізму в пострадянській Україні не вичерпувався тільки багатопартійністю, а й передбачав усвідомлення розбіжності інтересів різних соціальних верств, націй, груп і пошуку їх узгодження в інтересах суспільства та особи. У перспективі демократизації українського суспільства на плюралістичній основі можливе виникнення якісно нової, раціоналістичної, мобілізаційної свідомості та відповідних соціально-політичних позицій, здатних вплинути на структуру політичної участі [17, с. 18–25].

Серед можливих напрямків утвердження зазначеної орієнтації є здатність розуміти і відчувати «золоту середину» між партиципаторною та елітистською формами демократії; переорієнтацію парафіяльної індиферентної, традиційно орієнтованої культури, притаманної «молодим» політичним системам перехідного типу, в бік «культури участі», що передбачає створення складної моделі поведінки, орієнтованої на соціальне партнерство, утвердження ліберальної демократії [18, с. 122–134].

Отже, трансформація до ліберальної демократії є процесом створення цивілізованої сучасної політичної системи, стабільної, здатної до саморозвитку та створення всіх необхідних умов для нормального життя людини. Натомість проблема становлення ліберальної демократії для України – це проблема формування такої соціальної і політичної системи яка зможе забезпечувати керованість суспільством за участю народу, передбачає можливість трансформації влади без насильства, гарантує дотримання та захист прав і свобод людини.

Висновки. Вдала реалізація в Україні демократичної модернізації пов'язана з формуванням сучасних політичних, правових та виборчих систем, забезпеченням поділу і взаємодії влади, реформуванням державного

механізму, передусім судової влади, запровадженням сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері, забезпеченням прав і свобод людини і громадянина. Україні, як і деяким країнам посткомуністичного світу, притаманний засіб «імплантації» політичної системи. Певна частина демократичних сил України, орієнтована на ліберальні моделі західного світу, пропонує привити ці світоглядні основи країн-взірців на пострадянську політичну систему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка создания динамической модели / Д. А. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
2. Пантин В. И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России / В. И. Пантин // Политические институты на рубеже тысячелетий / В. И. Пантин. – Дубна : ООО «Феникс+», 2001. – 478 с.
3. Застава І. В. Напрямки втілення стандартів ліберальної демократії в контексті українського державотворення / І. В. Застава // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Соціологія і політичні науки. – Одеса : Астропринт, 2008. – Т. 13, вип. 5. – С. 596–603.
4. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради УРСР // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
5. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Кремень В. Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.
7. Томенко М. В. Ліберальна ідея в Україні [Електронний ресурс] / М. В. Томенко // Українська державність у ХХ столітті (історико-політологічний аналіз). – К. : Політ. думка, 1996. – 434 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r04.htm>.
8. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – К. : Наук. думка, 1999. – 287 с.
9. Про об'єднання громадян [Електронний ресурс] : Закон України від 16.06.1992 № 2460-ХІІ // Верхов. Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2460-12>.
10. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? / T. Kuzio // POLITICS. – 2001. – Vol. 21 (3). – P. 168–177.
11. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» / Ю. Мацієвський // Політ. менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 18–32.
12. Поліщук І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні / І. О. Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.
13. Головка І. В. Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / І. В. Головка. – Чернівці, 2010. – 248 с.
14. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005 – соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К. : ТОВ «Видавництво Софія», 2005. – 160 с.

15. Жулинський М. Україна: перспективи ліберальної демократії [Електронний ресурс] / М. Жулинський // Дзеркало тижня. – 2001. – 22–28 верес. (№ 37 (361)). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/32299/>.
16. Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави / С. Ю. Римаренко. – К. : Вид. дім «Юридична книга», 1999. – 543 с.
17. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Персонал. – 2007. – № 2. – С. 18–25.
18. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ЛИБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ТРЕНДОВ

Головко И. В.

Рассмотрены особенности процесса становления политической системы независимой Украины в направлении либерализации и демократизации. Отмечено, что в Украине одновременно происходят процессы трансформации политической системы, государства и построения политической нации. Кроме конституционно провозглашенного курса на построение демократического правового государства и гражданского общества, значительное влияние на политический процесс в Украине оказывают внутренние, специфические закономерности развития общественного организма.

Ключевые слова: либеральная демократия, политическая система, гражданское общество, демократизация, либерализм.

THE FEATURES OF PROCESSES OF STATE BUILDING IN POST-SOVIET UKRAINE IN THE CONTEXT OF LIBERAL AND DEMOCRATIC TRENDS

Golovko I. V.

The features of the process of formation of the political system of independent Ukraine in the direction of liberalization and democratization are considered. It is noted that in Ukraine there are processes at the same time the transformation of the political system of the state and the building of a political nation. Besides the constitutionally declared policy of building a democratic state and civil society, a considerable influence on the political process in Ukraine is carried out inside, specific patterns of development of the social organism.

Key words: liberal democracy, political system, civil society, democratization, liberalism.

УДК 321.015:342.574

В. С. Ткаченко, здобувач

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Проведено теоретичний аналіз визначення соціального капіталу на основі принципу суспільної взаємодії окремих людей і соціальних груп. Розглянуто соціальну довіру як умову створення соціального капіталу, шляхи впливу громадських організацій на діяльність органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: соціальний капітал, довіра, ресурси, соціальні відносини, територіальні громади, норми взаємності, толерантність, мережі громадянської активності.

Актуальність проблеми. З набуттям Україною незалежності виникла необхідність розбудови правової, демократичної, соціальної держави, здатної забезпечити людський розвиток, гідний рівень і якість життя громадян. Становлення в Україні громадянського суспільства та його інституцій дедалі все більше актуалізується в контексті орієнтації нашої держави на європейські цивілізаційні цінності. Основою функціонування громадянського суспільства є самоорганізація населення. При цьому людина розглядається як активний суб'єкт взаємодії з середовищем, яке її формує і яке вона створює у процесі різних взаємодій. Разом з тим у переважній більшості праць вітчизняних дослідників можна знайти нарікання на пасивність і байдужість громадян, які не зацікавлені такою малопrestiжної сферою, як комунальне господарство, благоустрій місць проживання.

Утворення та діяльність громадських організацій в Україні ускладнюються, на нашу думку, передусім через низький рівень соціального капіталу, необхідного для ефективної діяльності демократичних неурядових організацій.

У сучасних умовах вирішальним чинником сталого соціально-економічного розвитку будь-якої організації, територіальної громади, країни є кадровий (людський) потенціал. Очевидно, що без певного рівня освіченості людського потенціалу неможливо досягти успіху в умовах ринкової економіки. Однак, як зазначають багато дослідників, внесок цього чинника в економічне зростання відбувається не тільки за рахунок більш високої продуктивності кваліфікованих і освічених працівників. «Не менш важливими є такі характеристики людського потенціалу, як уміння працювати в команді, впевненість у собі, позитивний настрій, готовність до співпраці, емоційна стійкість,

толерантність, відповідальність, здатність прийняти виклик, готовність до змін» [1, с. 45]. Ці особливості одержали назву соціального капіталу.

Тому дедалі частіше важливим чинником соціально-економічного розвитку країни визнається соціальний капітал, який забезпечує довіру між людьми, їх взаємодію заради досягнення спільних цілей [7, с. 58].

Аналіз останніх джерел і публікацій. Над проблемами соціального капіталу замислювалися багато вчених. Фундаторами цього напрямку вважають П. Бурдьє, М. Вулкока, М. Кессіді, Дж. Коулмена, Н. Лін, Дж. Лоурі, Д. Нараяна, Р. Патнема, Р. Роуза, Дж. Тернера, Ф. Фукуяму, М. Шиффа. Серед вітчизняних дослідників слід відзначити напрацювання А. Бови, О. Демківа, О. Захарченко, Л. Климанської, А. Колодій, В. Корнілової, М. Лесечка, К. Павлюка, А. Розказова, Ю. Савка, О. Сидорчука, В. Степаненка, В. Сукачова, А. Ткачука та ін.

Правовим та організаційним аспектам розвитку територіальних громад як елемента громадянського суспільства присвячено дослідження низки вітчизняних учених, серед яких слід виділити: Б. Андресюка, М. Баймуратова, О. Батанова, О. Безуглого, П. Біленчука, С. Болдирєва, А. Гошко, Ю. Куца, М. Орзіха, В. Пантюхіна, В. Погорілка, С. Саханенка, О. Фрицького. Механізми управління місцевим розвитком розглядалися в працях О. Амосова, Є. Бабенкова, В. М. Князева, В. Корженка, О. Коротич, А. Кузнецова, В. Мамонової, Ю. Сурміна та ін. Проте, незважаючи на істотну кількість наукових робіт з даної проблематики, роль соціального капіталу в розвитку територіальних громад в Україні й досі залишається недостатньо вивченою.

Метою статті є спроба систематизувати теоретичні підходи до поняття «соціальний капітал» і на основі цього визначити його можливості у розвитку територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Традиційно класиками теорії соціального капіталу вважають Джеймса Колемана та Роберта Патнема, які у своїх дослідженнях спираються на таке ключове поняття, як соціальний капітал громадських асоціацій і агрегованих групових інтересів. Патнем вважає, що ті індивіди, які регулярно зустрічаються обличчям до обличчя на зборах для обговорення якихось хвилюючих їх питань, так чи інакше здобувають навички спільних дій, стають суб'єктами місцевої політики. Саме на цьому ґрунті виростає та сама взаємна довіра, яка є основою публічної політики, ефективного управління та економічного зростання [14, с. 13]. Як доказ останньої тези Пантем у праці «Творення демократії» [10] показує на прикладі Італії, як північні індустріальні райони країни з розвиненим громадянським суспільством досягли більш високого рівня життя і політичної стабільності порівняно з південними аграрними районами, де рівень самоорганізації на-

селення був нижчим і кількість громадських асоціацій була значно меншою. Отже, об'єднані спільними інтересами в організації люди створюють якийсь інший, вищий порядок організації життя, і він сам по собі являє соціальний капітал, який значно посилює вплив пересічних громадян на вирішення питань, що стосуються їхнього життя та їх благополуччя.

Інше важливе поняття, введене Патнемом, – соціальна довіра – як умова створення соціального капіталу, підстава для об'єднання людей на захист або для реалізації спільних інтересів. «Обидва поняття уособлюють фундаментальні соціально-психологічні передумови ефективного уряду і соціальних інститутів – успішну соціалізацію індивідуумів та їх готовність до співпраці і кооперації для спільних дій для поліпшення якості життя» [4, с. 15–16].

Е. Дюркгейм та М. Вебер основним компонентом соціального капіталу також вважали довіру, яка за певних умов може перестати бути індивідуальною якістю, що характеризує особистість, і може поширюватися в цілому на соціальну групу чи суспільство.

П. Бурдье визначає соціальний капітал як «ресурси, засновані на родинних відносинах та відносинах у соціальній групі, що організована за принципом участі» [2, с. 66], і підкреслює значення вигоди, «яка акумулюється, завдяки членству в групі, є базисом можливих солідарностей».

У цьому ж ключі мислить і відомий політолог Ф. Фукуяма. На його думку, соціальний капітал – це є «визначений потенціал суспільства або його частини, що виникає як результат довіри між його членами» [12, с. 12], тобто соціальний капітал – це форма матеріалізованої довіри. Усі групи, що втілюють соціальний капітал, мають певний «радіус довіри», тобто коло людей, серед яких діють спільно адаптовані норми. Якщо соціальний капітал групи справляє позитивний зовнішній вплив, то «радіус довіри» може бути більше самої групи.

Під довірою ми розуміємо очікування на те, що партнер по співпраці не порушить зобов'язань та утримається від опортуністичної поведінки. «Довіра нерозривно пов'язана зі свободою індивіда, з можливістю більш-менш вільно обирати курс дій, обирати партнера / партнерів по трансакції, чи відмовитися від неї взагалі, коли партнери також мають певний рівень автономії і можуть відмовитися від співпраці, чи порушити свої зобов'язання» [13, с. 5]. Довіра є важливою перш за все тому, що вона уможлиблює ефективне вирішення дилеми колективних дій за допомогою горизонтальної соціальної самоорганізації, в такий спосіб забезпечуючи функціонування демократичного режиму, ефективного та підзвітного уряду, а також сприяє економічному добробуту. Довіра не може існувати лише як система норм та правил, для її репродукування необхідні певні соціальні інститути. Політична дові-

ра свідчить про потенційну готовність громадян до взаємодії з іншими та готовність до залученості у суспільні справи, що об'єднують людей, які не знайомі особисто. Цей вид довіри базується на самоідентифікації індивіда з певною «моральною спільнотою», до всіх членів якої він відчуває довіру, вважаючи, що вони поводитимуться у загальноприйнятій спосіб.

Довіра, яка ґрунтується на персональному знайомстві або на спільній належності до «первинної групи», є партикуляризованою, вона робить можливою колективну взаємодію в межах окремої громади. «Певний рівень міжособистісної довіри та внутрішньогрупової солідарності є необхідним для виникнення політичної довіри, яка формується в процесі поступового розширення «моральної спільноти» на нові, ширші кола населення і супроводжується формуванням ієрархії ідентичностей від родини через громадянські асоціації до політичної нації» [12, с. 78].

Визначення соціального капіталу наголошують на таких його складових, як система спільних цінностей, норм та інститутів (в основному довіри і взаємності), а також інституціоналізовані форми соціальної взаємодії, зокрема мережі та інші форми соціальної організації. Вміння працювати в команді, впевненість у собі, позитивний настрій, готовність до співпраці, емоційна стійкість, толерантність, відповідальність, здатність прийняти виклик, готовність до змін – ці особливості одержали назву соціального капіталу.

А. Колодій [6] розглядає взаємозв'язок громадянського суспільства і соціального капіталу. Авторка стверджує, що громадянське суспільство асоціюється з цінностями довіри, розсудливості та толерантності, тому його члени з довірою ставляться до своїх колег по діяльності, до інших людей та громадських інститутів, визнають право інших громадян на власну думку, його озвучення та захист. У рамках структур громадянського суспільства формуються громадянська добropорядність і громадянська позиція, що виражаються у понятті соціального капіталу. Важливою є думка про те, що соціальний капітал – ознака зрілості та ефективності громадянського суспільства, а також той його основний продукт, який забезпечує вплив громадянського суспільства на інші сфери суспільного життя.

У контексті громадянського суспільства, також слід звернути увагу на компоненти, з яких складається концепція соціального капіталу, А. Колодій [6] виділяє такі елементи:

- мережа горизонтальних зв'язків між рівними і вільними індивідами;
- норми взаємності і довіри;
- навички колективних дій;
- почуття участі у громадських справах, обов'язки і відповідальність

перед іншими людьми, тобто «громадянськість» в її неполітичних виявах (civicness).

В. Степаненко проаналізував концепцію соціального капіталу в пост-комуністичному контексті та дослідив його зв'язок з проблемами формування громадянської ідентичності та стану громадянського суспільства в Україні [11].

Е. Гугнін та В. Чепак визначають соціальний капітал як одну з форм капіталу, що, будучи багатофункціональним, сприяє задоволенню інтересів індивіда і водночас обслуговує суспільні та групові інтереси [3].

М. Лесечко та О. Сидорчук аналізують соціальний капітал з позицій державного управління та відносин держави з носіями соціального капіталу [7].

«Мікрорівень соціального капіталу формується в сім'ях та неформальних об'єднаннях громадян, однак важливим джерелом формування соціального капіталу є участь у різного роду об'єднаннях та громадських організаціях, що формують мезорівень соціального капіталу» [6, с. 59]. До цього самого рівня відносимо територіальні одиниці, органи місцевого самоврядування. Так склалося, що люди, об'єднані в спільноти територіально, залежать одне від одного. Інколи вони мають спільну мету і відчувають потребу в об'єднанні, і саме соціальний капітал є тим рушієм, що спонукає людей співпрацювати разом заради розв'язання їх проблем, поліпшення свого життя та життя всього суспільства.

«Важливість соціального капіталу полягає в тому, що він має сильний вплив на політичний, економічний і соціальний розвиток» [4, с. 251]. По-перше, якщо люди, що працюють на одному підприємстві, довіряють один одному, оскільки вони розділяють одні й ті самі етичні норми, витрати на виробництво знижуються. Не виникатиме необхідності у надмірному законодавчому регулюванні. Довіра робить зайвою (або принаймні знижує) необхідність законодавчого супроводу. По-друге, таке суспільство набагато легше ініціативно самоорганізується, оскільки високий рівень довіри дозволяє розвиватися широким соціальним зв'язкам, формуватися новим видам асоціацій, а також розвиватися співробітництву в рамках цих нових структур. Таким чином, суспільства з високим рівнем довіри зможуть легше адаптувати нові організаційні форми ринкових відносин і технологій. Саме тому вчені висловлюють думку, за якою сучасне економічне життя не зможе стати ефективнішим без високого ступеня довіри, тобто економічний потенціал у суспільстві з високим рівнем довіри є більшим, ніж у суспільстві з низьким рівнем довіри. По-третє, соціальний капітал також має відношення до якості державних інститутів: у країнах з низьким рівнем соціального капі-

талу державній адміністрації страждають від корупції та неефективної діяльності.

Деякі теоретики демократії вважають, що мережа асоціацій і організацій, які становлять основу громадянського суспільства, має таке саме значення для демократії, як вкладення капіталу в економіку. Громадяни, здобуваючи соціальний капітал за рахунок участі в організаціях громадянського суспільства, надалі можуть використовувати його для зміцнення демократичних принципів в управлінні державою.

Взаємодія населення на рівні місцевих громад становить горизонтальну співпрацю, яка є важливою для побудови співпраці та взаємодії громадян і громадянського суспільства з системою управління, і найперше – з системою органів місцевого самоврядування.

Питання про взаємозв'язок чинників територіальності із довірою громадян до влади підіймається в окремих локалістських теоріях. У цьому зв'язку заслуговують на увагу праці норвезького вченого О. Оффердала, який зазначає, що «найважливішою складовою місцевого самоуправління в скандинавських країнах традиційно є участь громадян» [8, с. 158].

Територіальна самоорганізація населення постає як самостійний об'єкт дослідження лише з другої половини ХХ ст. Разом з тим, починаючи з часів Античності, можна виокремити концептуальні передумови формування цього феномена. Зокрема, ідеї, важливі для розуміння територіальної самоорганізації містять праці класиків політичної думки різних часів – Арістотеля, Альтузіуса, А. де Токвіля, Р. Даля та ін.

В окремих дослідження правових та організаційних аспектів розвитку територіальних громад як елемента громадянського суспільства підіймається питання про роль соціального капіталу в розвитку територіальних громад.

Узагальнюючи напрацювання вітчизняних дослідників, згаданих на початку цієї статті, зазначимо, що соціальний капітал фактично є соціальним підґрунтям для побудови ефективної системи органів місцевого самоврядування – територіальних громад. При цьому під територіальною громадою розуміють жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів декількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

На думку Патнама, поняття соціального капіталу характеризує єдність культури і структури, що складається в межах громад. Воно включає норми взаємності (такі, як довіра і толерантність) та мережі громадянської активності (участь людей у різних спілках та об'єднаннях) [9].

Можливі чотири шляхи впливу громадських організацій на діяльність органів місцевого самоврядування:

– безпосередній вплив – вирішення актуальних проблемних питань, які не можуть бути вирішені органами місцевого самоврядування. Цей вплив має короткостроковий ефект, якщо не комбінується з одночасним впливом на зміну політики керівництва щодо цього питання;

– консультативний – громадські організації шукають шляхів представлення інтересів та проблем недостатньо репрезентованих груп через переговори з владними структурами;

– інноваційний – розроблення та демонстрація нових шляхів розв'язання проблем;

– наглядовий – контроль за правильним виконанням управлінських рішень [7, с. 62]

Механізми, завдяки яким громадська активність і соціальні зв'язки дають позитивні результати в громаді, наприклад, кращі школи, швидший економічний розвиток, нижчий рівень злочинності та ефективніший уряд, мають складну структуру, адже реалізація соціального капіталу, як правило, стає можливою через його конвертацію в інші важливі форми капіталу. Наприклад, завдяки соціальному капіталу можна отримувати прямий доступ до економічних ресурсів, збільшувати свій культурний капітал через контакти з експертами, компетентними людьми.

Як бачимо, використання внутрішнього потенціалу територіальної громади, у тому числі її соціального капіталу, дасть можливість розвивати нове висококультурне, активне, дієве суспільство. Соціальний капітал – складний феномен, який сприяє побудові громадянського суспільства. Він є однією з найважливіших характеристик сучасного етапу цивілізації, на якому роль громадянського суспільства стає рівнозначною ролі публічно-управлінських структур.

Висновки. У межах структур громадянського суспільства (асоціацій, громад) формуються громадська доброчесність і громадянська позиція, що виражається у понятті соціального капіталу. Його компонентами є: мережа горизонтальних зв'язків між рівними і вільними індивідами; норми взаємності та довіра; навички колективних дій; відчуття причетності до суспільних справ, обов'язку та відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неполітичних виявах (civicness). Реальним виявом соціального капіталу (його реалізацію на практиці) виступає участь населення у діяльності громадських організацій та громадських ініціативах. Саме соціальний капітал є ознакою зрілості та ефективності громадянського суспільства, а також тим його основним продуктом, що забезпечує вплив громадянського суспільства на інші сфери суспільного життя, у тому числі на політику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Л. К. Соціальний капітал – індикатор розвитку громади / Л. К. Абрамов, Т. В. Азарова // Л. К. Абрамов, Т. В. Азарова. Центр місцевої активності на базі будинку культури: методологія та технологія розвитку територіальної громади. – Кіровоград : ІСКМ, 2010. – С. 45–55.
2. Бурдьє П. Форми капітала / П. Бурдьє // Экон. социология. – 2002. – Т. 3, № 5. – С. 60–74.
3. Гугнін Е. Феномен соціального капіталу / Е. Гугнін, В. Чепак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 49–56.
4. Єлагін В. П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. П. Єлагін // Актуал. проблеми держ. управління. – 2011. – № 1 (39). – С. 246–251.
5. Кокарев І. Е. Местные сообщества и местное самоуправление: технологии участия : пособие для организаторов / И. Е. Кокарев. – М. : МОНФ, 2007. – Вып. 63. – 208 с. – (Сер. «Библиотека местного самоуправления»).
6. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.
7. Лесечко М. Значення соціального капіталу в організації місцевого самоврядування / М. Лесечко, О. Сидорчук // Вісн. Центр. вибор. комісії. – 2008. – № 2. – С. 58–64.
8. Оффердал О. Местное самоуправление в Скандинавии / О. Оффердал // Полис (Полит. исслед.). – 1999. – № 2. – С. 155–167.
9. Патнам Р. Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки [Електронний ресурс] / Р. Патнам // Незалеж. культурол. часопис «І». – 2001. – № 21. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/putnem.htm>. – Заголовок з екрана.
10. Патнам Р. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Роберт Д. Патнам ; пер. з англ. В. Ющенко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.
11. Степаненко В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі: теоретико-методичні аспекти дослідження / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 24–41.
12. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Изд-во АСТ» : ЗАО НППП «Ермак», 2004. – 730 с.
13. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? / Ф. Фукуяма // День. – 2006. – 17 жовт. – № 177. – С. 4.
14. Civic Engagement in American Democracy / ed. by Theda Skocpol and Morris Fiorina. – Brookings Institution Press, Washington DC, 1999. – P. 13.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В РАЗВИТИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ

Ткаченко В. С.

Проведен теоретический анализ определения социального капитала на основе принципа общественного взаимодействия отдельных людей и социальных групп. Рас-

смотрены социальное доверие как условие создания социального капитала, пути влияния общественных организаций на деятельность органов местного самоуправления.

Ключевые слова: *социальный капитал, доверие, ресурсы, социальные отношения, территориальные общины, нормы взаимности, толерантность, сети гражданской активности.*

A ROLE OF SOCIAL CAPITAL IS IN DEVELOPMENT OF TERRITORIAL SOCIETIES

Tkachenko V.S.

Carried out a theoretical analysis of the definition of social capital on the basis of the principle of social interaction between individuals and social groups. Considered social trust as a prerequisite for the creation of social capital, ways of influence of public organizations on the activities of the bodies of local self-government.

Key words: *social capital, trust, resources, social relations, territorial communities, norms of reciprocity, tolerance, networks of civic engagement.*

УДК 32:114

К. Г. Яцура, аспірантка

ІДЕЯ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОГО РОЗВИТКУ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Проаналізовано соціально-політичні аспекти формування відкритого суспільства. Відкрите суспільство експлікується як суспільство, що спрямоване на розвиток та інновації, на відміну від закритого суспільства, яке має на меті відтворення традиційних форм існування. Виявлено ключові чинники, від яких залежить розвиток країни як держави демократичного, відкритого типу. Окреслено можливі шляхи побудови державної та суспільної моделей України у контексті пріоритетів відкритого суспільства.

Ключові слова: *відкритість, демократія, культура, відкрите суспільство, свобода.*

Актуальність проблеми. *Україна від початку свого становлення як незалежної країни у внутрішній та зовнішній політиці окреслила конкретні пріоритети, досягнення яких стало головною метою молоді держави. Зо-*

крема, це включення до інтеграційно-цивілізаційних процесів, перехід до ринкової економіки, становлення демократії, формування міцних структур громадянського суспільства, реалізація принципів та ідей правової держави тощо. Означені процеси характерні для суспільств ліберально-демократичного, відкритого типу. Отже, на нашу думку, розвиток України у статусі самостійного незалежного геополітичного гравця можна охарактеризувати як такий, що спрямований на формування відкритого суспільства. Дослідження особливостей перебігу ліберально-демократичних процесів та специфіки формування відкритого суспільства перебуває у центрі наукових доробок багатьох теоретиків (Дж. Горер, Л. фон Мізес, Дж. Ст. Мілль, К. Поппер, Дж. Сорос, Ф. Фукуяма, Л. Харрісон та ін.).

XX ст. та початок нового тисячоліття стали свідками інтенсивного залучення цілого світу до політичного, соціального, культурного, історичного простору модерну. Це пов'язано у першу чергу із поступовим переходом на рівні самосвідомості та у правовій сфері від «тоталітарного» минулого до «ліберально-демократичного» сьогодення. Ми додержуємося думки, за якою сучасна Україна знаходиться саме на такому перехідному етапі, тому актуальність теми зумовлюється необхідністю переоцінювання існуючих стандартів і пошуку нових, більш досконалих суспільних моделей та схем державного розвитку.

Метою статті є виявлення соціально-політичних аспектів формування відкритого суспільства. Завдання дослідження полягає у знаходженні оптимальних шляхів реалізації процесу українського державотворення у контексті пріоритетів відкритого суспільства.

Вклад основного матеріалу. Маючи вже доволі багатий історичний досвід, людство переконалося в необхідності та доцільності будівництва єдиної цивілізації, яка була б побудована відповідно до принципів свободи та розуму. І після численних проб та помилок у цьому напрямку людство поступово починає усвідомлювати всі переваги дотримання ліберальних традицій розвитку. Саме тому виникає неабияка зацікавленість у знаходженні шляхів і напрямків державного та суспільного розвитку відповідно до доктрини «відкритого суспільства».

Певною мірою Україна пододала деякі перепони на шляху від закритого до відкритого суспільства, адже очевидно, що Україна 90-х рр. XX ст. дещо відрізняється від України початку XXI ст. Цей факт доводить наведене нами судження про те, що наша держава й досі переживає перехідний період, який поєднує у собі як рудименти колишнього соціалістичного устрою радянського типу, так і паростки нового, демократичного та правового суспільного устрою.

Слід також звернути увагу на те, що для українського державотворчого шляху занадто часто була характерна певна бездержавність. Звичайно, зараз відносно геополітичної ролі України вже постає питання не про виживання, а скоріше про пошук власного місця у світі. Але відсутність дійсно демократичного досвіду, а також такої практики конституціоналізму, яка є у багатьох західних країн, поки що залишає Україну у своєрідному перехідному становищі на шляху до побудови суспільства відкритого, демократичного типу.

На нашу думку, прискоренню формування в Україні відкритого суспільства значною мірою може посприяти орієнтація державотворчих процесів на додержання ліберально-демократичних принципів і цінностей (свобода індивіда, плюралізм, егалітаризм, індивідуалізм, універсалізм та ін.). У цьому контексті слушною є теза про природу ліберальної демократії: «Перехід до демократії розпочинається з лібералізації... оскільки внутрішній зміст процесу формування демократії характеризується найчастіше поєднанням лібералізму і демократії» [1, с. 26]. Сучасна ліберальна демократія значною мірою здатна запобігти появі злочинів та вияву суспільного божевілля завдяки міцній правовій базі. Решту проблем у перспективі можна розв'язати завдяки арсеналу сучасної науки (науковий розвиток стоїть на пріоритетному місці серед основних завдань відкритого суспільства), що дозволить людині самостійно творити власну долю.

Узагалі-то, Україна від самого початку свого проголошення як незалежної та самостійної держави намагалася будувати внутрішню і зовнішню політику, спираючись на авторитетний досвід ліберально-демократичних країн, віддаючи перевагу додержанню принципів, що характерні для відкритих суспільств. Окреслена державна тактика була прописана у багатьох нормативних документах, що стали основою української законодавчої бази. Але все ж таки на практиці Україні не вдається утриматися на прямій, що веде до формування справжнього відкритого суспільства. Причини цього криються, на наш погляд, глибоко на рівні свідомості, українського менталітету. Річ у тім, що український народ досить тривалий час перебував у полоні переважно дискримінаційних режимів, які завжди придушували суспільну волю, тяжіння до творчості та пристрась до інновацій. Це не могло не позначитися на свідомості, культурних, духовних традиціях українського народу. Доказ цьому – нестабільна державна політика, що є приводом для недовіри та невпевненості у спроможності України стати надійним партнером з боку геополітичних сусідів. Яскравим прикладом цьому слугують невпинне ухвалення, а потім скасування законодавчих актів, конституційних проектів (найбільш відомий випадок із Законом № 2222 «Про внесення змін до Конституції України»

[2]), постійна невизначеність щодо вибору зовнішньополітичних векторів розвитку та міжнародних партнерів.

Світ XXI ст. характеризується новим сплеском інтересу до ліберально-демократичних ідей та пріоритетів. Процес актуалізації теми розвитку суспільств шляхом демократизації та лібералізації охопив суспільствознавців та практиків державного будівництва на початку 1990-х рр. XX ст. Саме цей період С. Хантінгтон описує як «третю хвилю демократизації» [3]. Світ поступово, але невпинно змінюється. Іноді відбуваються доволі різкі зміни, які характеризуються не плавним переходом із одного суспільно-політичного стану в інший, а значним дисбалансом між колишнім суспільним устроєм та новоствореним.

Розпад СРСР та повалення комуністичних режимів у Південній та Центральній Європі значною мірою призвели до чергового історичного поштовху, результатом якого стало виникнення багатьох нових геополітичних акторів, серед яких була й Україна. З'явившись у статусі самостійної та незалежної держави наприкінці XX ст., Україна стала свідком процесу всеохоплюючого сплюснення світу [4]. Термін «плаский світ», запропонований Т. Фрідманом, означає, що людство опинилося у полоні невпинного плину подій (у технічній, культурній, економічній та інших сферах), який неможливо зупинити, а можна лише намагатися скеровувати у потрібне русло. Але такий процес сплюснення світу, на нашу думку, не загрожує, а, навпаки, сприяє становленню відкритого суспільства. Завдяки формуванню відкритості у глобальному масштабі стає можливою реалізація одного з головних принципів ліберально-демократичних держав – рівності можливостей.

Отже, на межі минулого і теперішнього тисячоліть по-новому нове осмислюються ліберально-демократичні цінності, що підводить людство до вирішення питання з приводу долі майбутнього. Таким рішенням стало обрання нової мети – формування відкритого суспільства. Важливо, що становлення відкритого суспільства можливе тільки в умовах демократії – такої «форми політичного устрою, яка дозволяє пристосовувати уряд до бажань керованих без насильницької боротьби» [5, с. 45]. К. Поппер визнавав демократію найкращою політичною системою із усіх відомих людству, здатною захистити відкрите суспільство [6].

Треба розуміти, що демократію неможливо ввести указом. Саме такої помилки, на нашу думку, припустилася українська влада. Але демократія може бути ефективною тоді, коли її сприймають як ідеал, і разом з тим вона слугуватиме ідеалом тільки тоді, коли зможе бути ефективною. Демократія залежить від творчого потенціалу тих, хто бере у ній участь. Основа відкритого суспільства – творча особистість, його властивість – дух новаторства, що

здатний зламати будь-які фіксовані схеми закритого суспільства. Потяг до творчості виникає там, де представлена свобода дії та мислення. У відкритому суспільстві індивіди вільні у своїх діях та водночас самостійно відповідають за них. Свобода у цьому разі розуміється як функція людської здатності змінювати своє становище у суспільстві. Демократія дарує свободу як право або ж систему прав (свобода слова, вибору тощо). У відкритому суспільстві свобода набуває значно ширшого розуміння – це наявність альтернатив.

У відкритому суспільстві індивіди ухвалюють рішення самостійно. Розвинена особистість дозволяє суспільству процвітати, а людині – вести повноцінне життя. Народ сам несе відповідальність за створення і подальше збереження вільного та справедливого суспільства [7]. Це означає, що люди повинні чітко усвідомлювати, що саме виступає в ролі морального фундаменту демократії, мають брати на себе відповідальність за дотримання поваги до прав людини, добровільне підпорядкування закону, турботу про спільний добробут.

На наш погляд, відкрите суспільство як абсолютна модель не може бути досягнуте шляхом виконання чітких поступових кроків. Українське суспільство й досі перебуває у полоні політичної культури колишнього радянського режиму, а культура, у свою чергу, тісно пов'язана із самосвідомістю людей. Аби переорієнтувати свідомість людей, необхідно перш за все змінити їхню культуру, оскільки саме культура є визначальною детермінантою політичного, соціального та економічного розвитку держави.

Культура як найбільш глибокий рівень людського буття містить такі елементи, як структура родини, релігія, моральні цінності та настанови, етнічна свідомість, громадянськість та певні історичні традиції. Подібно до того, як демократичні інститути засновані та спираються на громадянське суспільство, так само і громадянське суспільство у свою чергу має попередників і передумови на культурному рівні. Культуру можна визначити як ірраціональну етичну звичку, що передається за традицією. Хоча вона і піддається впливу подій, але все ж таки схильна лише до найповільніших змін.

Ще одним пріоритетом для сучасної України може стати перехід до нової моделі сталого розвитку. Ціннісним ядром цього поняття є збалансований в усіх відношеннях розвиток [8, с. 134]. Перехід України до моделі сталого розвитку, на нашу думку, не суперечить дотриманню принципів відкритого суспільства. Навпаки, ця концепція сприятиме розробленню механізмів утримання прогресивного розвитку в потрібних рамках. Сприйняття стратегії переходу до моделі сталого розвитку кардинально змінює концепції національної та глобальної безпеки, тобто держава перш за все турбуватиметься про збереження біосфери (визначальною для концепції сталого розвитку

є екологічна складова) на планеті в цілому, а особливо у своїх екосистемах, а не тільки про безпеку власних громадян та суспільства. Дотримання стратегії сталого розвитку в поєднанні із становленням відкритого суспільства дозволить Україні вийти на новий, глобальний рівень у державотворчих процесах.

Важливу роль у процесах державотворення відповідно до принципів відкритого суспільства відіграє також чітка організація інформаційних каналів та зв'язків. У відкритому суспільстві інформаційна підсистема припускає різноманітність джерел інформації, а також контроль з боку громадськості, що не дозволяє їй стати інструментом пропаганди. Формоване ЗМІ інформаційне поле має найбільш максимальну широту та простір дії. Зв'язок у відкритій системі зворотний. Він розрахований на відповідну реакцію, інформація завжди затребувана, а її досяжність є максимальною. Отже, основні завдання ЗМІ у відкритій системі визначено в такий спосіб: інформувати, розважати, контролювати владу, рекламувати і переводити конфлікти у дискусії.

Відкрите суспільство потребує активної позиції, максимального вияву творчого потенціалу від усіх своїх членів з приводу будь-якого питання, що постає перед суспільством та державою. Спираючись на той факт, що Україна тривалий час перебувала під владою авторитарних політичних режимів, а тому український народ певним чином втратив навички критичного творчого мислення та виявлення власної свідомої позиції, ми припускаємо, що формування в Україні відкритого суспільства – процес довготривалий та копіткий, потребує певних зрушень та трансформацій у соціально-політичній, культурній та інших не менш важливих сферах життєдіяльності.

Висновки. У державотворчих процесах України завжди провідне місце посідала орієнтація на ліберально-демократичні цінності та принципи. Доказом цьому є декларація цих принципів у законодавчій базі України. Також із підвищенням інтересу теоретиків та практиків до ідей концепції відкритого суспільства Україна почала здійснювати певні кроки у розробленні системи забезпечення відкритості, прозорості, публічності, гласності та зрозумілості відносин між індивідами та державою.

Але, незважаючи на задекларовані принципи, Україні все ж таки не вдавалося додержуватися поставлених цілей та розвиватися у напрямку до відкритості. На нашу думку, певне неприйняття стрімких інновацій пов'язане із багатомісячним поневоленням минулим українського суспільства. Для переорієнтації українського суспільства на «відкритий» формат необхідним є проведення значних культурних змін, що не можна здійснити за короткий проміжок часу.

Одним із варіантів розвитку українського суспільства, є можливість консолідації стратегії сталого розвитку та відкритого суспільства, але тільки як варіант вдосконалення та більш глобального осмислення. Взагалі-то ми додержуємося думки, що для України сліпе копіювання досвіду західних суспільств, що досягли успіху в державотворчих процесах за ліберально-демократичними принципами, неминуче призведе до невдачі. Україна має власну історію, свої традиції, духовність, релігійність та свій менталітет. Тому доцільно було б, додержуючись ліберально-демократичного вектора державного розвитку та залишаючи на пріоритетному місці мету формування відкритого суспільства, зберегти і спиратися на глибинні шари власних традицій та устоїв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Застава І. В. Концепції ліберальної демократії в західному політичному дискурсі: порівняльний аналіз / І. В. Застава // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Пит. політології. – Х., 2008. – № 796, вип. 11. – С. 20–26.
2. Про внесення змін до Конституції України [Електронний ресурс] : Закон України від 08.12.2004 р. № 2222-IV. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222-15>.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
4. Фридман Т. Світ плаский! / Томас Л. Фридман ; пер. з англ. М. Руденко. – Х. : Акта, 2008. – 676 с.
5. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; пер. с англ. А. В. Куряева. – М. : ООО «Социум» : ЗАО «Экономика», 2001. – 239 с.
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : в 2 т. / Карл Поппер ; пер. з англ. О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – Т. 1 : У полоні Платонових чарів. – 444 с.
7. Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм : пер. с англ. / Джордж Сорос. – М. : Некоммерч. фонд «Поддержка культуры, образования и новых информационных технологий», 2001. – 458 с.
8. Урсул А. Д. Перспективы эволюции государства в модели устойчивого развития / А. Д. Урсул // Обществ. науки и современность. – 1996. – № 2. – С. 134–144.

ИДЕЯ ОТКРЫТОГО ОБЩЕСТВА КАК МОДЕЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ПОСТСОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Яцура Е. Г.

Проанализированы социально-политические аспекты формирования открытого общества. Открытое общество эксплицируется как общество, направленное на развитие и инновации, в отличие от закрытого общества, главной целью которого является воссоздание традиционных форм существования. Выявлены ключевые факторы,

от которых зависит развитие страны как государства демократического, открытого типа. Определены возможные пути построения государственной и общественной моделей Украины в контексте приоритетов открытого общества.

Ключевые слова: *открытость, демократия, культура, открытое общество, свобода.*

IDEA OF THE OPEN SOCIETY AS STATE'S DEVELOPMENT MODEL OF POST-SOVIET UKRAINE: THE SOCIO-POLITICAL CONTEXT

Yatsura K. G.

The main aim of the paper is to present the results from analysis of open society's social-political aspects. Open society explicates as society that orients itself to the progress and innovations, as opposed to the close society, that has his aim to reproduce the traditional forms of the existence. We bring to light the key factors, which influence on a development of country as democracy and open state. Moreover, we would like to outline the probable ways to building the state and social systems of Ukraine in context of the open societies' priorities.

Key words: *openness, democracy, culture, open society, freedom.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 340.12

О. В. Сердюк, доктор юридичних наук, доцент

СВІТОГЛЯДНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ПРАВА У КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуто методологічні проблеми соціологічного пізнання як універсального підходу в межах міждисциплінарних досліджень. Сутність соціологічного пізнання розкрито не через «канонізацію» певних онтологічних постулатів, а через визначення «теоретичного поля» існування соціологічного пізнання, тобто ключових проблем, що інституалізують соціологічний дискурс у правознавстві та утворюють «соціологізм» підходу.

Ключові слова: соціологічне пізнання, соціологічний підхід, міждисциплінарні дослідження.

Актуальність проблеми. Універсальна для сучасного суспільство-знавства тенденція до міждисциплінарності та інтеграції різних наукових підходів стає все більш важливою рисою у дослідженні правових явищ та процесів. Застосування світоглядних та теоретичних постулатів суміжних стосовно правознавства, суспільних та гуманітарних наук суттєво збагачує розуміння сучасного правового життя. Разом з тим така міждисциплінарна взаємодія формує низку методологічних питань про статус методів та світоглядно-теоретичних підходів певних наук у межах «іншої гносеологічної реальності», тобто в позадисциплінарних дослідженнях. Особливо актуальною така проблематика стає для сучасної соціології, оскільки «соціологізація» набуває ознак всеосяжної тенденції у розвитку системи наук про суспільство, що дає підстави для тлумачення соціологічного підходу не тільки як світоглядної настанови, а й як більш складного утворення, що інтегрує теоретичні та інструментальні (методичні) компоненти в площині певної світоглядної орієнтації. Однак розгорнута філософсько-правова та наукознавча

характеристика універсальних засад соціологічного підходу як у вітчизняних, так і у західних дослідженнях відсутня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика світоглядно-теоретичних засад соціологічної науки є ключовою проблематикою її методологічного дискурсу, що фокусується на визначенні її об'єкта, специфіки методів та предметної сфери. Цим обґрунтовується дисциплінарний статус соціології як самостійної науки. Однак набагато менше уваги приділяється специфіці соціологічного пізнання як універсального інструменту, що може застосовуватися поза дисциплінарними межами соціологічної науки [1; 2].

Визначення основ соціологічного підходу як явища загальнонауково-го типу, що відображає складні процеси взаємодії соціології та інших соціальних наук (у тому числі правознавства), багато в чому ускладнюється феноменом, який П. Бурд'є називав «епістемологічною жалобою» соціології [1, с. 17]. На відміну від ситуації кінця XIX ст., коли соціологічне мислення намагалися зобразити еталонним для соціальних наук, у сучасних умовах міф про «епістемологічну могутність» соціологічного «методу» все більше піддається сумніву, все наполегливіше лунають заяви про необхідність уточнення вихідних парадигмальних засад сучасного соціологічного знання. Ці методологічні самооцінювання багато в чому стимулювали визначення тих загальних основ соціологічного знання, що дозволяють говорити про існування соціології і як самостійної соціальної науки, і як «підходу», що виникає у разі перенесення цих основ у методологічну свідомість конкретних соціальних наук.

Метою статті є аналізування специфічних світоглядно-теоретичних засад соціологічного підходу як універсального пізнавального інструментарію в системі наук про суспільство, тобто виділення загальних принципів соціологічного пізнання, певних методологічних, гносеологічних, епістемологічних проблем, що формують соціологію як єдине «соціальне поле» теоретико-пізнавального дискурсу. Проблема розглядається на прикладі ситуації взаємодії соціології та правознавства.

Виклад основного матеріалу. У ситуаціях міждисциплінарної взаємодії соціології та правознавства (ключовим виявом якої є використання соціологічного підходу в рамках системи пізнавальних засобів правознавства) існує потреба визначення якісної природи соціологічного пізнання, тобто виявлення «світоглядного ядра» соціологічного пізнання в цілому, яке включає такі компоненти: а) сукупність загальних світоглядних принципів наукового пізнання, що фіксують найбільш загальні підходи до організації наукового дослідження на засадах соціологічного підходу; б) сукупність універсальних (фундаментальних) категорій, що не тільки визначають

принципові риси предмета дослідження, а й є засобами проблемної орієнтації наукового пізнання.

Мультипарадигмальний характер сучасної соціології, наявність суперечливих світоглядних орієнтацій (наприклад, «об’єктивізм» – «суб’єктивізм») ускладнюють визначення основ світоглядної, теоретичної, онтологічної єдності соціологічного знання. Оскільки самі ці основи утворюють базовий елемент світоглядної складової соціологічного підходу, вони мають бути розглянуті як самостійна проблема. В такому контексті має йтися про соціологічний підхід у ситуації міждисциплінарної взаємодії, коли на його основі формуються способи соціологічного пояснення поза межами соціологічної науки.

Проблема внутрішньодисциплінарної єдності соціологічної науки розкривається через виділення загальних принципів соціологічного пізнання, тобто певних методологічних, гносеологічних, епістемологічних проблем, які формують соціологію як єдине «соціальне поле» теоретико-пізнавального дискурсу. В. Танчер зазначав: «Як і будь-яка інша наука, соціологія будуватиметься на універсальних положеннях», однак при цьому вона – «єдиний потік різних концептуалізацій соціальної дійсності», який супроводжується «широкою дифузією парадигмальних настанов, взаємним збагаченням концепціями та поняттями» [3, с. 23–24]. Тобто спільність соціологічного знання розкривається не через «канонізацію» певних методологічних постулатів, а через визначення «теоретичного поля» існування соціологічної науки. Формулюючи питання про базові принципи соціологічного пізнання, І. Валлерстайн вказує, що «набір таких положень має бути достатньо простим і навіть банальним, аби його поділяли всі, хто працює в «соціологічному полі» [4, с. 297]. У сучасних внутрішньодисциплінарних методологічних дискусіях про статус соціологічної науки саме на таких засадах визнана можливість існування загальних принципів соціологічного методу. Проте ці принципи реалізуються суперечливо, визнання одних супроводжується конструктивною (в режимі «теоретичної дискусії») відмовою від інших. На цьому базується мультипарадигмальність сучасної соціології, яка вже вважається не виявом «кризи соціологічного мислення», а відображенням складності і багатомірності сучасного світу [5, с. 321–324].

Серед зазначених принципів (ключових проблем) виділяють такі.

1. Зв’язок цілісності суспільства і чинників його організації та розвитку. Основною проблемою соціологічного пізнання більшість дослідників визнають пояснення причин соціальної інтеграції та засад соціального порядку. Саме тому базовою категорією соціології визнається «суспільство», хоча все частіше піддається сумніву наукова цінність виділення суспільства як «орга-

нізму» чи «квазі-суб'єкта», оскільки соціологія описує не соціальну реальність, а «сконструйований» наукою соціальний світ [6, с. 3–5]. Але й при такому підході цілісність соціального як принцип наукового пояснення зберігає своє методологічне значення, трансформуючись в інші понятійні конструкції: «правове поле» (П. Бурд'є), «соціальна система» (Н. Луман), «життєвий світ» (Ю. Хабермас) тощо. Соціологія вже у своїх ранніх варіантах послідовно проводила принцип цілісності суспільства. Підстава цієї цілісності могла тлумачитися по-різному: наприклад, цілісність як вияв органічної єдності (органіцизм); цілісність на основі вчення про суспільну формацію (марксизм); цілісність як результат функціональної залежності (функціоналізм) тощо. Уявлення про цілісність соціального світу є надзвичайно важливим у соціогуманітарних науках, і воно в основному пов'язане із соціологічним підходом». Принцип цілісності може мати різні вияви, але він присутній у правовому дискурсі як світоглядний принцип, що вимагає розглядати правові феномени в контексті соціальної тотальності суспільства, тобто право як елемент у системній взаємодії різних суспільних феноменів. Навіть інтерпретативна модель пояснення соціального у правовій сфері всупереч твердженням критиків про її абсолютний суб'єктивізм також дає цілісне уявлення про соціальний світ, але «оживляє його», включаючи суб'єкта в його силові поля.

2. Пояснення співвідношення соціального та індивідуального тільки на ранніх стадіях розвитку соціологічної науки базувалося на засадах соціального редуccionізму. Редуccionізм у соціальному пізнанні, який передбачав зведення індивідуального до соціального, формувався під впливом гносеологічного постулату, проголошеного Е. Дюркгеймом: «соціальне має бути пояснене лише соціальним». Соціальне – це соціальні факти, які вимагають пояснення як «речі». В такій якості речі існують (формується) поза межами індивідуальної свідомості. «Вони в самому суспільстві, яке їх створює, а не в його частинах, тобто його членах». Крім того, соціальні факти існують у формі «колективних уявлень», незалежних від індивідуальної свідомості. Ще наприкінці ХІХ ст. Л. Гумплович зазначав, що становлення соціологічного методу відбувалося шляхом витіснення індивідуальності із схем пояснення суспільства [7, с. 9–17]. Вивчення деперсоніфікованих «колективних феноменів» у їх взаємодії в певному контексті соціальних умов визнавалось умовою «науковості та об'єктивності соціологічного аналізу». Деперсоніфікація відповідала методологічним настановам правової науки, оскільки соціологічні поняття такі ж абстрактні фікції, як юридичні фікції. Наприклад, поняття «молодь» або інші поняття, що створені для фіксації соціальних груп, за своїм гносеологічним статусом така ж фікція, як юридична особа.

Реакцією на це став заклик Д. Хоуманса «повернути в соціологію людину», який відобразив існування та конкуренцію двох парадигм у соціології – «об'єктивістської», що характеризується надіндивідуальністю, деперсоніфікацією, та «суб'єктивістської», яка проголошує ідею автономності особи та неможливість пояснення суспільства лише об'єктивними структурами. Визнання загальних рис людини (її біосоціальної природи) як основного гносеологічного постулату є ознакою сучасної соціології. Як зазначає В. Танчер, «індивід який усвідомлює світ, є вихідним чинником соціологічного пізнання» [3, с. 24].

3. Реляційний підхід означає акцентування на проблемі соціальної взаємодії. У класичних соціологічних теоріях соціальні відносини визнавались основою реальності, з якою має справа соціологія [8]. В останніх дослідженнях принципу реляційності надається все більшого значення, а його зміст тлумачиться інакше. Замість поняття «суспільство», яке все менше саме по собі цікавить дослідників, пропонується співвідносити соціальну реальність зі світом людських відносин. Уточнено зміст понять інтерсуб'єктивності та соціальності і визначено їх взаємодоповнюваність, оскільки вони відображають різні аспекти людського буття: соціальність фіксує факт включеності людини у соціальний світ, а інтерсуб'єктивність – існування інших людей, через взаємодію з якими стає можливою соціальність [9]. Принцип реляційності визначає методологічні та гносеологічні (епістемологічні) постулати соціологічного пізнання. Базовим методологічним постулатом є визнання відношення як «елементарної одиниці» наукового аналізування. Системоутворюючим для соціальної реальності є визнання її реляційної природи, тобто всі її вияви є ніщо інше, як соціальні відносини, тобто специфічні форми взаємодії людей, спричинені їхнім перебуванням (розташуванням) в умовах, що надають їм різні можливості усвідомлення і репрезентації своїх інтересів, потреб тощо. Реляційна природа соціальної реальності визнається всіма напрямками, школами і т. д., починаючи від марксистів з їх редуціоністською ідеєю зведення обумовленості соціального до «виробничо-трудової» взаємодії і закінчуючи новітніми «інтерпретативними» теоріями, де головною є ідея «соціального конструювання» соціальної реальності в процесі інтерсуб'єктивної взаємодії [3; 7–10].

4. Визнання соціальної стратифікації фундаментальним атрибутом суспільного життя взагалі. Головне в цьому разі не констатація існування «соціальних груп», а відмова від «абстрактного гносеологічного суб'єкта» на основі конструювання принципово гетерогенного соціального простору. Існують суттєві парадигмальні відмінності у поясненні такої гетерогенності. «Об'єктивісти» («натуралісти») визнають соціальні структури утвореннями

зовнішніми відносно суб'єкта, даністю соціального буття, а прибічники «інтерпретативних» парадигм – інституційними, але «соціально сконструйованими» в процесі соціальної взаємодії.

5. Принципово важливим є те, що для концептуалізації соціального виявляється необхідним розрізнення емпіричного та трансцендентного суб'єктів. На стадії становлення як соціології, так і правознавства вони мали у світоглядному відношенні схожі орієнтації в розумінні особистості, сутність яких відображалася у свідомому виключенні індивідуальності й орієнтації на пріоритет «соціальних агрегатів» у соціології та тлумаченні у правознавстві особи на основі моделі «розсудливого суб'єкта». За словами С. Тулміна, «традиційний позитивний правовий суб'єкт – це «розсудливий індивід – людина» (individual rational man), сконструйований у правовому дискурсі за допомогою поділу раціонального та ірраціонального (тілесного в тому числі), при свідомому виключенні останнього із правового дискурсу» [11, с. 79]. Правовий суб'єкт з'являється в правовому дискурсі тільки як «представник категорії (групи)». Аналогічну позицію можна знайти в пануючій соціологічній парадигмі: «Соціологічний дух не заспокоїться доти, поки не усуне з індивіда все людське, перетворюючи його в представника соціальної групи» [146, с. 126].

Однак, якщо в соціологічному мисленні цей підхід усе більше виявляється потісненим новим «персоналістським» баченням соціального суб'єкта, і сучасні дослідники визнають, що вихід із методологічної кризи в соціології неможливий без усунення «безсуб'єктності» соціологічного мислення, то в правознавстві ці процеси йдуть інакше. Насамперед сучасне право не може (і у перспективі не зможе) відмовитися від бачення правового суб'єкта як «юридичної функції» – інший спосіб був би руйнівний для самої природи права та практично неможливим. Особистісне враховується в більш м'яких формах, через поступову деформалізацію судових та адміністративних процедур, формування нових методів тлумачення правових норм тощо.

6. Відмова від моделі «досконалого (ідеального) суспільства» з визнанням існування лише реального суспільства. Ненормативність соціологічного знання про суспільні феномени в онтологічному відношенні поєднується з гносеологічною нормативністю, яка полягає у тому, що воно визначає предмет аналізу, центральні проблеми та критерії їх пояснення на основі визнання «однорідності предметного поля».

Підсумовуючи наведені характеристики, можна констатувати, що базові світоглядні настанови соціологічного підходу не мають нормативного

значення для дослідження права як одного із різновидів соціальних феноменів. Це скоріше запитання, на які має відповідати, кожен, хто вступає в площину соціологічного дослідження права, ніж готові відповіді, якими при цьому дослідженні слід керуватися. Саме таким є сучасний «соціологізм», що свідчить не стільки про «кризу соціологічного мислення», скільки про новий етап його розвитку, який характеризується суперечливим поєднанням стандартів класичної, неklasичної та постнеklasичної (неонекласичної) наукової раціональності. Основним при цьому є ідеал неklasичної соціальної науки, що визначає загальний контур світоглядних орієнтацій соціологічного пізнання.

Висновки. Для дисциплінарного визначення соціологічного пізнання важливими є не тільки формально-інституційні ознаки, а й світоглядні принципи отримання та концептуалізації соціологічного знання, що фіксують не тільки його дисциплінарну природу (відмінність від інших видів соціального знання), а й способи соціологічного пояснення поза межами соціологічної науки. В сучасних умовах сутність соціологічного знання розкривається не через «канонізацію» певних методологічних постулатів, а через визначення «теоретичного поля» існування соціологічного пізнання, тобто ключових проблем, що інституалізують соціологічний дискурс у правознавстві (утворюють «соціологізм» підходу). Серед них основними є такі: пояснення причин соціальної інтеграції і засад соціального порядку та цілісності суспільства; пояснення співвідношення соціального та індивідуального як спосіб пояснення активності особи; реляційний підхід – обґрунтування соціальних відносин (взаємодій) як основи реальності, з якою має справа соціологія; визнання соціальної стратифікації як фундаментального атрибуту суспільного життя і підстави розрізнення емпіричного та трансцендентного суб'єктів; відмова від моделі «належного (ідеального) суспільства» з визнанням існування лише реального суспільства. Ці елементи «соціологізму» поєднуються з універсальними категоріями, що є базовими онтологічними постулатами в концептуалізації «предметного поля» соціологічного пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bourdieu P. Science de la Science et Reflexivite / P. Bourdieu. – P. : Raisons d'agir, 2001. – 329 p.
2. Giddens A. Central Problems in Social Theory / A. Giddens. – Berkley, 1979. – 278 p.
3. Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології / В. Танчер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 18–27.
4. Валлерстейн І. Кінець знаомого мира: Соціологія 21 века : пер. с англ. / І. Валлерстейн. – М. : Логос, 2004. – 368 с.

5. Ritzer G. Contemporary Sociological Theory / G. Ritzer. – N. Y. : McGraw-Hill, 1988. – 464 p.
6. Качанов Ю. Л. Начало социологии / Ю. Л. Качанов. – М. : ИЭС, 2000. – 236 с.
7. Гумплович Л. Социологические очерки : пер. с нем. / Л. Гумплович. – Одесса, 1899. — 422 с.
8. Руткевич М. Н. Макросоциология. Методологические очерки / М. Н. Руткевич. – М. : Наука, 1995. – 358 с.
9. Кравченко С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения / С. А. Кравченко. – М. : Экзамен, 2003. – 512 с.
10. Ross H. The Pure Theory of Law and Interpretative Sociology – A Basis for Interdisciplinarity / H. Ross // Law and Sociology. (Current Legal Issues 2005). – N. Y. : Oxford University Press, 2006. – Volume 8. – P. 69–90.
11. Toulmin S. Cosmopolis / S. Toulmin. – L. : Free Press, 1989. – 287 p.

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ ПРАВА В КОНТЕКСТЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Сердюк А. В.

Рассмотрены методологические проблемы социологического познания как универсального подхода в рамках междисциплинарных исследований. Сущность социологического познания раскрыта не посредством канонизации определенных онтологических постулатов, а путем определения «теоретического поля» существования социологического познания, т. е. ключевых проблем, которые институализируют социологический подход в правоведении и образуют «социологизм» подхода.

Ключевые слова: социологическое познание, социологический подход, междисциплинарные исследования.

OUTLOOK AND THEORETICAL GROUNDS OF SOCIOLOGICAL COGNITION OF LAW IN INTERDISCIPLINARY RESEARCHES

Serdyuk O. V.

In the article are examined methodological problems of sociological cognition as universal approach within the framework of interdisciplinary researches. Essence of sociological cognition opens up not by means of canonization of certain ontological postulates, but by determination «theoretical field» of existence of sociological cognition, that key problems which are create sociological nature of approach.

Key words: sociological cognition, sociological approach, interdisciplinary researches.

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ЗМІНА УЯВЛЕНЬ ЛЮДЕЙ ПРО УСПІХ ЯК НАСЛІДОК ІДЕОЛОГІЧНИХ ВПЛИВІВ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Проаналізовано вплив привнесеної постмодернізмом культури на формування уявлень людей про індивідуальний та соціальний успіх. Розглянуто позитивні та негативні впливи постмодернізму на схему сутності і шляхів досягнення успіху людини. Доведено, що наслідком запропонованих постмодернізмом фреймів успіху людини стало формування не активної життєвої позиції, а пасивності і бажання підкоритися долі.

Ключові слова: *людина, суспільство, культура, успіх, фрейм, постмодернізм.*

Актуальність проблеми. У соціокультурній сфері українського суспільства під впливом докорінних змін в економічній, політичній та інших сферах трансформувалися уявлення людей про себе, суспільство і своє місце у ньому. Формування нової картини світу не в останню чергу було зумовлене впливом філософії постмодернізму як особливої духовної і культурної характеристики сучасної епохи, яка у тому числі значною мірою ускладнила схеми сутності та шляхів досягнення життєвого успіху людини.

Ця тенденція тісно чи іншою мірою, притаманна всім сучасним державам, але в Україні існують і свої специфічні проблеми, пов'язані із тим, що після здобуття незалежності була зруйнована монополія комуністичної ідеології і проголошений принцип плюралізму думок, свободи культури. Однак свобода передбачає наявність сформованої самостійності людини з внутрішньою духовною опорою, в той час як в Україні виникла дезорієнтація культури і масової свідомості через нашарування перехідних станів соціального і культурного життя. Внаслідок змішання старих і нових фреймів, під якими Г. Бейтсон розумів «способи організації уявлень, що зберігаються у пам'яті людини» [1, с. 152], в Україні склався маргінальний стан як культури, так і суспільної свідомості громадян. За таких умов актуально постає проблема аналізування наслідків постмодерністських культурних впливів на життєдіяльність людини, зокрема на розуміння сутності та практик досягнення успіху.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Незважаючи на те що розгляду проблем культурних впливів на життєдіяльність людини і суспільства присвячені праці багатьох учених [2–5], деякі питання й досі залишаються недостатньо вивченими, що пов'язано як із постійними змінами у ментальності громадян України, так і з необхідністю осмислення результатів

та прогнозування розвитку культурних тенденцій в умовах глобалізації. У зв'язку із цим *метою* статті є аналізування зміни уявлень людей про успіх унаслідок ідеологічних впливів постмодернізму.

Виклад основного матеріалу. На жаль, розбудова незалежної держави і кардинальні зміни соціально-економічного устрою в Україні не супроводжувалися адекватним формуванням системи ідеологічних орієнтацій і соціальних цінностей людей, що спричинило кризу в духовній, культурній та морально-етичній сферах. Процеси державотворення залишили осторонь такі проблеми, як формування національних ідей і відповідної ідеології, що стало однією з основних причин поширення соціально-економічної кризи на культуру і духовність суспільства. В українській ментальності сьогодні нашаровано традиційні, радянські, модернові, а також цінності постмодерну, впливи яких сформували біполярну і схематичну моделі успіху людини.

Основною тезою постмодерну є наполягання на рівноцінності різноманітних систем описування реальності та на праві людини обирати їх на власний розсуд, не вдаючись до аргументації свого вибору. Як відзначає Л. Бевзенко, «вперше після монокультурних соціальних утворень, сформованих традицією, модерном, соціалізмом, запропоновано визнати як соціокультурну норму полі культурний, полі стилістичний устрій соціального життя, що означає принципову припустимість і рівноправність найрізноманітніших життєвих укладів, ґрунтованих на різних культурних і філософських установах. Свобода особи розширюється до свободи вибору соціокультурного осередку своєї ідентифікації, до права змінювати його на інший як завгодно часто, продукуючи самостійно нові культурні стилі, якщо вони знайдуть послідовників, проте дотримуючись при цьому одного обмеження – пам'ятати про таку саме свободу іншого» [6, с. 47].

Аналізуючи сутність цих процесів, які спостерігаються і в Росії, Л. Іонін зауважує: «Все, що за радянських часів було заборонено, нині починає претендувати на культурне відродження і рівноправність, під яку постмодерністська філософія інтенсивно підводить фундамент» [7, с. 104]. Для України каналами формування нових фреймів культури стають власне українська історія, а також західні модерністські традиції, пов'язані зі стилем життя західного індустріального і постіндустріального суспільства. На погляд Л. Бевзенко, «питання про соціально схвалювану формулу успіху за таких умов стає вкрай проблематичним, оскільки розуміння успіху кришнаїта і мусульманина, панка і молодого рухівця, православного і феміністки дуже різні. Однозначного рішення тут не

варто і шукати, а в межах постмодерністського проекту просто неможливо. Постмодерн наполягає на праві кожного жити відповідно до своєї моделі світобачення, на толерантності, суверенітеті кожної особистості й кожної культурної форми» [6, с. 48]. Отже, з точки зору Л. Бевзенко постмодерністська традиція не дає однозначного розуміння успіху, тому, начебто, немає рації говорити про його усність та складові елементи. Але, на наш погляд, це не зовсім так. Перш за все питання полягає у тому, про який успіх ми говоримо. Якщо про індивідуальний, то він дійсно може бути у кожного свій, і це відповідає духу постмодерну. Однак соціальний успіх, бо авторка статті чітко говорить про «соціально схвалювану формулу успіху», – це відповідність досягнень людини домінуючим фреймам соціуму. Навряд чи діяльність кришнаїта, який може бути повністю задоволений своїм життям, буде визнана українською громадою як соціальний успіх, а ось індивідуальний – це скільки завгодно і тут нам дійсно «не варто шукати однозначного рішення». Тобто в жодному разі не можна забувати про соціальну складову будь-якої індивідуальної діяльності людини, а надто її результатів, бо у СРСР кришнаїт відразу б потрапив до тюрми з формулюванням «шизофренія». Тому навіть в умовах плюралізму і демократії завжди існують певні соціальні стандарти, фрейми успіху людини, які в умовах постмодерну дійсно значно розширюються. Але основна сутність проблеми полягає навіть не у цьому. Річ у тім, що в умовах відсутності чітких ідеологічних і культурних орієнтирів постає запитання: наскільки позитивними, тобто такими, що сприяють розвитку і самореалізації людини через досягнення успіху, є філософія постмодернізму і ґрунтовані на ній життєві настанови?

Перше, на що слід звернути увагу, – це те, що постмодернізм базується на плюралізмі, а отже, відповідає сучасним тенденціям розвитку світу, і тому це, безумовно, позитивна теорія. У той же час негативна складова полягає у тому, що, на нашу думку, постмодернізм поступово стає життєвою філософією для бідних, яка не створює підґрунтя для спрямованості людини на самореалізацію та досягнення успіху. Сьогодні суспільство вже готово визнати, що будь-хто, навіть бідна людина, може вважатися успішним, бо гонитва за кар'єрою, грошима, багатством замучила всіх. У період доби модерну головним гаслом було «збагачуйтесь», а основним фреймом – «помри, але стань багатим і успішним», тим паче, що в протестантизмі і католицизмі наявність багатства у людини розглядається не тільки як успіх, а й як обираність. І всі мріяли зробити кар'єру та збагатитися за будь-яку ціну. На жаль, очікування більшості громадян не справдилися

і в реальності бідність настає по всьому світу. Навіть для того, аби увійти у середні прошарки суспільства, треба неабияк «боротися за життя». Можна сказати, що суспільство стомилося, воно розчароване. І ось виникає нова філософія, яка дозволяє тлумачити будь-який спосіб життя людини як правильний і успішний. Однак від того, як ми формально сприйматимемо ті чи інші процеси, їх реальна соціальна сутність не зміниться. В умовах постмодерну розшарування суспільства на соціальні групи, поділ на багатих і бідних, на тих, хто може собі дозволити якісний відпочинок, освіти чи лікування, і тих, хто не може розв'язати навіть нагальних життєвих проблем, нікуди не щезає. Тому, з нашої точки зору, в умовах постмодерну формула «злидар = невдаха» стає більш завуальованою новими фреймами «живи як забажеш». Для підтвердження цієї думки достатньо провести навіть бліц-опитування, аби побачити, що, наприклад, двірника чи прибиральницю інші люди такими, які досягли індивідуального чи соціального успіху, не вважають. Тим не менш, суспільство стає більш толерантним до різних соціальних груп, до успіху і невдач інших, бо і самі у нових ринкових умовах досягли не дуже багато. Тож, в епоху постмодерну не зникають нерівність і соціальна стратифікація, а тому не зникає індивідуальний і соціальний успіх.

То як же стати успішним за таких умов? Зрозуміло, що існують два основні варіанти поведінки людини. Перший – це цілеспрямований вихід із зони комфорту, постійна, наполеглива праця і розвиток своїх внутрішньоособистісних якостей. А можна не піднімати планку індивідуальних досягнень або, навпаки, знизити її і сказати: «І так все добре», тим більш, що ідеологія постмодерну цьому сприяє. Фактично постмодернізм створює філософське підґрунтя для відчуття себе успішним для тих, кому не таланило в межах інших, наприклад, модерністських систем. Зважаючи на те що таких людей у кожній державі більшість, зазначена філософія досить швидко поширюється, знаходячи нових прихильників, тим паче, що є дуже вигідною для правлячих еліт по всьому світу, які не спроможні розв'язати соціальні, економічні та політичні проблеми своїх держав. Тому фрейм успіху людини, завуальовано запропонований постмодернізмом, влаштовує усіх, як еліту, так і пересічних громадян. Ні капіталізм, ні соціалізм не змогли зробити більшість людей багатими та щасливими. Але не тому, що люди перестали бажати багатства, влади чи слави, а тому, що не можуть досягти «американської», «української» чи якоїсь іншої мрії. А після «війни», тобто зтяжкого марафону громадян багатьох країн, спрямованого на досягнення індивідуального, більшою мірою фінансового успіху, мак-

симально хочеться «тиші», спокою та розваг. Люди втомилися від різного роду революцій та потрясінь, як політичних, так і економічних або ідеологічних. Тому, на наш погляд, індивідуальний успіх все більшою мірою переміщуватиметься у бік «тихого щастя», сім'ї та повсякденних турбот людини. В Україні цьому сприяє те, що на ментальному рівні для східної людини гроші фактично ніколи не були основною цінністю, яка свідчила про життєвий успіх людини, оскільки багатство у християнській культурі тлумачиться як випробування.

Крім того, внаслідок відсутності і більшості громадян індивідуального культурного імунітету і практики самостійного мислення фрейми ідеологічних і культурних переваг постмодерну активно нав'язуються масам за допомогою ЗМІ, діяльність яких перебуває під потужним пресом політичної та економічної еліти суспільства. Так, телебачення, програми і новини якого складаються більшою мірою із демонстрації аварій, злочинів та смертей людей, поступово формують у громадян стійкий фрейм «живий – і слава Богу!», а щоб не було зовсім сумно, після новин можна переглянути безліч розважальних шоу чи безкінечних серіалів.

Проблема ускладнюється тим, що громадяни пострадянських країн, у тому числі України, практично перестали читати книжки. У статті «Дочиталися до дірок» Х. Бердінських пише: «Україна стала європейським аутсайдером за кількістю людей, які читають книжки. У країні в силу відсутності моди на освіченість, старих бібліотек та високих цін зникла традиція читання, а значить, під загрозою вміння нації критично мислити і творчо обробляти інформацію» [8, с. 42]. Авторка також наводить дані дослідницької компанії GfK Ukraine, за оцінюванням якої для 73 % населення країни читання книжок не є сферою інтересів, а кожен четвертий українець не відкриває книжок взагалі. «Це тим більше вражає, – пише Бердінських, – що в період існування Радянського Союзу, за офіційними даними, регулярно присвячували вільний час книжкам більш ніж 90 % населення» [8, с. 43]. Те, що українці перестали читати, – дуже тривожна тенденція, бо людина, яка не читає книжок, не може самостійно і творчо мислити. Дослідження вчених, які аналізують вплив сучасних інформаційних технологій та мас-медіа на суспільство [9, 10], свідчать про те, що молоді українці у кращому разі проглядають інформацію, розміщену в Інтернеті, але це зовсім не те саме, що читати друковане слово. Діяльність же ЗМІ, і перш за все телебачення, не сприяє формуванню власної критичної позиції громадян України. «Масовізація смаків слухачів, читачів, глядачів означає усереднення нормативних очікувань, типів сприйняття й оцінювання

культурних зразків, помітне стирання різниці між оцінюваннями і реакціями освічених і неосвічених респондентів. У домашніх бібліотеках помітно скоротилася кількість книг, функція яких – забезпечувати відносно самостійними смисловими ресурсами професійних знань, загальних ідей, поведінкових зразків», – констатує Ю. І. Гіллер [11, с. 200]. Очевидно, що найближчим часом ситуація навряд чи зміниться, а отже, і освічених людей в країні ставатиме дедалі менше.

Що стосується постпостмодерну та його нових розумових та філософських настанов, які дістали назву синергетики, то у цій традиції мислення закладено значний інтеграційний потенціал. Синергетика наголошує на взаємозв'язку всіх культурних процесів, бо розвиток суспільства не є лінійно-еволюційним. Тлумачення ж успіху людини з точки зору постпостмодернізму передбачає можливість поєднання традиційного світосприйняття з сучасністю. Тому сьогодні необхідно розробляти нові стратегії щодо збереження традиційної ідентичності українського народу, а також підтримувати і розвивати універсальні елементи культури західних країн.

Висновки. Пропоновані постмодернізмом фрейми успіху людини, які дозволяють тлумачити будь-який спосіб життя як правильний і успішний, в цілому влаштовують українців. Але, на жаль, під впливом цих ідеологічних тенденцій, підкріплених активною діяльністю ЗМІ, у громадян України формується не стільки активна життєва позиція, спрямована на самореалізацію через досягнення успіху, скільки відчуття безнадійності та непотрібності щось змінювати у своєму житті.

Однак, незважаючи на певні негативні тенденції, трансформація соціальної та культурної сфер українського суспільства сформувала й певний потенціал, реалізація якого значною мірою залежить від особистісних здібностей людей втілювати наявні можливості в реальність. Тому для багатьох громадян зараз актуальною стає внутрішня трансформація для досягнення як індивідуального, так і соціального успіху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бейтсон Г. Шаги в направлении экологии разума / Г. Бейтсон ; пер. Д. Федотов. – М. : КомКнига 2010. – 248 с.
2. Костина А. В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А. В. Костина. – ЛКИ, 2011. – 352 с.
3. Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие. – 3-е изд., перераб. и доп. / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 2000. – 450 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

5. Белоус В. Г. Вольфила, или Кризис культуры в зеркале общественного самосознания / В. Г. Белоус. – М. : Мирь, 2007. – 432 с.
6. Бевзенко Л. Д. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Л. Д. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 34–51.
7. Ионин Л. Г. Основания социокультурного анализа : учеб. пособие / Л. Г. Ионин. – М. : Изд-во РГГУ, 1995. – 151 с.
8. Бердинских К. Дочитались до дыр / К. Бердинских // Корреспондент. – 2012. – № 12. – С. 42–43.
9. Демина М. Н. Изменения в когнитивных практиках индивидов под влиянием новых информационных технологий / М. Н. Демина // Социолог. исслед. СОЦИС. – 2010. – № 6 (314). – С. 87–92.
10. Чернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини / О. В. Чернецька. – К. : Освіта, 1999. – 351 с.
11. Гиллер Ю. И. Социология самостоятельной личности : монография / Ю. И. Гиллер. – М. : Академ. Проект : Гаудеамус, 2006. – 224 с.

ИЗМЕНЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ЛЮДЕЙ ОБ УСПЕХЕ КАК СЛЕДСТВИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Маркозова Е. А.

Проанализировано влияние привнесенной постмодернизмом культуры на формирование представлений людей об индивидуальном и социальном успехе. Рассмотрено позитивное и негативное влияние постмодернизма на схему сущности и путей достижения успеха человека. Доказано, что следствием предложенных постмодернизмом фреймов успеха стало формирование не активной жизненной позиции, а пассивности и желания подчиниться судьбе.

Ключевые слова: человек, общество, культура, успех, фрейм, постмодернизм.

CHANGING IDEAS PEOPLE OF SUCCESS AS A CONSEQUENCE IDEOLOGICAL INFLUENCE OF POSTMODERNISM

Markozova E. O.

The paper analyzes the impact of the introduced postmodern culture on the formation of people's ideas about the individual and social success. We consider the positive and negative impact of postmodernism on the essence of the scheme and how to be successful person. It is proved that the effect of the proposed post-modernism frames of success was the formation of an inactive position in life, and of passivity and willingness to submit to fate.

Key words: people, society, culture, luck, frame, post-modernism.

УДК 159.923

А. С. Дорошкевич, кандидат філософських наук, доцент

СТРАТЕГІЇ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ПОВСЯКДЕННОСТІ

Присвячено дослідженню практичних та теоретичних здобутків самопрезентації особистості в повсякденності. Визначено дві групи самопрезентації. У межах першої групи запропоновано вибрати в соціальному контексті образ самопрезентації та, використовуючи свій життєвий досвід, намагатися втілити. Другий спосіб вимагає організувати свою поведінку і, визначивши характерні риси успішної самопрезентації, створювати свою презентацію як суму обраних ознак.

Ключові слова: самопрезентація, стратегії самопрезентації, техніки самопрезентації.

Актуальність проблеми. Можна без перебільшення сказати, що ХХІ ст. розпочалось як століття самопрезентації. На сучасному етапі розвитку суспільства висувуються нові вимоги до кожного учасника ринкових відносин, крім необхідних для роботи ділових та особистісних якостей, знань, здібностей, вміння втілювати в життя свої цілі, розвивати власні компетенції і запам'ятовуватися, відіграватимуть далеко не останню роль (а можливо, навіть головну) для досягнення бажаного успіху. Самопрезентація є однією з фундаментальних соціальних потреб особистості мати «своє обличчя», запам'ятовуватися іншим. Її ефективність визначається створенням власного позитивного образу в повсякденному житті та досягненням успіху в будь-якій сфері практичної діяльності. Етимологію слова «самопрезентація» пов'язують з англійським словом «самоподавання», «самопред'явлення», представлення себе іншим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія наукового дослідження проблеми самопрезентації починається з 50-х рр. ХХ ст. Одним із засновників та автором найбільш глибокого розроблення проблеми вважають американського соціолога І. Гоффмана [3]. Його послідовниками стали М. Снайдер [10], А. Басс, С. Бріггс, Д. Майерс [6], які вважали самопрезентацію загальною особливістю соціальної поведінки. Б. Шленкер розглядав самопрезентацію як багатоцільову діяльність, котра часом не призначена для соціально схвалюваної ідентичності [12]. Е. Джонс, В. Бенойт, А. Шютц, С. Дж. Лі, Б. Квіглі створили класифікацію стратегій самопрезентації, і це стало поштовхом для розроблення методик виявлення тактик самопрезентації. Р. Аркін, П. Позенфельд, С. Ріордан, Ш. Тейлор, Л. Піпл, Д. Сірс докладно проаналізували стратегії, спрямовані на отримання соціального визнання [13].

До зазначеної проблеми виявили інтерес також російські та вітчизняні автори: В. Чікер, О. Пікулева, В. Панфьоров, В. Хороших, О. Бодальов, В. Куніцина, О. Сидоренко, Ю. Ємельянов, Ю. Крижанська, Є. Крилов, О. Михайлова, Є. Нікітін і Н. Харламенкова, І. Шевченка, І. Шкуратова та ін. [11].

Мета статті – визначити практичні та теоретичні здобутки дослідження самопрезентації особистості в повсякденності.

Виклад основного матеріалу. Усі теоретичні підходи до проблеми самопрезентації особистості прийнято розділяти на три групи. Перша група отримала назву мотиваційних теорій, у рамках яких звертається увага на внутрішні чинники і передбачається, що самопрезентація зумовлена мотивацією. Другу групу називають ситуативними, або факторіальними, теоріями. Предметом її дослідження є параметри конкретної ситуації, в якій діє людина. Вважається, що особистість схильна до впливу зовнішніх чинників. Третя група теорій являє собою синтез перших двох.

Автори мотиваційних теорій розкрили декілька потреб, які є засадою самопрезентації: потребу схвалення або прагнення уникнути несхвалення, мотив влади (І. Джонс та Т. Піттман), прагнення переваження над іншими (А. Адлер), прагнення відчувати свою ефективність (Дж. Уайт та Р. Де Чармз), потребу формувати в оточуючих шанобливе ставлення до себе (Р. Харре). Деякі дослідники постулюють існування специфічного мотиву – привертання уваги до себе, потребу вияву індивідуальності [1]. Самопрезентацію розглядають також як управління увагою. Управління сприйняттям партнера відбувається за допомогою привертання уваги до тих особливостей свого зовнішнього вигляду, своєї поведінки або уявлень про ситуацію, які «запускають» відповідні механізми соціального визнання.

Теорії, що апелюють до ситуативних чинників, зосереджуються на параметрах ситуації – ступінь знайомства з оточенням, тривалість спілкування, залежність від оточення, значущість ситуації для людини з точки зору її життєвого шляху. Найчастіше в таких роботах розглядаються штучно ізольовані, локальні закономірності, які в свою чергу потребують систематизації.

Вдалу класифікацію всіх теорій пропонує О. В. Михайлова [8], виділяючи декілька критеріїв. Перший критерій: усвідомленість – неусвідомленість процесу самопрезентації суб'єктом; другий: активність – пасивність суб'єкта; третій критерій розглядає цілі самопрезентації: навіщо (для усвідомленої самопрезентації), чому (для неусвідомленої); об'єктивні цілі самопрезентації (наприклад, «отримати роботу», «продати товар» і та ін.) – суб'єктивні («підтримати самооцінку», «отримати позитивні емоції»); четвертий: об'єктивні засоби самопрезентації (зовнішній вигляд, одяг тощо), суб'єктивні – (техніки спілкування); п'ятий: значуща аудиторія (той

або ті, на кого спрямована самопрезентація) за межами суб'єкта – усередині суб'єкта; шостий критерій стосується чинників, що детермінують процес самопрезентації: внутрішні (мотиваційні) – зовнішні (ситуативні); сьомий: полюс комунікатора – полюс реципієнта (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація основних теоретичних підходів до самопрезентації

Критерій	Процес		Полюс		Суб'єкт		Аудиторія		Мета		Засоби	
	Усвідомлений	Неусвідомлений	Комунікатор	Реципієнт	Активний	Пасивний	Поza межами суб'єкта	Всередині суб'єкта	Об'єктивна	Суб'єктивна	Об'єктивний	Суб'єктивний
Підхід	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
І. Гоффман		+	+	+		+	+		+			+
Дж. Тедеші, М. Рісс	+		+		+		+		+			+
Б. Шленкер, М. Вейголд	+ Знайома ситуація +	+ Незна- йома ситуа- ція +	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
М. Лірі, Р. Ковальські			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Д. Майерс		+	+		+			+		+		+
Г. Мід		+	+		+			+		+		+
Ч. Кулі		+	+		+			+		+		+
Р. Бауммайстер, А. Стейнхлбер		+	+		+		+	+		+		+
Ф. Хайдер, Л. Фестингер		+	+		+		+	+		+		+
Р. Аркін, А. Шутц	Набуваюча самопрезентація											
	+		+		+		+		+		+	+
Р. Вікланд	Захисна самопрезентація											
	+		+	+	+		+	+	+			+
Г. Глейтман	+		+	+		+		+		+		+
А. Фенігштейн, М. Шейер, А. Басс	Високе самопізнання											
	+		+	+		+	+	+	+	+		+
	Низьке самопізнання											
		+	+			+		+	+	+		+

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
М. Снайдер	Високосаморефлексуочі											
		+	+			+		+	+	+		+
	Низькосаморефлексуочі											
	+			+	+			+			+	+
І. Джонс, Т. Пігтман	+		+		+		+		+			+
Е. Л. Доценко	+		+		+		+		+			+
Г. В. Бороздіна	+		+		+		+		+		+	+
Ю. М. Жуков	+		+	+	+		+	+	+			+

Слід зазначити, що більшість напрацювань у межах проблеми самопрезентації є фрагментарними і не містять експериментальної частини. Не вдаючись у докладне аналізування зазначених робіт, хотілося б зупинитися на практичних здобутках досліджень, зокрема на стратегіях, техніках та прийомах самопрезентації, виокремлених різними авторами.

А. Шутц запропонував інтегративну класифікацію різних видів самопрезентації, різних форм виявів самопрезентаційної поведінки [13]. Її класифікація заснована на аналізуванні двох змінних:

1) провідних мотивів самопрезентації (прагненні «виглядати добре», тобто отримувати соціальне схвалення – прагнення «не виглядати погано» або уникати значущих втрат у соціальному схваленні);

2) активності чи пасивності самопрезентаційної поведінки.

У результаті було виділено чотири стилі самопрезентації: асертивний (*assertive*), агресивний (*offensive*), захисний (*protective*) та спрямований на виправдання (*defensive*) (рис. 1).

Рис. 1. Стилi самопрезентації за А. Шутцем

Асертивна самопрезентація передбачає активні, але не агресивні спроби сформувані сприятливе враження про себе. У процесі асертивної само-

презентації люди виявляють риси, бажані для них у даній ситуації. Вона включає стратегії самовисування, зразкової поведінки, а також демонстрацію сили і влади, стратегію ідентифікації зі специфічною групою. На відміну від стратегії залякування стратегія демонстрації сили не спрямована на формування страху, а повинна переконати цільову аудиторію в тому, що суб'єкт самопрезентації здатен виконати обіцянки і здійснити вимоги.

Агресивна самопрезентація характеризується значним рівнем активності порівняно з асертивною. Люди, які використовують агресивну самопрезентацію, прагнуть домінувати, для того аби виглядати вражаючі. Згідно з А. Шутцем засобами реалізації цього стилю самопрезентації є стратегія приниження опозиції, активне використання принижуючих оцінювань опонента і порівнянь; іронія, критичні оцінювання; стратегія «критики» і стратегія «обмеження теми дискусії», що припускає прагнення змінити тему обговорення.

Захисна самопрезентація включає «пасивне» прагнення уникати негативного враження. Люди, які використовують захисну самопрезентацію, часто уникають ситуацій, що їх бентежать, і в такий спосіб відмовляються від можливостей сформулювати сприятливе враження і посилити самооцінку. Уникнення публічної уваги, мінімальне саморозкриття, обережне самоописування, що відбиває прагнення не привертати уваги до своїх здібностей, мінімізація соціальних інтеракцій, прагнення зберігати мовчання, товариська, але пасивна взаємодія – така поведінка може бути класифікована як захисна самопрезентація.

У тих ситуаціях, коли дії людини або якої-небудь події сприяють формуванню небажаного, несприятливого образу, самопрезентація, спрямована на виправдання, може бути використана для пом'якшення негативних наслідків таких подій. Арсенал стратегій тут такий: стратегія заперечення («Нічого не сталося, нічого страшного не сталося»), стратегія переінакшення, яка передбачає згоду з тим, що основні події мали місце, і доводить, що вони не були оцінені негативно («Все було не так»), дисоціацію («Це не я»). Сюди ж можуть бути віднесені вибачення («Я не міг нічого зробити»), виправдання, що припускає визнання негативної події і твердження про те, що воно було неминуче або законно («Це було правильно», «Так треба було вчинити»), а також стратегія, що припускає взяття всієї відповідальності за негативні події, демонстрацію каяття.

І. Гоффман виокремлює два основні типи соціальної поведінки, що допомагають зберегти обличчя: коригуюча поведінка та підтримуюча поведінка [3]. Коригуюча взаємодія перетворює девіантну поведінку таким чином: робить прийнятними ті дії, які, якщо б їх не відкорегували, вважалися б

агресивними відносно співрозмовника, такими, що ображають його. Здобутки І. Гоффмана застосували в тому числі й до аналізування невербальної поведінки. Наприклад, Г. Крейдлін відзначає, що в рамках невербальної поведінки близькими до коригувальної є удавана поведінка, надмірна поведінка та незручна поведінка [4].

Удавана поведінка більшою мірою притаманна людям, що перебувають у ситуації неформальної взаємодії, і рідко зустрічається при формальному спілкуванні. Надмірної поведінки зазвичай дотримуються люди, які намагаються заспокоїти або припинити. Прикладом незручної поведінки є людина, яка намагається видавити із себе посмішку, коли, здавалося б, набагато більш доречним було вимовити на адресу іншої особи жорсткі слова докору або презирства.

Підтримуюча невербальна взаємодія передбачає демонстрацію уваги і поваги до партнера, допомогу в налагодженні діалогу. Прикладом підтримуючої взаємодії є акти вітання і прощання. Усі види вітань є свідченням присутності даної людини у сфері другої, мають значення «вираження бажання встановити контакт» або «пропозиція зав'язати деякі відносини чи брати участь у якійсь спільній діяльності», тобто передбачають спільність взаємодії. Невербальними засобами вираження значення «спільності» в мові тіла є: фронтальна орієнтація тіл, певні положення голови (голови співрозмовників повернені обличчям до обличчя), контакт очей, узгодженість поз і жести рук, взаємні торкання.

Тілесна та зорова поведінка людей, які встановлюють між собою контакт, також може синкретично виражати певний характер або якість зв'язку, що утворився. Відомо, наприклад, що зорова поведінка незнайомих людей, які йдуть по вулиці в зустрічному русі, підпорядковується, принаймні в європейській культурі, правилу, яке вперше сформулював І. Гоффман, – «громадянська неувага». Згідно з цим правилом дивитися на незнайому людину допустимо, тільки перебуваючи від неї на певній відстані. Зокрема, слід по можливості уникати контакту очей з незнайомою людиною на близькій дистанції, оскільки в протилежному разі є ризик того, що ваша зорова поведінка буде неправильно інтерпретована цією людиною, наприклад, оцінена як бажання знайомства або просто як настирливе, непристойне роздивляння.

І. Джонс та Т. Піттман під самопрезентацією розуміють поведінкову реалізацію прагнення влади в міжособистісних стосунках. Вони виділяють п'ять видів влади та пропонують відповідно п'ять стратегій її досягнення (табл. 2).

Стратегії самопрезентації за І. Джонсом та Т. Піттманом

Стратегія	Техніка	Мета
Намагання сподобатися (<i>ingratiating</i>)	Висловлювати згоду, лестити, висловлювати прихильність	Здаватися привабливим (<i>влада чарівності</i>)
Самопросування, смаореклама (<i>self-promotion</i>)	Хвалитися, демонструвати знання, демонструвати вміння	Здаватися компетентним (<i>влада експерта</i>)
Залякування (<i>intimidation</i>)	Висувати вимоги, загрожувати неприємностями	Здаватися небезпечним (<i>влада страху</i>)
Пояснення прикладом (<i>exemplification</i>)	Хвалитися, демонструвати свої достойнства	Здаватися гідним наслідування (<i>влада наставника</i>)
Благання (<i>supplication</i>)	Благати, демонструвати слабкість і залежність	Здаватися слабким (<i>влада співчуття</i>)

Намагання сподобатися – це спроба представити себе привабливим в очах інших. На думку зазначених авторів, той, хто намагається сподобатися, повинен приховувати реальну мету своєї активності, або він досягне зворотного ефекту. Виділяють декілька основних способів, якими людина може намагатися досягти мети виглядати бажаним для інших:

- 1) просто погоджуватися з тим, що думає і стверджує об'єкт;
- 2) похвалити чесноти та особу об'єкта;
- 3) висловлювати прихильність людині, якій необхідно сподобатися.

Але, як відзначають І. Джонс та Т. Піттман, ці стратегії вимагають тонкої роботи: якщо їх використовувати необережно, вони видають наміри суб'єкта; крім того, вони можуть викликати додаткові проблеми. Об'єкта, якому необхідно сподобатися, обдурити легше, ніж спостерігачів, оскільки люди, зазвичай, позитивно ставляться до себе та своїх суджень. Люди вірять, що їх думки є вірними, вони не дуже підозрілі до тих, хто згоден з ними, але це не стосується до сторонніх спостерігачів, які мають власні судження. Тому людина, що прагне сподобатися, може підвищувати свою позицію в очах об'єкта і в той самий час знижувати свої позиції в очах спостерігачів.

Самопросування (*self-promotion*) є стратегією самопрезентації, дещо схожою на попередню. Але якщо старання сподобатися – спроба вигляда-

ти привабливим, то людина, яка просуває себе, намагається виглядати компетентною. Самопросування має на меті отримання поваги з боку інших людей. Найбільш ефективний спосіб самопросування – демонстрація своїх знань та умінь.

Третя стратегія (отримання влади), за І. Джонсом і Т. Піттманом, – це залякування (*intimidation*). Людина, яка залякує, повина переконати об'єкт у тому, що вона потенційно небезпечна, тобто може і буде причиною неприємностей, якщо об'єкт відмовиться робити те, що від нього вимагають. Це також небезпечна стратегія. По-перше, той, хто залякує, може виглядати брутальним; по-друге, людям не подобаються ті, хто їх залякує, і вони спілкуються з ними, лише маючи на те серйозні причини.

Четверта стратегія досягнення міжособистісного впливу – пояснення прикладом (*exemplification*). Це також у певному сенсі самопросування. Але, якщо той, хто просуває себе, демонструє компетентність, то той, хто пояснює прикладом, демонструє значущість своєї особистості. Ця стратегія також є небезпечною, оскільки об'єкт може виявити, що той, хто пояснює прикладом, насправді не є тим, ким намагається себе продемонструвати.

П'ята стратегія – благання (*supplication*), демонстрація слабкості і залежності. Благання, на думку авторів, є дієвою стратегією, тому що в західній культурі широко поширена норма піклування про нужденних людей. Але благання також не завжди гарантує успіху, оскільки слабкість не завжди привабливою. Люди з низькою самооцінкою можуть використовувати цю стратегію, аби захистити себе від поразок.

Р. Чалдіні запропонував дві непрямі техніки управління враженням. Перша техніка – насолоджуватися віддзеркаленою славою (*basking in reflected glory*). Сутність її полягає у використанні чужого успіху в цілях своєї самопрезентації. При цьому необхідно пропрацювати два моменти: по-перше, правильно обрати об'єкт, популярність якого може вплинути на значущу аудиторію; по-друге, правильно позначити своє ставлення до даного об'єкта. Для цього, на думку Р. Чалдіні, слід використовувати не пряме декларування, а непрямі вказівки, наприклад, знаки соціальної символіки. Друга техніка – шкодити (*blasting*). Вона полягає в умисному перебільшенні недоліків чогось або когось з метою підвищення власного статусу в очах оточуючих. Незважаючи на те що це небезпечна техніка, як показали експерименти, вона досить часто використовується.

На думку російської дослідниці Г. Бороздіної, успішність стратегій самопрезентації полягає у мистецтві цілеспрямованого притягнення уваги реципієнта до тем (умисно створених), особливостей свого зовнішнього вигляду, які запускають механізми соціального сприйняття партнера. Існують декілька технік, які використовуються для досягнення цієї мети.

1. Самоподавання переваги – виділення, акцентування зовнішніх ознак переваги в одязі, манері мовлення, поведінці.

2. Самоподавання привабливості – робота, витрачена на приведення одягу у відповідність із зовнішніми даними.

3. Самоподавання відносин – демонстрація партнеру свого ставлення до нього вербальними і невербальними засобами.

4. Самоподавання стану і причин поведінки – притягнення уваги до тієї причини власних дій, яка здається суб'єкту найбільш прийнятною.

Висновки. Огляд наведених стратегій, технік самопрезентації дозволяє констатувати, що в цілому запропоновані рекомендації з формування враження можна розділити на дві групи. В межах першої групи рекомендацій комунікатору пропонується обрати в соціальному контексті образ самопрезентації та, використовуючи свій життєвий досвід, намагатися його втілити. До цієї групи належать стратегії самопрезентації І. Джонса та Т. Пітман, Р. Чалдіні. Другий спосіб організувати свою поведінку – визначити характерні риси (ознаки) успішної самопрезентації і створити свою презентацію як суму обраних ознак. До цієї групи належать техніки самоподавання Г. В. Бороздіної, кожна з технік вимагає виділення певних ознак і привнесення їх у свою зовнішність або поведінку, аби привернути увагу реципієнта саме до них. Ознаки привабливості відпрацьовуються та привносяться в поведінку, створюючи власну техніку, яка є способом управління враженням про себе.

Як практичні, так і теоретичні здобутки дослідження самопрезентації особистості в повсякденності проводяться в межах різних наук, і сучасні автори намагаються використовувати їх для аналізування сьогоденних реалій. Наприклад, уже з'явилися як зарубіжні, так і вітчизняні розробки щодо вивчення стратегій самопрезентації у просторі соціальних мереж. Отже, проблематика не втрачає своєї актуальності, і науковці можуть розраховувати на нові відкриття в її межах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Комплекс неполноценности и комплекс превосходства / А. Адлер. – К. : Наука жить, 1997. – 288 с.
2. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. – М., 1995. – 347 с.
3. Гоффман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гоффман. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2000. – 124 с.
4. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика. Язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин. – М. : Новое лит. обозрение, 2004. – 581 с.
5. Куницына В. Н. Межличностное общение / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – СПб., 2001. – 544 с.

6. Майерс Д. Дж. Социальная психология / Дэвид Дж. Майерс ; пер. З. Замчук. – СПб. : Питер, 2013. – 800 с
7. Маслач К. Практикум по социальной психологии / К. Маслач. – СПб. : Питер, 2001. – 528 с.
8. Михайлова Е. В. Самопрезентация. Теории, исследования, тренинг / Е. В. Михайлова. – М. : Речь, 2007. – 224 с. – (Сер. «Психологический практикум»).
9. Пикулева О. А. Самопрезентация личности в процессе социального взаимодействия / О. А. Пикулева // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 6. – 2005. – Вып. 1. – С. 85–91.
10. Снайдер М. Когда вера создает реальность: самоподтверждающееся влияние первых впечатлений на социальное взаимодействие / М. Снайдер // Пайнс Э. Практикум по социальной психологии / Э. Пайнс, К. Маслач. – СПб. : Питер, 2001. – 528 с.
11. Чикер В. А. Психологическая диагностика организации и персонала / В. А. Чикер. – СПб., 2003. – 176 с.
12. Шленкер Б. Межличностные процессы, включающие регуляцию и контроль впечатления / Б. Шленкер // Реферат журн. – 1994. – № 12. – С. 20–23.
13. Schutz A. Assertive, offensive, protective, and defensive styles of self-presentation: A taxonomy / A. Schutz // Journ. of Psychology. – 1998. – Vol. 132, № 6. – P. 611–628.

СТРАТЕГИИ САМОПРЕЗЕНТАЦИИ ЛИЧНОСТИ В ПОВСЕДНЕВНОСТИ

Дорошкевич А. С.

Посвящено исследованию практических и теоретических достижений самопрезентации личности в повседневности. Определены две группы самопрезентации. В пределах первой группы предложено выбрать в социальном контексте образ самопрезентации и, используя свой жизненный опыт, попытаться его воплотить. Второй способ требует организовать свое поведение, определив характерные черты успешной самопрезентации, создавать свою презентацию как сумму выбранных признаков.

Ключевые слова: самопрезентация, стратегии самопрезентации, техники самопрезентации.

STRATEGIES OF SELF-PERSON IN EVERYDAY

Doroshkevich A. S.

The article investigates the practical and theoretical achievements of self-identity in everyday life. Identified two groups of self-presentation, within the first group are asked to select an image in the social context of self, using his experience to try to implement it, the second method requires to organize their behavior by defining the characteristics of a successful self-presentation, create your presentation as the sum of the selected features.

Key words: self-presentation, self-presentation strategies, techniques of self-presentation.

УДК 304.4

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ВПЛИВУ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОВЕДІНКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Визначено вплив економічних чинників на корупціогенність державної служби. Керуючись цим, авторка намагалася вирішити завдання, які полягали в аналізуванні моделей співвідношення «зарплата – корупція», розроблених в економічній науці та при аналізуванні соціологічних даних щодо мотивації праці в державній службі.

Ключові слова: *корупція, «справедлива заробітна плата».*

Актуальність проблеми. Дані соціологічних досліджень, проведених в Україні за останні роки, підтверджують тезу про традиційність корупційної поведінки в державній службі. За результатами аналізування даних Порогової програми «Виклики тисячоліття» (2007–2009), практично кожен п'ятий контакт з посадовцем передбачає вимагання хабара¹; 41 % респондентів вважають, що саме можливість отримання неофіційних прибутків є для них привабливою перевагою певної посади, а 21 % держслужбовців зазначили, що посади, які дають можливість отримувати неофіційні доходи чи подарунки, купуються².

З огляду на це центральною проблемою, що постає перед дослідниками феномена корупційної поведінки, є відповідь на запитання: чи здатна «висока» заробітна плата в державному секторі запобігати (тією чи іншою мірою) корупції?

Сьогодні існують два напрямки в оцінюванні доцільності підвищення заробітних плат чиновникам як чинника протидії корупції. З одного боку, хабарництво вважається засобом виживання в ситуації, коли заробітна плата є мізерною. Так, значна кількість державних службовців-фахівців, що працюють на регіональному рівні, отримує заробітну плату на рівні мінімальної заробітної плати. З другого боку, корупція є системною серед тих чиновників, чий заробітні плати є високими: судді, міністри, народні депутати тощо. При цьому, за даними експертних опитувань, корупційний дохід депутата ключового комітету може в 15–20 разів перевершувати його офіційний дохід.

¹ Стан корупції в Україні: порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007–2009 для Порогової програми для України Корпорації «Виклики тисячоліття».

² Загальноукраїнське опитування в межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні».

Метою статті є визначення впливу економічних чинників на корупційно-генність державної служби. Керуючись цією метою, авторка намагалася вирішити завдання, що полягали в аналізованні моделей співвідношення «зарплата – корупція», які розроблені в економічній науці та при вивченні соціологічних даних, щодо мотивації праці в державній службі¹.

Виклад основного матеріалу. У сучасній економічній літературі розглядаються принаймні три основні підходи до оцінювання впливу заробітної плати на ефективність поведінки чиновника: 1) максимізація індивідуальної функції корисності, що прирівнює рівень зусиль та його оплату; 2) поняття «справедливої» зарплати² з точки зору індивідуальних або колективних норм; 3) порівняння даної та альтернативної зарплати, наприклад, в іншому секторі. Подібні концепції розглянуто Дж. Акерлофо, Ж. Йеллен, К. Шапиро і Дж. Стиглицем у 1982–1984 рр. [1]. Однією з центральних робіт, у якій розглядаються проблеми співвідношення заробітної плати державних службовців і корупції, є робота Ван Рійкехема та Відер (1997) [2].

Більшість дослідників проблеми «зарплата – корупція» погоджуються з тим, що адекватна винагорода здатна забезпечити чесність. Однак питання про оптимальність державних виплат або їх ефективність з точки зору витрат і досі не було вирішене, і в низці нещодавно опублікованих робіт висувається припущення про те, що забезпечення чесності державних службовців може виявитися непомірно дорогим.

У моделях максимізації індивідуальної функції корисності, заснованих на роботі Беккера і Стиглера, передбачається, що державні службовці максимізують очікуваний дохід (*self-interested behavior*). В умовах, коли рівень хабарів є значним або ймовірність виявлення і застосування санкцій є незначною, з цих моделей випливає, що заробітна плата, яка б усунула корупцію, повинна бути досить високою. Отже, з точки зору витрат для уряду ефективніше виплачувати «капітуляційну заробітну плату» (заробітну плату, меншу резервного рівня, привабливого тільки для нечесних), ніж підвищувати її до високого рівня, необхідного для запобігання корупції. Більш того, санкції завжди можуть бути встановлені на досить високому рівні, і тому немає необхідності у збільшенні заробітної плати [3].

¹ Дані, що становлять емпіричну базу дослідження, були отримані під час загальноукраїнського опитування в межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні», яке проводилося з 1 червня по 1 липня 2010 р. у 15 областях України (N = 2027 респондентів); опитування держслужбовців усіх рангів та регіонів (N = 292 респонденти); 5 фокус-груп.

² «Справедливу» заробітну плату можна визначити різними способами: через заробітну плату колег усередині або поза місця роботи індивіда; суспільні очікування; рівноважну заробітну плату; рівень прожиткового мінімуму; статус держслужбовця тощо.

У роботі Ван Рійкехема і Відер «Спокуса корупцією: чи є низька заробітна плата державних службовців причиною корупції?» розглянуто, яким чином концепція «справедливості» (значення політики заробітної плати) впливає на поведінку державних службовців та населення в цілому [2].

По-перше, поведінка державних службовців може характеризуватися скоріше «задоволенням» переваг, ніж їх «максимізацією», і, отже, вони будуть корумпованими настільки, наскільки це необхідно для досягнення «справедливого» доходу. Іншими словами, державні чиновники можуть легко відмовлятися від корупційних можливостей, маючи відповідну заробітну плату. Цей погляд на проблему корупції поділяє Пітер Лі, який зазначає: «Проблема полягає не у тому, аби платити досить високу зарплату для запобігання корупції, а у тому, аби не платити таку низьку зарплату, яка підштовхнула б до корупції працівника, що прагне забезпечити собі звичний рівень споживання»[2]. Тімоті Беслі та Джон Макларен називають тривалі низькі прибутки «режимом капітуляції зарплат», який приваблює тих, «хто схильний отримувати низьку платню тому, що робота дає нагоду здирати з клієнтів неофіційну платню». Тоді лише корупціонери бажатимуть влаштовуватися податковими інспекторами. У такому разі зростання платні не змінить їхньої поведінки. Так, дослідження МВФ 1997 р. показало, що збільшення чиновницьких зарплат без заміни персоналу фактично не знижувало рівня корупції [4, с. 242].

По-друге, заробітна плата може впливати на інтенсивність, з якою суспільство бореться з корупцією. Танзі, наприклад, зазначає, що «нереалістично низька заробітна плата завжди стимулює корупцію і з часом призводить до того, що в суспільстві починають дивитися на неї крізь пальці». Подібним чином уряд може «дозволяти» корупцію, що добре ілюструється знаменитою промовою Мобуту (Mobutu), в якій він попросив державних службовців «красти небагато» (*«Якщо ви хочете красти, то крадіть децю розумніше, тонше. Тільки в тому разі, якщо ви украдете настільки багато, аби розбагатіти відразу, вас піймають»*, промова в Кіншасі 20 травня 1976 р.). Якщо низька заробітна плата державних службовців призводить до того, що суспільство (включаючи державну владу, або більш вузько, судову владу) потурає корупції, то в сукупності з нерішучістю правоохоронних органів це призводить до зниження ймовірності виявлення і покарання корупціонерів, а отже, і до збільшення рівня корупції в країні.

Цікаво відзначити, що суворі санкції також не завжди можуть бути ефективним заходом боротьби з корупцією, оскільки якщо суспільство не засуджує державних службовців, то покарання видається «несправедливим». «У більшості випадків суспільство відчувало б себе ніяково, караючи окре-

мих індивідів, обраних майже випадковим чином, коли більшість інших членів суспільства вчиняють ті самі правопорушення» [2].

Ми намагалися дослідити ставлення українського суспільства до справедливості зарплат у державній службі і виявили такі закономірності, порівнюючи оцінювання населення і держслужбовців щодо ефективності окремих антикорупційних заходів. Лише 32 %¹ громадян вважають підвищення заробітних плат держслужбовців ефективним антикорупційним засобом на відміну від 64 % держслужбовців, тобто у масовій свідомості є дві важливі домінанти оцінювань: а) державні службовці не асоціюються з категоріями, що потребують поліпшення соціального становища; б) витоки корупції вбачаються не в несправедливій оплаті праці, а в безкарності та втраті чиновниками «моральних принципів».

Надійні дослідження про зв'язок між заробітною платою і корупцією, що відображають міркування справедливості, невідомі. Однак існують дані про подібний зв'язок між заробітною платою і зусиллями, докладеними до роботи. Фейр та інші дослідники наводять експериментальні дані, які свідчать про те, що заробітна плата стимулює трудові зусилля навіть за відсутності штрафів за ухиляння. Фейр та Тайран проінтерпретували це в термінах «взаємності», що відбиває бажання частини працюючих покарати роботодавців, які їм мало платять. Експеримент із «втраченим листом» дає можливість припустити, що більша частина населення може бути чесною у тому сенсі, що може залишити можливість крадіжки невикористаною. Все це свідчить про те, що принаймні якась частина державних службовців здатна ігнорувати можливості вчинення корупційних дій, вважаючи, що роботодавці обходяться з ними справедливо.

Формально гіпотеза «справедлива заробітна плата – зусилля» моделюється таким чином: *«рівень докладених зусиль є функцією від зіставлення фактичного доходу до «справедливої» заробітної плати, або від зіставлення суми заробітної плати, що виплачується роботодавцем, і нематеріальної винагороди до «справедливої» заробітної плати.* Згідно з такою гіпотезою працівники вимірюють зусилля або фактичну заробітну плату (наприклад, за допомогою негрошової винагороди за роботу), якщо існує різниця між заробітною платою і «справедливою» заробітною платою. «Справедливу» заробітну плату можна визначити різними способами: через заробітну плату колег усередині або поза місцем роботи індивіда; суспільні очікування; рівноважну заробітну плату; рівень прожиткового мінімуму; статус держслужбовця тощо; порівняння даної та альтернативної зарплати, наприклад, в іншому секторі.

¹ Загальноукраїнське опитування в межах міжнародного проекту «Боротьба з корупцією в Україні».

Як бачимо, на сьогодні не існує однозначної відповіді на запитання: чи впливає збільшення заробітної плати на зменшення випадків корупційної поведінки? Скоріше за все на це запитання не можна дати однозначної відповіді. Зміни заробітної плати (відносної) викликають зміни безлічі інших чинників. Отже, можна запропонувати низку причин, що пояснюють зв'язок між заробітною платою державних службовців та їх корумпованістю. У першому наближенні можна виділити декілька способів пояснення. По-перше, чим вище відносна заробітна плата в державному секторі, тим більше втрати чиновника у разі викриття факту вчинення корупційного правопорушення. Зазвичай чиновників, притягнутих до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення, звільняють з державної служби, і вони змушені шукати роботу в приватному секторі. По-друге, низька заробітна плата в державному секторі приваблює тільки некомпетентних або нечесних претендентів і, як наслідок, отримуємо неефективний і непрозорий корумпований адміністративний апарат. По-третє, у разі, коли державна посада оплачується гірше, ніж аналогічна посада в приватному секторі, моральні витрати корупції знижуються. Низькооплачувані державні службовці можуть вважати хабарництво менш ганебним, ніж чиновники, які отримують справедливую заробітну плату.

У роботі К. Аббінка «Справедлива заробітна плата та моральні витрати корупції» аналізується головним чином останній аспект – вплив справедливого розподілу доходу на корумпованість державних службовців. Зміни розподілу доходу між державними чиновниками і приватним сектором безпосередньо та непрямо впливають на моральні витрати корупції.

Ситуація в Україні є класичною ілюстрацією негативних наслідків того, що в приватному секторі фахівці тієї самої кваліфікації отримують в рази вищу заробітну плату¹. Якими є наслідки цієї «несправедливості»? Аббінк виділяє такі два види впливу. *Безпосередній вплив* – додатковий дохід, який чиновники отримують від хабарництва. Цей ефект може або зменшувати асиметрію доходів, або індукувати ще більшу несправедливість залежно від того, вище чи нижче заробітна плата державних чиновників порівняно з приватним сектором. *Непрямий вплив* пов'язаний з негативними зовнішніми наслідками корупції, котрі, як правило, поширюються на все населення в цілому. У цьому разі всі платники податків страждають від корупції. За інших рівних умов збільшення заробітної плати державних службовців збільшує моральні витрати корупції, оскільки ті, хто страждають від їх злочинної поведінки, стають біднішими порівняно з ними самими.

¹ За даними Держкомстату України, середня номінальна заробітна плата у сфері фінансової діяльності є практично вдвічі вищою, ніж у сфері державного управління (4179 грн проти 2252 грн), не враховуючи той факт, що в Україні до 70 % заробітних плат у приватному секторі виплачуються в конвертах.

Ван Рійкехем та Відер досліджували проблеми викорінення корупції в тому разі, коли заробітна плата в державному секторі дорівнює або навіть вище тієї заробітної плати, яку чиновники вважають «справедливою». Оскільки немає спостережень про високу заробітну плату державних службовців, вони змушені були робити висновки на основі гіпотетичної екстраполяції, доводячи гіпотезу «справедливої заробітної плати» в лабораторних умовах. Експериментальні результати підтвердили висновки Ван Рійкехема та Відера про те, що від збільшення заробітної плати в державному секторі не слід очікувати зниження рівня корупції з міркувань справедливості.

У межах проведеного соціологічного дослідження індикатором «достатньої» заробітної плати чиновників були показники розподілу відповідей держслужбовців на запитання «При якому рівні зарплат чиновники перестануть брати хабарі?». Непрямо це запитання вказує також на реальні доходи переважної кількості респондентів, які складаються, крім офіційної зарплати, з неофіційних, зокрема корупційних, прибутків. При оцінюванні респондентами величини справедливого грошового утримання в двох варіантах: без скасування негрошових компенсацій та їх скасуванням з'ясовується, що в першому випадку вважається справедливим збільшення в 3–3,5 разу, а в другому – у 4–5 разів.

Розглянуті підходи до дослідження взаємозв'язку між зарплатою і корупцією теоретично демонструють один і той самий висновок – корупція має тенденцію зменшуватися при підвищенні заробітної плати службовців. Тим не менш експериментальні дослідження говорять, що цей взаємозв'язок порівняно слабкий і знаходиться в межах модельних уявлень (і тієї й іншої моделі – «максимального доходу» та «справедливого доходу»). Цьому можна знайти пояснення.

Висновки. Донедавна попри брак чіткого причинного-наслідкового зв'язку між неадекватністю заробітної плати та використанням робочого місця для отримання протизаконних доходів українська влада розглядала низькі заробітні плати як один з імовірних чинників, що призводить до корупції у державному секторі, і, отже, спеціально включала заходи з підвищення рівня заробітної плати як складові національних антикорупційних стратегій (Концепції боротьби з корупцією на 1998–2005 роки і Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» 2006 року).

Аналогічний підхід було запропоновано також у новій Національній антикорупційній стратегії, що діє з осені 2011 р. У ній визнано зв'язок між невідповідністю рівня оплати праці осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, обсягу їх повноважень та недостатнього рівня доброчесності таких осіб з поширенням корупції в державі. У сфері забезпечення доброчесності на державній службі та службі

в органах місцевого самоврядування Національна антикорупційна стратегія 2011 р. передбачає серед іншого оптимізацію співвідношення рівня базової заробітної плати (посадового окладу) залежно від складності роботи і рівня відповідальності за конкретною посадою та додаткової заробітної плати (премій, надбавок), яка встановлюватиметься за результатами оцінювання діяльності на розсуд керівництва. На думку більшості дослідників, підвищення заробітної плати посадових осіб не може розглядатися як самодостатній захід з подолання корупції та підвищення ефективності управління. Ця умова, безперечно, необхідна, однак явно недостатня.

Для того аби забезпечити досить жорсткий зв'язок між підвищенням зарплати і скороченням корупції, необхідно в першу чергу підвищити ймовірність покарання і ввести істотне та відносно недороге для держави покарання – штрафи, позбавлення пенсії і под. Крім того, в рамках «гіпотези про справедливу зарплату» необхідно розробити спеціальні заходи, які могли б блокувати «громадську думку», за якою корупція в умовах низької зарплати є справедливою реакцією бюрократів на несправедливість з боку держави, оскільки «така несправедливість» може посилювати відмінність між реальною та справедливою зарплатою.

Таким чином, і теоретичні, і експериментальні роботи підтверджують висловлювану експертами з боротьби з корупцією думку про те, що збільшення зарплати може і не мати істотного впливу на скорочення корупції, хоча низькі зарплати, як правило, супроводжуються значною корупційною активністю. Тільки поєднання збільшення зарплати (або відносного збільшення зарплати) з комплексом інших заходів, включаючи репресії за корупційну активність, зміна поняття справедливої і несправедливої зарплати в очах суспільства, введення систем соціальних гарантій як доповнення до зарплати тощо можуть зіграти істотну роль у скороченні корупції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипина О. Н. Асимметрия информации / О. Н. Антипина // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6, Экономика. – 2003. – № 3. – С. 71–87.
2. Сагаров Г. А. Заработная плата и коррупция: как платит российским чиновникам: аналитический доклад / Г. А. Сагаров, М. И. Левин, К. И. Головошинский, В. Л. Римский. – М. : Фонд ИНДЕМ, 2002. – 109 с.
3. Беккер Г. С. Человеческое поведение. Экономический поход / Г. С. Беккер // Беккер Г. С. Избранные труды по экономической теории: пер. с англ. / Г. С. Беккер; сост., науч. ред. послесловия Р. И. Капелюшников ; предисл. М. И. Левин. – М. : ГУВШЭ, 2003. – 672 с.
4. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі : пер. з англ. / Вільям Мілер, Осє Гределанд, Тетяна Кошечкіна ; пер. Дмитро Складенко. – К. : К. І. С., 2004. – 308 с.

**ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ ВЛИЯНИЯ
ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПОВЕДЕНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ:
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Волянская Е. В.

Определено влияние экономических факторов на коррупциогенность государственной службы. Руководствуясь этим, автор попыталась решить задачи, которые заключались в анализе моделей соотношения «зарплата – коррупция», разработанных в экономической науке и при анализе социологических данных по мотивации труда в государственной службе.

Ключевые слова: коррупция, «справедливая» заработная плата.

**BASIC APPROACHES TO EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS
OF SALARY CONDUCT FOR CIVIL SERVANTS:
A SOCIOLOGICAL ANALYSIS**

Volyanskaya O. V.

The purpose of the article is to determine the impact of economic factors on corruptogenity public service. Following this aim, we have tried to solve the problem, which consisted in the analysis of models of the relationship between «wage-corruption» that developed in economics and analysis of sociological data on work motivation in the public service.

Key words: corruption, «fair» salary.

УДК 316.334.4:346.91 (477.63)

І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук

**ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ГРОМАДЯН ЯКІСТЮ
ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАННЯ У ГОСПОДАРЬКОМУ СУДІ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Розглянуто методологічні аспекти оцінювання якості роботи суду громадянами. Значну увагу приділено методу карток громадянського звітування в дослідженні якості роботи суду через думку громадян – учасників судового розгляду. Запропоновано критерії та показники якості роботи суду. Стаття базується на матеріалах пілотного дослідження в Господарському суді Дніпропетровської області.

Ключові слова: метод карток громадянського звітування, якість роботи суду, критерії та показники якості роботи суду.

Актуальність проблеми. Становлення демократії в Україні неможливе без удосконалення судової системи. Знання та розуміння реальної ситуації в судах, стану відносин судової системи та суспільства сприяють поліпшенню ефективності судочинства, зміцненню довіри до суду в українському суспільстві. На сьогодні основним джерелом інформації про стан та функціонування судових органів виступають внутрішні показники діяльності суду, офіційна статистика. Але при цьому існує ризик однобічного погляду на ситуацію та неврахування зовнішнього оцінювання, тобто думки громади, суспільства.

У зв'язку з цим останнім часом все більше поширюються опитування громадської думки щодо уявлень про судову систему. Зазвичай такі опитування охоплюють сукупність населення, яка не завжди є компетентною з досліджуваних проблем. Тому важливим стають пошук та використання методологій, які дозволяють визначити якість діяльності суду особами, які безпосередньо звертаються до нього за захистом своїх прав і свобод.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблему якості в оцінюванні роботи суду вітчизняні науковці майже не вивчають. Свою увагу в основному вони зосереджують на проблемах ефективності [1], у той час як у дослідженнях західних учених вона є однією з ключових, що зумовлено практичними проблемами сучасного етапу реформування судових органів [2].

Мета статті – показати ефективність (дієвість) застосування методу карток громадянського звітування в оцінюванні якості роботи суду.

Виклад основного матеріалу. Якість роботи суду можна визначити як ступінь відповідності суду певним встановленим стандартам продуктивності, ефективності та якості. Основою таких стандартів є суспільні очікування щодо якості судових послуг (наприклад, повноти інформації, зручності та комфортності судових приміщень та ін.), а також встановлені законом нормативи роботи суду (наприклад, тривалість судових проваджень тощо).

Для отримання цілісного уявлення про стан справ у суді важливим стає використання методологій, які дозволяють визначати якість діяльності суду не тільки на основі об'єктивної інформації (наприклад, судової статистики), а й через показники суб'єктивних оцінювань судового розгляду особами, які є його безпосередніми учасниками. Метод карток громадянського звітування виступає саме таким інструментом. Крім того, він фактично є формою громадського моніторингу за якістю функціонування судової системи.

Сутність зазначеної методології полягає у використанні системи критеріїв (стандартів якості) та показників, емпіричних вимірів, які розкривають міру наближення практики конкретного суду до певних стандартів якості, що в сукупності дають уявлення про те, яким має бути досконалий суд, тобто

суд, у якому повною мірою реалізовано базові правові цінності демократичного суспільства [3, с. 301].

Критерії оцінювання (виміри якості) відображають стандарти якості у діяльності суду, змістом яких є суспільні очікування щодо судової діяльності в демократичному суспільстві. У кожній країні стандарти розробляються з урахуванням її специфіки. Однак вони не можуть суперечити фундаментальним правам людини на справедливий суд, принципам демократичного управління, загальним етичним стандартам суддівської професії тощо. Такі базові положення містяться в міжнародно-правових документах, конституціях та національному законодавстві.

Показники (індикатори) оцінювання діяльності суду конкретизують стандарт, роблять можливими його вимір і визначення виявів та проблемних питань щодо реалізації.

Ефективність та корисність методу карток громадянського звітування підтверджено під час першого етапу опитувань в українських судах, що здійснювався у 2008–2009 рр. громадськими організаціями за сприяння Проекту USAID «Україна: верховенство права». Методологію вдосконалено під час реалізації другого етапу в 2009–2010 рр. та третього етапу в 2010–2011 рр.

У дослідженні 2012 р. при оцінюванні рівня задоволеності роботою суду його відвідувачі використовували такі критерії та показники:

- фізична доступність суду (наскільки легко вперше знайти будівлю суду, наскільки зручно діставатися до будівлі суду громадським транспортом, урахування потреб громадян з обмеженими можливостями щодо безперешкодного потрапляння до суду і користування його послугами тощо);
- зручність та комфортність перебування в суді (достатня кількість зручних місць для очікування, оформлення документів; чистота та прибраність приміщень, достатність освітлення тощо);
- повнота та ясність інформації (зручність розташування інформаційних стендів, достатність наявної в суді інформації щодо розташування кабінетів та залів, зразків документів, наявність необхідної інформації на сторінці суду в Інтернеті);
- дотримання строків судового розгляду (вчасність розпочатого засідання у справі, своєчасне отримання повісток та повідомлень про розгляд справи, обґрунтованість затримки/перенесення слухання у розгляді справи та ін.);
- сприйняття роботи працівників апарату суду (якість роботи працівників апарату суду під час оформлення документів, професіоналізм, знання своєї справи, виявлення працівниками апарату суду таких рис у спілкуванні: доброзичливість та повага, бажання допомогти тощо);
- сприйняття роботи судді (коректність та ввічливість у ставленні судді до учасників судового процесу, ступінь підготовленості судді до розгляду

конкретної справи, дотримання суддею процедури судового розгляду справи, незалежність та неупередженість роботи судді).

У червні – липні 2012 р. громадською організацією «Інститут прикладних гуманітарних досліджень» за підтримки Проекту USAID «Україна: верховенство права» було опитано 120 респондентів – відвідувачів Господарського суду Дніпропетровської області. Опитування здійснювалось у м. Дніпропетровськ безпосередньо в приміщенні суду шляхом індивідуального особистого інтерв'ю за випадковою вибіркою. Серед найбільш важливих соціально-демографічних та процесуальних характеристик учасників судового розгляду необхідно виділити такі: особливістю вікової структури опитаних є відсутність людей похилого віку; за *статтю* – чоловіки та жінки представлені паритетно; переважна більшість респондентів мають повну вищу *освіту*, навіть вищу *юридичну* освіту; 90 % опитаних є досвідченими учасниками судового процесу, які неодноразово брали у ньому участь; близько 90 % зазначили, що вони цілком або загалом обізнані з роботою суду та суддів. Це є природним, враховуючи освітні характеристики респондентів та їх попередній судовий досвід.

У дослідженні було використано дві площини оцінювання роботи суду: узагальнюючі та на рівні окремих вимірів. У загальних оцінках фіксувалося суб'єктивне сприйняття якості роботи суду на основі відповідей респондентів на пряме запитання про оцінювання роботи суду за стандартною п'ятибальною шкалою оцінювання. Середня оцінка якості роботи суду склала 4,2 бала. Загалом отриманий результат є показником достатньо високої якості роботи суду, який забезпечує належне відправлення правосуддя. Лише 3,2 % опитаних визнають роботу суду незадовільною, а переважна більшість (82,7 %) оцінюють її «добре» та «відмінно».

Наступним рівнем аналізування стали оцінки, що базувалися на сформованих вимірах якості: доступність суду, зручність та комфортність перебування у суді, наявність необхідної інформації, якість роботи працівників апарату суду, дотримання строків судового розгляду, якість роботи судді.

Доступність суду належить до досить проблематичних складових оцінювання. Цей показник є в більшості об'єктивним, однак він має суттєве значення у формуванні загальної оцінки. Перше враження особи, яка звертається до суду, виникає у зв'язку з тим, чи є проблеми з пошуком його місцезнаходження, можливістю безперешкодно та легко до нього дістатися, в тому числі громадським транспортом.

На думку опитаних під час нашого дослідження, Господарський суд Дніпропетровської області майже не має проблем з територіальною доступністю. Середній бал склав 4,05, хоча за окремими складовими доступності суду є певні складнощі. Так, 13,2 % опитаних визнають дії охорони суду такими,

що обмежують доступність суду для його відвідувачів суду. Проблемним є питання про фізичний доступ людей з обмеженими можливостями до приміщення суду. Приміщення суду не пристосовані для приймання цієї категорії відвідувачів (на це звертають увагу більше половини опитаних – 52,9 %, а середня оцінка складала 2,7 бала).

Важливим виміром, що характеризує якість роботи суду і впливає на її оцінку відвідувачами суду, є *зручність та комфортність перебування у суді*.

Зручність та комфортність перебування у суді серед усіх вимірів отримали найнижчу оцінку (середній бал – 3,9).

При цьому, за результатами нашого дослідження, люди почуваються у приміщенні Господарського суду Дніпропетровської області досить комфортно. Приміщення суду світлі, чисті та прибрані.

У той же час майже чверть респондентів відзначили недостатність місць для очікування чи роботи з документами. Стан приміщень частина відвідувачів визнає незадовільним, вказуючи на необхідність «проведення ремонту, встановлення кондиціонерів у місцях очікувань, коридорах».

На оцінювання якості роботи суду впливає і такий важливий чинник, як *наявність інформації* про структуру та організацію роботи суду, графіки розгляду справ, вимоги до документів тощо.

Господарський суд Дніпропетровської області в цілому задовольняє показнику повноти та ясності інформації. Середня оцінка складала 4,1 бала. У суді наявні зручно розташовані інформаційні стенди, вказівники розташування кабінетів та залів судових засідань тощо.

Найнижчі оцінки виміру отримали індикатори наявної інформації щодо зразків документів і призначених до розгляду справ (середній бал – 3,9) та наявність інформації про зразки документів (заяв, клопотань тощо) (середній бал – 3,8).

Якість роботи працівників апарату суду є суттєвим чинником формування загальної оцінки якості роботи суду.

Якість роботи працівників апарату оцінюється на рівні 4,1 бала, що є загальною достатнім рівнем. Показово, оцінки є практично однаковими за усіма параметрами, що охоплюються цим виміром: професіоналізм, доброзичливість, чемність, готовність допомогти. Винятком є дещо нижча оцінка за виміром «старанність» – 3,9 бала.

Дотримання строків судового розгляду – вимір, який характеризує вчасність та порядок головних моментів судового розгляду. Він розкривається через низку ознак, які впливають на своєчасний, відповідний розкладу розгляд справ: вчасне отримання повісток, вчасне ознайомлення з матеріалами справи, вчасний (без затримок і перенесень) початок судового засідання.

Середня оцінка за цим виміром складає 4,0, що є досить низьким показником. Найбільший вплив на таку оцінку мав чинник «вчасний (відповідно до графіка) початок судового засідання» (середня оцінка складала 3,7 бала). Значна частина опитаних (18,6 %) вказує на те, що графіки розгляду справ іноді порушуються (зазначається, що «засідання розпочинаються не завжди вчасно», «при плануванні не завжди враховується реальний час, потрібний для розгляду» тощо).

Саме ці обставини мають бути об'єктом більшої уваги суддів та керівництва суду.

Вимір *якість роботи судді* передбачає аналізування за кількома індикаторами, що характеризують різні аспекти роботи суддів у сприйнятті учасників процесу. Це ступінь підготовленості судді до розгляду конкретної справи, дотримання певних процесуальних етичних вимог.

Якість роботи суддів оцінено загалом високо (середній бал – 4,4), і оцінки за основними параметрами цього виміру є майже однаковими. Причому високі оцінки поставили як респонденти, на чію користь було винесено рішення, так і ті, хто «програв» справу.

Висновки. Результати, отримані за допомогою методу карток громадянського звітування, свідчать про те, що загалом роботу Господарського суду Дніпропетровської області оцінено громадянами добре (середній бал за усіма критеріями склав 4,1). Оцінки деяких аспектів діяльності конкретного суду, надані безпосередніми учасниками судових проваджень у цьому суді, по-перше, розбивають негативні стереотипи, які панують у суспільстві щодо діяльності судів та суддів; по-друге, залучають громадян до процесу вдосконалення суду, вказуючи на певні проблеми та недоліки, що існують у ньому. Таким чином забезпечується зворотний зв'язок між судами та суспільством, оскільки отримані за допомогою методу карток громадянського звітування результати надають судам своєчасну та оперативну інформацію про якість їх роботи через думку громадян, які безпосередньо звертаються за захистом своїх прав і свобод. Отримані в процесі дослідження результати можуть бути використані в адмініструванні як одного конкретного суду, так і всієї судової системи взагалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблеми забезпечення ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні : монографія / кол. авт. ; за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленського. – Х. : Право, 2008. – 400 с.; Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової системи / В. Д. Бринцев. – Х. : Право, 2010. – 464 с. та ін.

2. Albers P. New Developments in Court Quality and Court Performance Policies / Pim Albers. – Huntington – Strasburg : SEPEJ, 2011. – 35 p.
3. Сердюк О. В. Оцінювання якості в адмініструванні судової діяльності: проблеми операціоналізації / О. В. Сердюк // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – № 11. – С. 209–306.

**ОЦЕНКА УРОВНЯ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ ГРАЖДАН
КАЧЕСТВОМ ОТДЕЛЬНЫХ АСПЕКТОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
СУДА (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ОПРОСА В ХОЗЯЙСТВЕННОМ СУДЕ
ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ ОБЛАСТИ)**

Подкуркова И. В.

Рассмотрены методологические аспекты оценивания качества работы суда гражданами. Значительное внимание уделено методу карточек гражданской отчетности в исследовании качества работы суда по мнению граждан – участников судебного рассмотрения. Предложены критерии и показатели качества работы суда. Статья базируется на материалах пилотного исследования в Хозяйственном суде Днепропетровской области.

Ключевые слова: метод карточек общественной отчетности, качество работы суда, критерии и показатели качества работы суда.

**ESTIMATION OF THE LEVEL OF THE CITIZENS SATISFACTION
OF THE QUALITY OF THE SEPARATE ASPECTS OF THE COURT
FUNCTIONING (BY THE RESULTS OF THE POLL AT THE
COMMERCIAL COURT OF THE DNIPROPETROVSK REGION)**

Pidkurkova I. V.

Methodological aspects of the estimation of the court work quality by the citizens have been considered. The great attention has been given to the citizen reporting cards method in the process of the research of the court work quality with the use of the public opinion-participants of the court proceedings. Criteria and indicators of the court work quality have been proposed. The article has been based on the materials of the pilot research at the Commercial Court of the Dnipropetrovsk region.

Key words: citizen reporting cards method, court work quality, criteria and indications of the court work quality.

УДК 130.2

О. В. Бурлука, кандидат філософських наук, доцент

САМООСВІТА ЯК ЗАПОРУКА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Проаналізовано потребу людини постіндустріального суспільства у необхідності самоосвіти як джерела конкурентоспроможності в сучасних умовах життя. Досліджено деякі положення філософії знання як детермінанти самоосвітньої діяльності.

Ключові слова: самоосвіта особистості, самоосвітня активність, безперервна освіта, знання, інформація.

Актуальність проблеми. Людина, яка живе в третьому тисячолітті, в постіндустріальному суспільстві, щоб упродовж усього життя мати можливість знайти в ній своє місце, повинна адаптуватися до життєвих ситуацій, що постійно змінюються, самостійно здобуваючи необхідні знання, уміло застосовуючи їх на практиці для вирішення різноманітних проблем.

Труднощі, що виникають у реальному світі, вимагають уміння самостійно критично мислити і шукати шляхи раціонального їх подолання, використовуючи сучасні технології. Не лише здобувати нові знання, а й чітко усвідомлювати, де і яким чином вони можуть бути застосовані. Самоосвіта дійсно створює умови щодо зростання професійного рівня, загальної культури особистості і перспектив розвитку суспільства.

Ступінь дослідження проблеми. У різні епохи підкреслювалося значення самоосвіти для розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому. У XVI–XIX ст. у роботах Дж. Беллєрса, Я. Коменського, І. Песталоцци, Ж.-Ж. Руссо, В. Трощендорфа й інших самоосвіті приділено певну увагу, хоча побіжно, не виділяючи її як самостійну форму придбання знань. У кінці XIX – на початку XX ст. бібліограф М. Рубакін та Н. Крупська у своїх роботах здійснили перші спроби концептуального бачення самоосвіти особистості, що підтримали А. Луначарський, В. Сухомлинський та ін. У XX ст. теоретичні розробки цієї проблеми продовжили бібліограф А. Айзенберг, педагоги А. Громцева, І. Редковець, Г. Серіков, соціологи В. Лозовой, Г. Зборовський, О. Шукліна. Наприкінці XX – на початку XXI ст., коли основою соціально-економічного розвитку стає виробництво інформації і знань, проблема самоосвіти стала найбільш актуальною і розробляється різними фахівцями (Є. Комаров, А. Кравченко, В. Лисий, Г. Наливайко, Н. Терещенко, В. Ядов та ін.).

Однак, незважаючи на те, що проблему самоосвіти особистості досліджували багато науковців, усе ж таки теоретичні основи самоосвіти особистості як соціокультурного явища досліджено недостатньо. Тому автор ставить за *мету* розглянути деякі положення філософії знання як теоретичні основи самоосвіти особистості.

Кваліфікація і знання є єдиною стійкою перевагою в сучасному суспільстві. Знання може бути використане тільки через кваліфікацію індивідів. Знання стає єдиним джерелом довготривалої стійкої конкурентної переваги, оскільки якщо людина знає, як вчитися, здатна досягати мети, якщо вона вміє отримувати знання, шукати і знаходити необхідну інформацію, щоб вирішити ті або інші проблеми, використати найрізноманітніші джерела інформації для вирішення цих проблем, то їй легше буде підвищити свій професійний рівень, перекваліфікуватися, придбати будь-які необхідні додаткові знання, – адже саме це і треба, щоб почувати себе комфортно в нових соціально-економічних умовах життя. Пошук сукупності інформації, знань може відбуватися лише в індивідуальній формі на основі вільного вибору, залежно від інтересів особистості.

Проведені незалежні міжнародні дослідження показують не лише недоліки загальної освіти в різних країнах світу, але і шляхи подолання цих недоліків. Головний із них – інтелектуальний розвиток людини. Один із шляхів досягнення цього завдання – це самоосвітня активність особи. Іншими словами, потрібні люди, які вміють вчитися самостійно.

Сучасні роботодавці зацікавлені в такому працівнику, який уміє думати самостійно і вирішувати різноманітні проблеми, іншими словами, застосовувати отримані знання для їх вирішення, мати критичне і творче мислення.

Процес навчання сучасної людини не закінчується в школі, коледжі, ВНЗ. Він стає безперервним. Самоосвіта як один із засобів безперервної освіти особистості ініціює саморозвиток особистості і запобігає її саморуїнації. Вона надає можливість дійсно вільного вибору і зміни професії відповідно до індивідуальних схильностей і здібностей людей, а також з урахуванням громадських потреб, сприяє формуванню життєвих планів і їх здійсненню.

Теоретичними основами самоосвіти як соціокультурного явища є деякі положення філософії знання. Філософія знання є фокусом загальних проблем, ніж філософія освіти, а саме екзистенціальною детермінацією мислення як такого, предметом її є взаємозв'язок людського мислення і конкретно-історичного соціального контексту, у рамках якого воно виникає. Існує зв'язок між істинністю якого-небудь знання і його конкретно-історичним соціальним контекстом. Іншими словами, існують типи мислення, які не можуть бути адекватно зрозумілі без виявлення їх соціальних коренів. К. Мангейм

вважає, що не може бути знання взагалі, воно є знанням лише з певної позиції: «...Мыслят не люди как таковые и не изолированные индивиды осуществляют процесс мышления, мыслят люди в определенных группах, которые разработали специфический стиль мышления в ходе бесконечного ряда реакций на типичные ситуации, характеризующие общую для них позицию» [3, с. 8–9]. Як відомо, знання не виступає тільки у формі теоретичного відображення реальності. На рівні буденної свідомості воно є повсякденним знанням. Крім того, за різні види дійсності «відповідальні» різні види знання. Ідея соціокультурної обумовленості знання важлива не лише для аналізу механізмів виникнення, функціонування і трансляції знання, але і для виявлення місця і ролі самоосвіти в цьому процесі, дослідження соціокультурних чинників детермінації самоосвітньої діяльності. Тому слід зупинитися на розгляді самого поняття «знання». Знання виступає сполучною ланкою між наукою і освітою. Знання – складна інтегральна система, що втілює можливість, підсумки, перспективи пізнання й існування світу. На наш погляд, поняття «знання» слід інтерпретувати надзвичайно широко, тому що воно включає практично всю гамму продуктів культури, оскільки нас цікавлять передусім стосунки і взаємозв'язки між знанням, іншими чинниками, існуючими в суспільстві і культурі, і самоосвітою.

П. Бергер і Т. Лукман трактують знання як сукупність того, що кожен знає про соціальний світ: правила поведінки, моральні принципи, приписи, цінності, вірування, прислів'я, приказки і т. д. «Такое знание составляет мотивационную динамику институализированного поведения, оно является реализацией в двойном смысле слова – в смысле объективированной социальной реальности и в смысле непрерывного созидания этой реальности» [1, с. 110–111]. Це трактування викладено в контексті феноменологічної парадигми. Тут підкреслений мотиваційний аспект знання, супроводжувачого інституціональні форми поведінки, а також висловлена ідея діалектичного взаємозв'язку інтеріоризації знання про реальність і конструювання останньої. У дослідженні самоосвіти цей підхід може бути дуже продуктивним. Самоосвіта безпосередньо пов'язана з інтеріоризацією знання, водночас вона може виступати автономним видом діяльності і супроводити інституціонально схвалювані або засуджувані форми поведінки, демонструючи широкий спектр мотиваційного забарвлення.

Початковим принципом феноменологічного вчення про знання М. Шелера є його положення про те, що знання індивіда (що розглядається як член соціальної спільності) по суті апіорне, тобто передусім всім етапам розвитку самосвідомості і ціннісної свідомості [5, с. 112]. Це положення дозволяє обкреслити сферу реалізації самоосвітньої діяльності. Крім того, теза М. Шелера

ра про відмінність способів передавання знання залежно від структури соціальної спільності, до якої належить людина, і виділення їм таких способів дають поштовх до вивчення механізмів самоосвітньої діяльності. Нарешті, «закон порядку» в походженні нашого знання про реальність і в наповненні знанням предметних сфер, постійних для всякої людської свідомості, дає можливість поглянути на історичну ретроспективу самоосвіти особистості.

Розглядаючи знання як ціннісний феномен, М. Шелер виділяє три його «вищих роди»: знання заради панування, або діяльнісне знання позитивних наук; знання заради освіти, або освітнє знання філософії; знання заради порятунку, або релігійне знання. Вони розрізняються між собою за соціальними формами, мотивацією, пізнавальними актами, цілями пізнання, зразковими типами особистості, формами історичного руху [5, с. 115]. Такий типологічний підхід до знання створює типологічну базу щодо типологізації самоосвіти особистості й аналізу її функцій.

Кожна людина впродовж свого життя наживає знання і прагне до об'єктивування своїх знань так, щоб вони не залежали від спотворень. Знання ж існує у двох своєрідних іпостасях, розщеплюється на два світи – суб'єктивні й об'єктивні. І в той же час ці світи утворюють єдине знання. Інакше кажучи, знання існує у свідомості кожного з нас, але, крім того, воно існує ще і поза кожним із нас. Найбільш явно проблема співвідношення когнітивних і соціокультурних параметрів знання починає переростати в потребу їх зближення у рамках постпозитивізму. Якщо позитивісти заперечували вплив соціокультурного контексту на процес пізнання, то в постпозитивістській філософії науки загострився інтерес до соціальної природи пізнання. Виділяють дві теоретичні моделі вирішення цієї проблеми. У рамках першої (К. Поппер, І. Лакатос, Дж. Агассі та ін.) соціокультурні чинники є зовнішніми передумовами формування знання. У рамках другої (Т. Кун, М. Малкей, П. Феєрбенд, М. Полані та ін.) соціокультурні чинники залучаються до самої тканини наукового дослідження, впливають на розвиток наукових ідей і виступають детермінантами внутрішньої логіки розвитку науки [3, с. 110]. Знання, поза сумнівом, – людський феномен, воно, по суті, належить суб'єктивному світу. Життєвий досвід спілкування наводить нас на думку, що навіть при повній одностайності і згоді в думках ми ніколи не виражаємо ці думки абсолютно однаково. Ми переконані, що знання належить кожному з нас, ми його придбаємо в результаті нашого життєвого досвіду і навчання. Ми можемо навчитися багато чому від інших людей. Воно може бути записане в книгах або занесене в комп'ютерні мережі, але доки знання не прочитане і не засвоєне, воно залишається більш-менш організованою сумою знаків, сенс яким може надати тільки людина.

Проблема соціального розподілу знання безпосередньо пов'язана з процесами самоосвіти особистості і є методологічною передумовою дослідження її типології, функцій і видів. Соціальний запас знання не даний людині в усьому обсязі, але являє засіб інтеграції розрізаних елементів власного знання. Тому традиції, норми, вимоги виступають для індивіда орієнтиром, метою, яку слід досягти. Соціальна адаптація пов'язана із засвоєнням індивідом накопиченого людством досвіду спілкування, праці, пізнання, поведінки, тобто привласненням соціально-типового досвіду. Освоєння такого досвіду закладає основу формування самоосвітніх процесів особистості. На думку А. Щюца, приналежність до соціального запасу знання сприяє певному «розміщенню» індивідів у суспільстві і виникненню відповідних стосунків між ними. Сам розподіл знання між індивідами визначає їх місце в суспільстві [6, с. 132]. Кожен член суспільства створює власний запас знання, що розділяється й іншими членами суспільства, за висловом А. Щюца, – «знання здорового глузду», що дозволяє жити і спілкуватися [6, с. 133]. Таким чином, можна зробити висновок, що знання відіграє важливу роль для вирішення практичних завдань повсякденного життя, але не є раз і назавжди даним і постійно змінюється в процесі інтеракції. Це відбувається тому, що кожна людина по-своєму інтерпретує світ і на характер цієї інтерпретації накладає відбиток біографічна ситуація індивіда.

Ідея запасу знання, що формується в інтерактивній взаємодії і його постійній зміні в процесі інтерпретативної активності особистості, що визначається її біографічними характеристиками, надзвичайно важлива для розуміння діалогової суті самоосвіти, процесів становлення і формування самоосвітньої активності особистості. А. Щюц ставить проблему соціального розподілу знання, говорячи про те, що запас наявного знання у людей розрізняється його обсягом, якістю і структурою [6, с. 132]. У цілому світ виглядає як інтегрований, проте для індивідуума значні його сфери залишаються за межами уваги, оскільки соціальний запас знання диференціює реальність за мірою приналежності до неї і знання про неї. Це може бути глибоке професійне знання одних галузей і поверхове – інших. Соціальний запас знання дає особі схеми типізації будь-якого роду подій, явищ, починаючи з повсякденних реалій. Це дозволяє розглядати самоосвіту особистості як конструювання самого себе в процесі освоєння і розширення сфер соціального знання.

Ідеї соціальної обумовленості знання, сформульовані у рамках філософії знання, є особливо значущими, тому що соціальні детермінанти знання і самоосвіти особистості взаємообумовлені. Породжувані цими соціальними чинниками видові характеристики знання і самоосвіти особистості можуть бути теоретично співвіднесені один з одним, а їх функціональні параметри

є взаємозалежними і можуть виступати теоретичною основою для дослідження механізмів самоосвітньої діяльності.

Слід зауважити, що соціальній обумовленості знання у рамках гносеології для аналізу самоосвіти особистості явно недостатньо, тому варто розглянути значення знання для соціалізації особи. Це можна простежити при розгляді структури знання. У філософській літературі вважається прийнятним підхід до вивчення знання в єдності з діяльністю, що породжує його, в силу чого в типології знання виділяється практичне, духовно-практичне і теоретичне знання. Практичне знання невід'ємне від практики і говорить про те, як діяти. Його відрізняє єдність мети і засобів, що забезпечує заданий практичний результат. Духовно-практичне – говорить про те, як суб'єкт відноситься до світу, інших людей, самого себе. Під духовно-практичним знанням мають на увазі: знання про спілкування (фіксує норми гуртожитку); побутове (пов'язане із забезпеченням життєдіяльності людей); культурно-регулятивне (міфічне, релігійне, містичне, магічне); художнє знання (що включає усі форми креативно-образного самовираження). А. Щюц зазначає, що «теоретическое знание вырастает из исследовательской деятельности и существует в формах идеологем, философии, теологии, магии, науки. Исследовательская деятельность синкретична, но ограничена сознательно поставленной целью – производством знания» [6, с. 134].

Знання в контексті свого культурного буття виступає як цілісне утворення. У системі культури знання виступає як семантична реальність і упорядковується в ціннісно-сміслових структурах, що виробляються традицією, досвідом розвитку цієї культури. Знання функціонує як реальна складова найкультурнішої і історичної життєдіяльності людей, тобто найтіснішим чином пов'язано зі світом суб'єктивних інтенцій і ціннісно-нормативними структурами культури, які складають реальний простір пізнавальної діяльності.

Самоосвіта особистості у рамках традиції, що є формою передачі соціокультурних зразків, пов'язана з процесами інтеріоризації знання: тут навчання виступає як інноваційний вид діяльності на індивідуальному рівні. У цьому випадку самоосвіта особистості виступає як освоєння іншої, невідомої раніше сфери реальності і є не лише освоєнням інформації про неї, але і підключенням до її мови, вибудовуванням стосунків, освоєнням норм і цінностей, характерних типізацій, у ній прийнятих. Самоосвіта особистості за межами традиції є формою творчої діяльності – наукової, художньої, технічної, релігійної, етичної та ін. У цьому випадку маємо справу з власне самоосвітою.

Висновки. Суспільство інформаційних технологій, або, як його називають, постіндустріальне суспільство, на відміну від індустріального суспільства кінця XIX – середини XX ст., набагато більшою мірою зацікавлено

в тому, щоб його громадяни були здатні самостійно, активно діяти, приймати рішення, адаптуватися до умов життя, що змінюються.

Індивід, підключаючись до різних сфер знання, вибудовує на цій основі своє відношення до різних сфер знання, до себе самого і на цій основі вибудовує свої стосунки з іншими. Поняття знання має широке тлумачення, яке враховує його соціокультурний контекст і є практико-перетворюючою основою діяльності індивіда (соціального суб'єкта), що дає можливість охарактеризувати самоосвіту особистості як один з видів пізнавальної діяльності.

Самоосвіта – не декларація, а насущна потреба кожної людини. Тому вже зараз виникає необхідність створити умови, які зможуть забезпечити можливості самоосвіти: залучення особистості до активного пізнавального процесу, причому не пасивного оволодіння знаннями, а активної пізнавальної діяльності, застосування отриманих знань з практики і чіткого усвідомлення, де, яким чином і для яких цілей ці знання можуть бути застосовані; забезпечити вільний доступ до необхідної інформації в інформаційних центрах не лише свого освітнього центру, але і в наукових, культурних, інформаційних центрах всього світу з метою формування власної незалежної, але аргументованої думки з тієї або іншої проблеми, можливості її всебічного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – 312 с.
2. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 1983. – 168 с.
3. Лозовой В. А. Самообразование студента: проблемы и опыт / В. А. Лозовой // Учен. зап. ХГИ НУА. – Харьков, 1995. – Вып. 1. – С. 36–43.
4. Мангейм К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм. – М., 1994. – 483 с.
5. Шелер М. Формы знания и общества / М. Шелер // Социол. журнал. – 1996. – № 1, 2. – С. 112–128.
6. Щюц А. Структура повседневного мышления / А. Щюц // Социол. исслед. – 1988. – № 2. – С. 132–141.

САМООБРАЗОВАНИЕ КАК ЗАЛОГ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Бурлука О. В.

Проанализирована потребность человека постиндустриального общества в необходимости самообразования как источника конкурентоспособности в современных

условиях жизни. Исследованы некоторые положения философии знания как детерминанты самообразовательной деятельности.

Ключевые слова: самообразование личности, самообразовательная активность, самообразовательная деятельность, непрерывное образование, знание, информация.

SELF-EDUCATION AS MORTGAGE OF COMPETITIVENESS OF PERSONALITY

Burluka O. V.

The requirement of man of postindustrial`nyy society is analysed in the necessity of self-education as a source of competitiveness in the modern terms of life. Some positions of philosophy of knowledge as determinanty of selfeducational activity are investigational.

Keywords: self-education of personality, selfeducational activity, selfeducational activity, continuous education, knowledge, information.

НАШІ АВТОРИ

БУРЛУКА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ГАВРИЛЮК <i>Геннадій Іванович</i>	<i>Харківська державна академія культури, кандидат історичних наук, доцент</i>
ГОЛОВКО <i>Ірина Валентинівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат політичних наук</i>
ГРОМИКО <i>Олег Васильович</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ДОРОШКЕВИЧ <i>Алла Сергіївна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
КЛИМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
КРАЙНІКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувач</i>
КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>

МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор</i>
МАРИНЯК <i>Руслана Степанівна</i>	<i>Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат філологічних наук, доцент</i>
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
МІХЕСЬВА <i>Віталіна Володимирівна</i>	<i>Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент</i>
ОСИПОВА <i>Наталія Пилипівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, доктор філософських наук, професор</i>
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор соціологічних наук, доцент</i>
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук</i>
РОМАНЮК <i>Олександр Іванович</i>	<i>Харківська державна академія культури, доктор політичних наук, доцент</i>
РЮТІН <i>Віталій Васильович</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат педагогічних наук</i>
САТОХІНА <i>Наталія Іванівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук</i>
САХАНЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент</i>
СЕМЕНОВ <i>Сергій Станіславович</i>	<i>Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>

<i>СЕРДЮК Олександр Васильович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор</i>
<i>СІДАК Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент</i>
<i>ТКАЧЕНКО Володимир Сергійович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувач</i>
<i>ТОЛОЧКО Марина Вікторівна</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувачка</i>
<i>ТРЕБІН Михайло Петрович</i>	<i>Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор</i>
<i>ЯЦУРА Катерина Геннадіївна</i>	<i>Харківський університет ім. В. Н. Каразіна, аспірантка</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>БУРЛУКА Олена Вікторівна</i>	74, 269
<i>ВОЛЯНСЬКА Олена Володимирівна</i>	255
<i>ГАВРИЛЮК Геннадій Іванович</i>	83
<i>ГОЛОВКО Ірина Валентинівна</i>	203
<i>ГРОМИКО Олег Васильович</i>	58
<i>ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович</i>	3, 113
<i>ДОРОШКЕВИЧ Алла Сергіївна</i>	245
<i>ЖДАНЕНКО Світлана Борисівна</i>	113
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ Едуард Анатолійович</i>	3, 137
<i>КЛІМОВА Галина Павлівна</i>	105
<i>КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна</i>	131
<i>КРАЙНІКОВА Олена Вікторівна</i>	193
<i>КРОТЮК Василь Андрійович</i>	52
<i>МАНУЙЛОВ Євген Миколайович</i>	15
<i>МАРИНЯК Руслана Степанівна</i>	31
<i>МАРКОЗОВА Олена Олексіївна</i>	238
<i>МІХЕЄВА Віталіна Володимирівна</i>	70

<i>ОСИПОВА Наталія Пилипівна</i>	123
<i>ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович</i>	31
<i>ПІДКУРКОВА Ірина Валеріївна</i>	262
<i>ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна</i>	96
<i>ПРУДНИКОВА Олена Вікторівна</i>	23
<i>РОМАНЮК Олександр Іванович</i>	184
<i>РЮТИН Віталій Васильович</i>	58
<i>САТОХІНА Наталія Іванівна</i>	143
<i>САХАНЬ Олена Миколаївна</i>	193
<i>СЕМЕНОВ Сергій Станіславович</i>	58
<i>СЕРДЮК Олександр Васильович</i>	230
<i>СІДАК Людмила Миколаївна</i>	40
<i>ТКАЧЕНКО Володимир Сергійович</i>	214
<i>ТОЛОЧКО Марина Вікторівна</i>	15
<i>ТРЕБІН Михайло Петрович</i>	162
<i>ЯЦУРА Катерина Геннадіївна</i>	222

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія* передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого»);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Дзьобань О. П., Кальницький Е. А.</i> ЗАРОДЖЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ І СПЕЦИФІКИ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	3
<i>Мануйлов Є. М., Толочко М. В.</i> ПРАВО ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ	15
<i>Прудникова О. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	23
<i>Мариняк Р. С., Панфілов О. Ю.</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТИТУЛЬНОЮ НАЦІЄЮ	31
<i>Сідак Л. М.</i> МЕТАФІЗИЧНА ДВОЇСТИТЬ ОСОБИСТОСТІ – СУБ'ЄКТА САМОРОЗВИТКУ	40
<i>Кротюк В. А.</i> СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАТРІОТИЗМУ	52
<i>Семенов С. С., Громико О. В., Рютін В. В.</i> СУБКУЛЬТУРА ВІЙСЬКОВОГО СОЦІУМУ: ДЕЯКІ НАСЛІДКИ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ.	58
<i>Міхєєва В. В.</i> ТЕЗАУРУСНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ДОВІРИ МОЛОДІ ДО ВЛАДИ	70
<i>Бурлука О. В.</i> САМООСВІТА ОСОБИСТОСТІ ЯК ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ	74
<i>Гаврилюк Г. І.</i> НЕЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАНЗИТИ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ)	83

Філософія права

<i>Погрібна В. Л.</i> СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ПРАВООХОРОННИЙ АКМЕОЛОГІЇ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ	96
<i>Клімова Г. П.</i> ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ФОРМА ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ	105
<i>Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.</i> ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ АСПЕКТІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	113
<i>Осіпова Н. П.</i> НАЛЕЖНА ОПЛАТА ПРАЦІ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	123

<i>Коваленко І. І.</i> ПРО ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	131
<i>Кальницький Е. А.</i> КОНЦЕПЦІЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ДЕНІЕЛА БЕЛЛА ЯК ПІДҐРУНТЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЙ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	137
<i>Сатохіна Н. І.</i> ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ ВИМІР ПРАВОВОЇ ОСВІТИ	143
<i>Павлишин О. В.</i> СЕМІОТИЧНА ТРАДИЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СЕМІОТИКИ ПРАВА	150

Політологія

<i>Требін М. П.</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ: РЕАЛЬНІСТЬ І ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ.....	162
<i>Романюк О. І.</i> ЧАСОВІ МЕЖІ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КОНТЕКСТІ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ	184
<i>Сахань О. М., Крайнікова О. В.</i> ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВЛАДИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ	193
<i>Головко І. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРЕНДІВ	203
<i>Ткаченко В. С.</i> РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД.....	214
<i>Яцура К. Г.</i> ІДЕЯ ВІДКРИТОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНОГО РОЗВИТКУ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ	222

Соціологія

<i>Сердюк О. В.</i> СВІТОГЛЯДНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ ПРАВА У КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.	230
<i>Маркозова О. О.</i> ЗМІНА УЯВЛЕНЬ ЛЮДЕЙ ПРО УСПІХ ЯК НАСЛІДОК ІДЕОЛОГІЧНИХ ВПЛИВІВ ПОСТМОДЕРНІЗМУ	238
<i>Дорошкевич А. С.</i> СТРАТЕГІЇ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ПОВСЯКДЕННОСТІ	245

<i>Волянська О. В.</i> ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ВПЛИВУ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПОВЕДІНКИ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	255
<i>Підкуркова І. В.</i> ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЗАДОВОЛЕНОСТІ ГРОМАДЯН ЯКІСТЮ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДУ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАННЯ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	262
<i>Бурлука О. В.</i> САМООСВІТА ЯК ЗАПОРУКА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	269
НАШІ АВТОРИ	277
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	280
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ	281

Підписано до друку з оригінал-макета 06.12.2013.
Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,7. Обл.-вид. арк. 17,3. Вид. № 946.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 756-53-25

Для нотаток

Для нотаток
